

1

1995

شىنجاڭ مەدەنىيىتى

XINJIANGCIVILIZATION

مۇقامچىلار «كىچىك ئامانىسا» ھەيكىلى ئالدىدا مۇقام ئوقۇماقتا ئوتكۇر نىجات فوتوسى

شىنجاڭ مەدەنىيىتى
43 - يىل نەشرى

قوش ئايلىق ئۇنىۋېرسال گەدەبىي ژۇرنال
1995 - يىل 1 - سان (ئومۇمىي 212 - سان)

بۇ سانىدا

مۇھاكىمە

يېڭى دەۋر ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ئۈستىدە يېڭىچە ئانالىز ..... ئەمەتجان ئەھەت 2

ئەدەبىيات گۈلزارى

تورغاي ..... (ھېكايە) ..... ئەختەم ئۆمەر 12

تەڭرىتاغ ئېكرانى

كومىراجىۋا ..... (تارىخىي فىلىم) ..... ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن 15

ئۇيغۇر مۇقاملىرى تەتقىقاتى

قەدىمكى كۈسەن مۇزىكىسىنىڭ قىسقىچە تارىخىي ئۇچۇرى ..... ئەمەتجان ئەھمىدى 41

مەدەنىيەت - سەنئەت گېزىتى

ئۇچۇرلار ..... خۇدا بەردى ئابدۇللا، ۋەن يۈك، شىي يۈگۈي، مەرەمنىسا خىزىر 56

سەھنە ئەسەرلىرى

سەن نەلىك ..... (ئىپىزوت) ..... ئابلىكىم ئابدۇكېرىم 57
قۇرۇپ كەتسۇن يۇرتۇازلىق .... (تەنقىدىي ئىيتىشىش) ..... مۇھەممەتئىلى زۇنۇن 59

ئەينەك

ھىزدىكى ئىللەتلەر ..... نىزامىددىن ھۇسەيىن 60

مۇقاۋىدا: مەكىت ناھىيە غاز كۆل يېزا مەدەنىيەت مەركىزىگە تۇرغۇزۇلغان «كىچىك ئامانىسا» ھەيكىلى. ھەيكەلنى ئەبەيدۇللا مۇھەممەت ياسىغان. رەسسام ۋە خەتتات: ئابلىمىت ئابلىز، ئىسمائىل ئىبراھىم (تەكلىپ قىلىنغان). مۇقاۋا لايىھىلىگۈچى: رىسالەت مۇھەممەت

باش مۇھەررىر: مۇھەممەت زۇنۇن
مۇئاۋىن باش مۇھەررىر: قۇربان مامۇت (ئىجرائىيە)، ساتتارتوختى
بۇ سانىنىڭ مەسئۇل مۇھەررىرى ۋە تېخرىداكتورى: قۇربان مامۇت

پىكى دە ۋرئۇيغۇرمەدەنىيىتىنى ئۆستۈرەپسەدىمك ئانالىز

ئەھمەتجان ئەھەت

رىقابەت ئېڭىنى قوبۇل قىلغانلار تەرەققىي قىلالايدۇ، رىقابەتتىن ئۆزىنى قاچۇرغانلار كەينىگە چېكىنىدۇ. مانا بۇ ئىنسانلارنىڭ ئەلمىساقتىن تارتىپ ئېيتىپ كېلىۋاتقان، مەڭگۈلۈك ھېكمەتكە ئىگە ھېكايىسى. ئەنگلىيە تارىخشۇناسى ئارنولد توينبى بۇنىڭدىن ئىلھاملىنىپ، ئۆزىنىڭ رىقابەت ۋە رىقابەتنى قوبۇل قىلىش ھەققىدىكى مەشھۇر نەزەرىيىسىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇ بۇ ھەقتە توختىلىپ: «مەدەنىيەتنىڭ كېلىپ چىقىشىدا، رىقابەت بىلەن رىقابەتنى قوبۇل قىلىش ئوتتۇرىسىدىكى ئۆز ئارا بىر - بىرىگە ئۆتۈشەلەيدىغان ئامىل، باشقا ھەر قانداق ئامىللارنى بېسىپ چۈشىدىغان ئامىلدۇر» ① دەپ كۆرسىتىدۇ. مەيلى مەدەنىيەت (سۈپىلىزاتسىيە) نىڭ كېلىپ چىقىشى ياكى يېڭىلىنىشى بولسۇن، بۇلارنىڭ ھەممىسى رىقابەت بىلەن رىقابەتنى قوبۇل قىلىش ئوتتۇرىسىدىكى ئۆز ئارا رول ئويناىدىغان ۋە بىر - بىرىنى تولۇقلايدىغان خاراكتېرگە ئىگە. بۈگۈنكى كۈندە، بىز ھازىرقى زامانىنىڭ ئىلغار

مەدەنىيىتىگە يۈزلىنىپ، ئۇيغۇر تارىخىدىكى ھەر قانداق بىر دەۋرگە قارىغاندا تېخىمۇ كەسكىن، تېخىمۇ تەھدىتى ئېغىر بولغان رىقابەتنى كۈتۈۋالدۇق. قانداق قىلىپ بېكىنمە ۋە يېتىم ھالەتتىكى ئەنئەنىۋى ئادەتلەرنى بۈزۈپ تاشلاش؛ دۇنيا مەدەنىيىتىنى ئارقا كۆرۈنۈش قىلىپ، مىللىتىمىز ۋە مەدەنىيىتىمىزنى قايتا تونۇش شۇنداقلا يېڭىباشتىن باھا بېرىش؛ ئىلغار مەدەنىيەت ئامىللىرىنى قىزغىنلىق بىلەن قوبۇل قىلىپ، مىللىي روھىمىز ۋە مەدەنىيىتىمىزنى قايتا قۇرۇش . . . تەك بىر قاتار مەسىلىلەر ھەر بىر ئۇيغۇرنىڭ كۆڭۈل بۆلۈشىگە تېگىشلىك مۇھىم تېمىغا ئايلىنىشى كېرەك، ئەلۋەتتە. مەزكۇر ماقالىدە، ئۇيغۇرلارنىڭ ھازىرقى زامان مەدەنىيىتى رىقابىتىگە يۈزلىنىش جەريانىدا ئاشكارىلىغان ئالاھىدە مەدەنىيەت پىسخىكىسىنىڭ ئۆلارنىڭ ئالغا ئىلگىرىلىشىگە قانداق توسالغۇلارنى كەلتۈرۈۋاتقانلىقى مۇلاھىزە قىلىنىدۇ.

بىرىنچى، «يىلتىز ئىزدەش» قىزغىنلىقىغا يوشۇرۇنغان پاسسىپ پىسخىكا. بىر مىللەتنىڭ شانۇ - شاۋكەتلىك ئەجدادىنىڭ بار - يوقلۇقى ئانچە مۇھىم ئەمەس؛ ئەجدادلار يارىتقان مەدەنىيەتنى بېيىتىپ راۋاجلاندۇرالماسلىقىنىڭ ئۆزى بىر مىللەتنىڭ ھەقىقىي بەختسىزلىكىدۇر.

نۆۋەتتە، ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز تارىخىغا بولغان قىزغىنلىقى، «يىلتىز ئىزدەش» تىن ئىبارەت بۇ پەۋقۇلئادده نۇقتىدا ئىپادىلەنمەكتە. بولۇپمۇ پارلاق تېمىلىرىنىڭ كۆپىنچىسى ئۆزلىرىنىڭ ھونلار بىلەن تۇركىلەرنىڭ ئەۋلادى شۇنداقلا شىنجاڭدىن ئىبارەت بۇ زېمىننىڭ ئىگىسى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاشتىن ئىبارەت، خالاس. ناۋادا بۇ خىل بەس - مۇنازىرىلەر ئىلمىي مۇھاكىمە سۈپىتىدە ئېلىپ بېرىلغان بولسا ئىدى، بۇنى ئارتۇقچە ئەيىبلەش ھاجەتسىز ئىدى. بىراق بىز بۇ «قىزغىن نۇقتا» غا ئازراقلا مۇلاھىزە يۈرگۈزسەك، مەستانىلارچە قىزغىنلىقنىڭ ئارقىسىغا مۇنداق بىر روھىي غالىبىيەتچىلىكنىڭ يوشۇرۇنغانلىقىنى ھېس قىلىمىز: بىر قۇدرەتلىك ئەجداد تېپىۋالسا، ئۆزلىرىنىڭ ئوبرازى بىردىنلا ئاجايىپ يۈكسەكلىشىپ كېتەرمىش؛ ئۆزلىرىنىڭ شىنجاڭنىڭ يەرلىك ئاھالىسى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىسا، بۇ زېمىنغا بولغان بىر خىل ئالاھىدە ئىمتىيازغا ۋە ئەۋزەللىك تۇيغۇسىغا ئىگە بولۇپ قالارمىش . . . گەپنىڭ راستىنى ئېيتقاندا، بۇ - روھىي يۆلەنچۈك ئىزدەشتىن باشقا نەرسە ئەمەس، ئۇ، مىللىتىمىزنىڭ بىر خىل زەئىپ، رىقابەتتىن قورقىدىغان روھىي ھالىتىنى ئاشكارىلاپ قويىدۇ، خالاس. ھە دېسىلا، بۇ ھەقتە تولا تالاش - تارتىش قىلىپ، ھونلار ۋە تۈركىلەردەك بۇنداق قۇدرەتلىك ئەجداد ئىزدىشىمىزنىڭ زۆرۈرىيىتى يوق، چۈنكى بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىزمۇ ناھايىتى ئۇلۇغ؛ بىزنىڭ ئۆزىمىزنى شىنجاڭدىن ئىبارەت بۇ زېمىننىڭ ئىگىسى قىلىپ ئىسپاتلاشقا ئۇرۇنۇشىمىزنىڭمۇ ھاجىتى يوق، چۈنكى بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز مۇشۇ زېمىندا ياشىغان ھەمدە مەڭگۈ ئۆچمەيدىغان تارىم بوستانلىق مەدەنىيىتى يارىتقان. بىر مىللەتنىڭ شانۇ - شەۋكەتلىك ئەجدادىنىڭ بار - يوقلۇقى ئانچە مۇھىم ئەمەس، ئەجدادلار يارىتقان مەدەنىيەتنى بېيىتىپ راۋاجلاندۇرالماسلىقنىڭ ئۆزى بىر مىللەتنىڭ ھەقىقىي بەختسىزلىكىدۇر. دەرۋەقە، ئىلىم ساھەسىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ئىپتىدائىي مەنبەسى ھەققىدىكى قاراشلار ئاساسىي جەھەتتىن بىرلىككە كېلىپ بولدى. يەنى «ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسلىق ئىپتىدائىي مەنبەسى ئىككى، بىرى، جۇڭگونىڭ خەنزۇچە تارىخىي مەنبەلىرىدە خاتىرىگە ئېلىنغان ئۇيغۇر (回纥) لار، يەنە بىرى مىلادى 840 - يىلى ئۇيغۇر (回鹘) لار غەربكە كۆچۈشتىن ئىلگىرى تارىم ئويمانلىقى ئەتراپىدا ئولتۇراقلاشقان يەرلىك مىللەتلەردۇر» . شۇڭلاشقا، «ئۇيغۇرلارنىڭ ئانا يۇرتىنىڭ بىرى موڭغۇل يايلاقلىرى بولسا، يەنە بىرى بۈگۈنكى شىنجاڭ رايونىدۇر» ② دېيىشكە بولىدۇ. تارىخ تەتقىقاتى بىر خىل ئىلىم، ئۇ خالىغانچە بۇرمىلاشلارغا ئورۇن بەرمەيدۇ، شۇنداقلا ئەڭ ئاخىرى تارىخنىڭ ئەسلى قىياپىتىگە قايتىدۇ. مەلۇم سىياسىي مەقسەتنى ئۆزىگە يۈكلىگەن، تارىخقا چاقچاق قىلىدىغان ھەر قانداق ئۇرۇنۇشلارنىڭ ھەممىسى ئۆز ماھىيىتى بىلەن ئۆزىنىمۇ، باشقىلارنىمۇ ئالدىغانلىقتۇر. زېمىن - ئىنسانلار مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقان ماكان، شۇنداقلا پائالىيەت ئېلىپ بېرىۋاتقان سەھنە. بۇ سەھنىدە ئاساسلىق رول ئوينىيالمىغان ۋە ۋايىغا يەتكۈزۈپ ماھارەت

كۆرسىتەلىگەن ئادەملا ئاندىن بۇ زېھىننىڭ ھەقىقىي ئىگىسى بولالايدۇ. رابىيە قادىر مۇڭپەقىيەت قازانغان ئۇيغۇر كارخانچىلىرىنىڭ بىرى، ئۇنىڭدەك كىشىلىرىمىز ھەقىقەتەن تەرىپلەشكە ئەرزىيدۇ. ئۇلار باشقا مىللەتلەرنىڭ مۇنەۋۋەر كارخانچىلىرى بىلەن بىرلىكتە جان تىكىپ مۇشۇ زېمىـــــن ئۈچۈن تۆھپە يارىتىۋاتىدۇ. ناھايىتى ئەپسۇس، بىزدە بۇنداق كارخانچىلار تولىمۇ ئاز. شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، بۇ سەھنە تولۇق ئېچىۋېتىلىشى كېرەك. يەنە كېلىپ باشقا مىللەتلەر ۋە مەدەنىيەتلەرنىڭ بۇ يەردە كۆكلەپ ياشنىشىنى ۋە ئېچىلىپ سايرىشىنى قارشى ئېلىش كېرەك. شۇنداق قىلغاندىلا ئۆزئارا ئالاقىلىشىش ۋە رىقابەتلىشىش جەريانىدا، ئورتاق گۈللىنىشكە ھەمدە ئالغا بېسىشقا ئېرىشكىلى بولىدۇ. مانا بۇ كۆپ مەدەنىيەتنىڭ جانلىق كارتىنىسى. ناۋادا بىز بۇ نۇقتىنى يەنە ھېس قىلالمىساق، ئۇ چاغدا ئىندىئانلانىڭ ئامېرىكا قۇرۇقلۇقىدىكى پاجىئەسى بۇ زېمىندا قايتا تەكرارلانمايدۇ، دېگىلى بولمايدۇ.

ئىككىنچى، بالىلارچە قىزغىنلىق ۋە قېرىلارچە ئېھتىياتچانلىق.

جۇغراپىيىلىك مۇھىت ھەممىنى بەلگىلەيدۇ دېگەن نەزەرىيە ئەمەس، بىـــراق جۇغراپىيىلىك مۇھىتنىڭ بىر مىللەت پسىخىكىسىنىڭ يېتىلىشىدىكى ئالاھىدە تەسىرىنىمۇ چەتكە قاقمىلى بولمايدۇ. ئۆتمۈشتە ئاتا - بوۋىلىرىمىز ئوخشاش تەبىئىي شارائىت ۋە ئوخشاش ھاياتلىق مۇھىتىدا بالىلارچە قىزغىنلىق بىلەن سىرتىنىڭ مەدەنىيىتىگە ئوتتەك تەلپۈنگەن، بۇ مەدەنىيەتلەرنى ئىككىلەنمەستىن قوبۇل قىلغان ۋە شانلىق ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى يارىتقانىدى. ئەپسۇس، بۈگۈنكى كۈنلۈكتە بىز بۇ بىر ئەۋلاد يەنە ئاشۇ ئوخشاش چۆل - جەزىرە، بوستانلىقتا نېمىشقىدۇر قېرىلارچە ئېھتىياتچانلىق ۋە مۇتەئەسسىپلىك قاينىمىغا پېتىپ قالدۇق.

ئاسىيا كىندىكىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا توغرىسىغا سوزۇلۇپ ياتقان بىپايان قۇرغاق تەكلىماكان چۆللۈكى پەقەت ئۆزىنىڭ شىمالىنى ئايلىنىپ ئاقىدىغان تارىم دەرياسى ھەمدە تەڭرىتېغى، قارا قۇرۇم تاغلىرى ۋە پامىر ئېگىزلىكىدىن ئېقىپ چۈشىدىغان قار - مۇز سۇلىرى ئارقىلىق ئۆز ۋۇجۇدىنى سۇغۇرىدۇ. ئەنە شۇ سانسىز جىلغىلارغا توپلانغان ئېقىن سۇلارنىڭ قۇيۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان ئېقىنلار چۆللۈككە يېقىنلاشقان ھامان قۇرغاق چۆللۈك تەرىپىدىن يۇتۇپ كېتىلىدۇ، بۇنداق «قۇيرۇقسىز ئېقىـــنلار» تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇب، شىمالىدا چوڭ - كىچىك بوستانلىقلارنى شەكىللەندۈرگەن. مانا بۇ بوستانلىقلار دەل ئاتا - بوۋىلىرىمىز ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا ياشاپ كېلىۋاتقان تەبىئىي مۇھىتتۇر. مۇنتېسكيۇ «سوغۇق سۇغۇق ئېقلىم، سوغۇق بەلباغدىكى مىللەتلەرنى ياشلاردەك جەسۇرلاشتۇرىدۇ، كىشىلەرنىڭ ئۇلۇغۋار ئىشلار ئۈچۈن ئاداققىچە كۈرەش قىلىش چىداملىقلىقىنى ئاشۇرىدۇ. ئۇلارنى ئۆز ئەركىنلىكىنى ساقلىيالايدىغان قىلىدۇ. ئىسسىق ئېقلىم، ئىسسىق بەلباغ مىللەتلىرىنى قېرىلارچە ئېھتىياتچانلاشتۇرۇپ، ئۇلارنى قۇللارچە ئىتائەتمەنلىك يولىغا باشلايدۇ، بۇنداق كىشىلەرنىڭ قۇللاردىن قىلچە پەرقى بولمايدۇ» ③ دەپ قارايدۇ. ئەمەلىيەتتە ئىسسىق ئېقلىم ئىسسىق بەلباغ مىللەتلىرىنى يەنىلا بالىلارغا خاس كۆچلۈك قىزغىنلىق بىلەن ئاسان قانائەتلەنمەيدىغان ئىنتىلىشچانلىققا ئىگە قىلىدۇ. جۇغراپىيىلىك مۇھىـــت مىـــللەت پسىخىكىسىنىڭ شەكىللىنىشىدە ھەل قىلغۇچ رول ئوينىماسلىقىمۇ مۇمكىن، بىـراق ئۇ مىـــللەت پسىخىكىسىنىڭ شەكىللىنىشىگە مۇئەييەن تەسىر كۆرسىتىدۇ. نىل دەرياسىنىڭ ئىككى قىرغىقىدىكى بىر خىل رېتىمدىكى زېرىكىشلىك تەبىئىي مۇھىت قەدىمكى مىسىر ئالىملىرىنى نىل دەرياسىنىڭ دەۋرىيىلىك كۆتۈرۈلۈش، پەسىيىشىنىڭ سەۋەبىنى ئىزدەپ كۆرۈشىنىمۇ خالىمايدىغان قىلىۋەتكەن. بىراق، ھاياتلىقى «دېڭىز پرىنسىپلىرى» بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان، كۆپ خىل تەبىئەت قارىشىنى قوبۇل قىلغان ۋە يېتىلدۈرگەن يۇنانلىقلار بۇ ھەقتە بەش خىل قىياسنى ئوتتۇرىغا قويدى. يىراق قەدىمكى دەۋردىكى ھىندىستانلىقلارنىڭ ياشاش شارائىتلىرى ئىسسىق بەلباغ ئورمانلىقلىرى بىلەن زىچ باغلىنىشلىق بولغاچقا، بۇنداق قويۇق ئىسسىق بەلباغ تۈرمۇشى ئۇلارغا بىكار تەلەپلىك پسىخىكىسىنى ئاتا قىلغان، بىراق، يەر - جاھاننى زىلزىلىگە سالىدىغان دەھشەتلىك گۈلدۈرماما، قاتتىق يامغۇر ئۇلارنى ھەددىدىن زىيادە قورقۇنچاق

قىلىۋەتكەن. بۇ ئىككى ئامىل قوشۇلۇپ، ئۇلارنى تۈرلۈك سىرلىق مەۋجۇداتلارغا نىسبەتەن ئويلاپ يەتكىلى بولمايدىغان تەگسىز خىيالىلارغا غەرق قىلىۋەتكەن. نەتىجىدە، دۇنيادىكى ھەر قانداق مىللەت مېتافىزىكىلىق مەسىلىلەردە ھىندىستانلىقلاردەك ئىنچىكە، ئەتراپلىق تەپەككۇر قىلالمايدىغان بولۇپ قالغان. تەكلىماكاننىڭ بىر خىلدا سارغىيىپ مۇڭلىنىپ تۇرۇشى، پايانسىز دەشت - باياۋانلىق، دىمىق تىمتاسلىق، زېرىكىشلىك، شامال چىققاندا تۇرۇم - تۇرۇم قۇم بارخانلىرىنىڭ خۇددى ئىلاھ قولىدىكى زاكون تايىقىنىڭ بىشارىتى بىلەن غايىبتىن كەلگەندەك پەيدا بولۇپ قېلىشى قاتارلىق كىشىنى شۇركەندۇرىدىغان بۇ خىل تەبىئەت ھادىسىلىرى كىشىلەرنى ئىختىياسىز ھالدا ۋەھىمىگە سالىدۇ - دە، بىزنى قېرىلارچە ئېتىياتچان قىلىپ قويىدۇ. بىراق، چەكسىز دەشت - باياۋاندا جۇشقۇن گىرىمسەن بوستانلىقلار بار، قويۇق دەل - دەرەخلەر، سۇزۇك، شوخ سۇلار ۋە ساپ ھاۋا كىشىنىڭ روھىنى ئۇرغۇتىدۇ. ھاياتلىق ۋە كەلگۈسىگە بولغان تولۇپ - تاشقان كۈچلۈك ئىنتىلىش ۋە ھەيرانلىق بىزدىكى بالىلارچە كۈچلۈك قىزغىنلىقنى ئىپادىلەيدۇ. بالىلارچە قىزغىنلىق بىلەن قېرىلارچە ئېھتىياتچانلىق مىللىتىمىز پىسخىكىسىنىڭ ئىككى قۇتۇپىنى تەشكىل قىلدىمۇ؟ ياق، ئۇنداق ئەمەس، بالىلارچە قىزغىنلىق ئەجدادلىرىمىزغا تەئەللۇق، قېرىلارچە ئىتائەتمەنلىك ۋە ئېھتىياتچانلىق بىز بۇ بىر ئەۋلادنىڭ روھىيىتىمىزگە تەئەللۇقتۇر.

ئەجدادلىرىمىز، قەدىمكى دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ پۈتكۈل خاسىيىتى مۇجەسسەملەشكەن كۈچلۈك مەدەنىيەت رادىئاتسىيىسىنى، قەدىمكى يىپەك يولىدىن ئىبارەت بۇ خەلقئارا ئىقتىساد، مەدەنىيەت ئايلىنىشىدەك رايون ئەۋزەللىكى ۋە تارىخىي پۈرسەتنى چىڭ تۇتۇپ، ئومۇمىيۈزلۈك قوبۇل قىلدى، مۇنداقچە ئېيتقاندا، ھەممىگە تەڭ نەزەر تاشلايدىغان كەڭ قورساقلىق پسىخىكىسى بىلەن ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك، ھىندىستان، پارس - ئەرەب مەدەنىيەتلىرى بىلەن قەدىمكى يۇنان - رىم مەدەنىيەتلىرىنى ئۆزىمىزنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىمىز ئىچىگە سىڭدۈرۈپ، ئۆزىمىزنىڭ مىللىي خاسلىققا ئىگە مەدەنىيىتى - ئارىلاشما مەدەنىيەتنى شەكىللەندۈردى. ئەجدادلىرىمىز چەتنىڭ مەدەنىيىتىنى ئۆگىنىشتە ئەلۋەتتە قارىغۇلارچە قوبۇل قىلىش ئاساسىدا ئەمەس، بەلكى يېڭىلاش، قايتا ئىجاد قىلىش ئاساسىدا ئۆگەنگەنىدى.

خۇددى ئامېرىكا ئوتتۇرا ئاسىياشۇناسى گرۇسسارت ئېيتقاندەك «ئۇيغۇر مەدەنىيەت سىستېمىسى چەت ئەللەرگە تەقلىد قىلىنغان نوقۇل مەدەنىيەت سىستېمىسى بولماستىن، بەلكى شۇ زېمىندا يارىتىلغان يېڭىچە مەدەنىيەت سىستېمىسى ئىدى»④. دەل مۇشۇ سەۋەبلىك ئەجدادلىرىمىز ئۆزىدىكى بالىلارچە كۈچلۈك قىزغىنلىق ۋە ئىنتىلىشچانلىقنى بىلەن دۇنيادىكى تۈرلۈك مەدەنىيەت جەۋھەرلىرىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەشتۈرگەن ۋە ئىنسانىيەت ئەقىل - پاراسىتىنىڭ جەۋھىرى بولغان «قۇتادغۇبىلىك»، «تۈركىي تىللار دىۋانى»، «ئەتەبەتۈل ھەقايىق» تەك ئالەمشۇمۇل، ئۆلمەس ئەسەرلەرنى، كۈسەن سەنئىتىدىن ئىبارەت مەدەنىيەت خەزىنىسىنى ۋە «ئون ئىككى مۇقام» دەك پارلاق مۇزىكا دەستۇرىنى يارىتىشقا مۇۋەپپەق بولغان.

مىللىتىمىز بېشىدىن ئۆتكۈزگەن تۈرلۈك ئېغىر تارىخىي قىسمەتلەر ھەمدە كۆپ قېتىملىق مەدەنىيەت ئۆزگىرىشى تۈپەيلىدىنمۇ ئەيتاۋۇر، ئۆزىمىزدە تاشقى دۇنيادىن كەلگەن ھەر قانداق غىدىقلىنىشلارغا قارىتا تەبىئىي رېئاكسىيىلىك ئىنكاس قايتۇرۇدىغان، ۋاقىت ئۇزارغانسېرى، كۈچلۈك قوغدىنىش پسىخىكىسى ۋە ئۆزۈمچىلىك خاھىشىنى شەكىللەندۈرۈۋالدۇق. بۇگۈنكى تېخىمۇ كېڭىيىشچانلىققا ۋە بويسۇندۇرۇش كۈچىگە باي ھازىرقى زامان مەدەنىيىتىنىڭ توسۇۋالغىلى بولمايدىغان قۇدرەتلىك، جەلبكار سېھرىي كۈچى ئالدىدىمۇ بىز بۇ بىر ئەۋلاد يەنە زەيپانىلەرچە ئېھتىياتچان بولۇپ قالدۇق. بىز مەيلى قانچىلىك تەكەللۇپ قىلمايلى، بۇ بىر مەيدان يېڭى زەربىنىڭ يېتىپ كېلىشى ئالدىمىزدىكى «قايتۇرۇۋالغىلى بولمايدىغان» رېئاللىققا ئايلىنىپ قالدى. مانا مۇشۇنداق، قىلچە روھىي تەييارلىقسىز ئەھۋالدا، تولۇق قوغدىنىش پوزىتسىيىسىز بىلەن، ئېغىردۇ بۇلغا - ساۋۇتلارغا ئورىنىپ، قىلچە ئۆلتۇرۇش - يارىلاندۇرۇش كۈچى بولمىغان «روھىي غالىبىيەتچىلىك» قالقىنىنى كۆتۇرۇپ، جەڭگە كىرىپ كەلدۇق. ئەمەلىيەت شۇنى ئىسپاتلىدىكى، ئەجدادىنىڭ شان - شەۋكىتىنى سۇرۇشتۇرۇشكە تايىنىپ تېكلەنگەن مىللىي «ئىشەنچ» ۋە «پەخىرلىنىش» ھېچنېمىگە دال بولالمايدۇ. تارىخىمىزنىڭ قانچىلىك شانلىق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ئۇ رېئكى ئۆچكەن ئىزلاردىنلا ئىبارەت، خالاس. مىللىتىمىز ئۆتمۈشتە قانچىلىك گۈللەنگەن، قۇدرەت تاپقان بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇ بىزنىڭ ھازىرقى نامرات، قالاق رېئاللىقىمىزنى ئۆزگەرتەلمەيدۇ. ئۆتمۈشنى

ئەسلەشكە خۇشتارلىق قبرىلارنىڭ ئالاھىدىلىكى، ئۆتمۈشكە سېغىنىش مىللىتىمىزنىڭ روھىي[1] جەھەتتە تېخىمۇ قبرىپ كېتىۋاتقانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ، خالاس. بىز شۇنى سەگەكلىك بىلەن تونۇپ يېتىشىمىز كېرەككى، ئاQ چە تەسەللىچىلىك پىسخىكىسى بىلەن ئەجدادلارنىڭ شان - شەۋكىتىدىن ھۇزۇرلىنىش بىزنىڭ دۇنيا مەدەنىيىتىگە قاتنىشىش، مىللىي مەدەنىيەتنى يېڭىلاشتەك تارىخىي پوزىتسىيىمىزنى گۆرگە ئۇزىتىدۇ، مىللەتنىڭ ئالغا ئىلگىرىلەش روھىنى بىخۇدلاشتۇرىدۇ.

. ئۇچىنچى، نارگىس (Narcissus) ئەپسانىسى ۋە ئۆزۈمچىلىك پىسخىكىسى. مەجرۇھ، كېسەلچان ۋۇجۇد مۆيۈشكە ئەرزىمەيدۇ. بىز ئەجدادلارنىڭ شان - شۆھرىتىدىن ھۇزۇرلىنىمىزيۇ، O شۇنىڭ بىلەن بىرگە يەنە ئۇلارنىڭ ئۇلۇغ كەشپىياتلىرى ۋە ۋۇ كەشپىياتلار ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن ئىلگىرىلەش روھىدىن ۋاز كېچمىمىز. مەن كۆچادا كۆسەن مەنئىتىنى ياراتقۇچىلار ئەۋلادلىرىنىڭ دۇنيادىن بىخەۋەر ھالدا ۋۇ مەنئەت خەزىنىسىنى قۇچاقلاپ، ئەسكى - تۇسكى نەرسىلەر تىجارىتى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقانلىقىنى كۆردۇم.

قەدىمكى يۇنان ئەپسانە - رىۋايەتلىرىدە مۇنداق بىر ھېكايە بار. نارگىس يۇنان ئەپسانىلىرىدىكى ئاجايىپ چىرايلىق بالا بولۇپ، ئۇنىڭدا بۇ بالىنىڭ ئۆز ھۇسن - جامالىغا تولىمۇ مەپتۇن بولىدىغانلىقى، ھەتتا بىر قېتىم بۇلاقتىكى ئۆز سايىسىنى پەرىزات دەپ خاتا تونۇپ قېلىپ، سۇغا ئۆزىنى ئاتقانلىقى، ئاقىۋىتىدە بۇ بالىنىڭ ئاشۇ سۇدا تۇنجۇقۇپ ئۆلگەنلىكى ھېكايە قىلىنىدۇ. پەرىزاتلار نارگىسنى دەپنە قىلىشقا كەلگەندە، سۇدا پەقەت بىر تال نەرگىس گۈلىدىن باشقا ھېچنەرسىنى تاپالمايدۇ. شۇندىن ئېتىبارەن نەرگىس گۈلى نارگىسنىڭ ھەم ھەددىدىن زىيادە ماختانچاق كىشىلەر ۋە ئۆزىنى تۇتۇۋالالمايدىغان كىشىلەرنىڭ سىمۋولى بولۇپ قالىدۇ. يۇنان ئەپسانىلىرى دەۋرى گەرچە ئاللىقاچان كەلمەسكە كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن نارگىسنىڭ ئەرۋاھى مىللىي مەدەنىيىتىمىزنى ئۇزلۇكسىز چىرىتماقتا. ناۋادا بىزمۇ نارگىستەك مەجنۇنلارچە ئۆز - ئۆزىمىزنى سۆيەلىگەن ھەم نەرگىس گۈلىدەك كېيىنكىلەرنى ئۆزىمىزگە مەپتۇن قىلالىغان بولساقمىغۇ، بۇ بىزنىڭ ئىنسانىيەتكە قوشقان تۆھپىمىز بولۇپ قالغان بولاتتى. ئەگەر بىز نارگىستەك بولالمايدىكەنمىز، ئۇ ھالدا ئۆزىمىزنىڭ مەجرۇھ تېنىمىزنى يۇندا ئازگىلىغا ئىتتىرگەن بولىمىز. 1991 - يىلى مەن شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنۋېرسىتېتى تارىخ فاكۇلتېتىنىڭ 30 نەچچە نەپەر ئوقۇغۇچىسىنى كۆسەن مىكئۆيىدىن ئىبارەت سەنئەت خەزىنىسىنى ئېكسكۇرسىيە قىلىشقا باشلاپ بارغانىدىم. ئېكسكۇرسىيە جەريانىدا ئايرىم ئوقۇغۇچىلار چۈشەندۈرۈشنى ئەستايىدىل ئاڭلاپ، خاتىرە ئالدۇرغاندىن باشقا، يەنە بىر قىسىم بالىلار ئالدىراش رەسىمگە چۈشۈۋاتاتتى، مەن ئۇلارنىڭ نېمىشقا مىكئۆيگە كىرىپ ئېكسكۇرسىيە قىلمىغانلىقىنى سورىغىنىمدا، قايسىدۇر بىرىنىڭ: «مۇئەللىم، كۆرگۈچىلىكى يوقكەن، ھەممىسى كاپىرلارنىڭ نەرسىلىرىكەن» دەپ جاۋاب بېرىشى مېنى تولىمۇ ھەيرەتتە قالدۇردى. توغرا، ئىسلام دىنى تارقىلىشتىن ئىلگىرى ياكى مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئاللامىللىتىمىزنى ئىسلامغا دەۋەت قىلىشتىن ئىلگىرى بىز ھەقىقەتەن «كاپىر» ئىدۇق. كۆلكىلىك يېرىمىز شۇكى، يىلتىزىمىزنى ئىزدىگىنىمىزدە ئۆزىمىزنىڭ ھونلار، تۇركلەرنىڭ ئەۋلادى ھەمدە شىنجاڭدىكى يەرلىك مىللەت ئىكەنلىكىمىزنى بىر ئاماللار قىلىپ ئىسپاتلايمىزۇ، بىراق ئەجدادلىرىمىزنىڭ بىزگە قالدۇرغان مىراسلىرى مەسىلىسىدە ئۆزىمىزنى ئېتىراپ قىلىشنى خالىمايمىز. ئەجىبا، بىزنىڭ مىللىتىمىز مۇھەممەد ئەلايھىسسالام ئىسلام دىنىنى بەرپا قىلىغاندىن كېيىن ئىنسانىيەتنىڭ تارىخ سەھنىسىدە تۇيۇقسىز پەيدا بولۇپ قالغانمۇ؟ ئەجىبا، ھازىرقى زامان مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلغاندا، ئاتا - بوۋىلار بىرگە قالدۇرۇپ كەتكەن مىراسلاردىن ۋاز كېچىش كېرەككەن؟ مۇھەممەد ئەلايھىسسالام: «ئىلىم چىنده بولسىمۇ ئۇگىنىڭلار» دېگەن ئەمەسمىدى. بىزنىڭ شۇنداق دېيىشكە ھەققىمىز بارکى، بۇددىزم دەۋرى ۋە ئۇنىڭدىن نەچچە مىڭ يىللار ئىلگىرىكى تارىخىمىزنى پاك - پاكىز سۈپۈرۈۋېتىدىغان بولساق، بۇ مەجرۇھ تېنىمىزنى يەنە قانداقسىگە نەرگىس گۈلىگە ئايلاندۇرغىلى بولسۇن؟ كەلگۈسىدە ئۆزلادلارنىڭ يۈزىگە قانداق قارايمىز؟ كۆچانىڭ قايناق «بازار» لىرىغا كىرگىنىمىزدە، مىللىي ئەنئەنىمىزنى ئەكس ئەتتۇرىدىغان بەزى پارچە - پۇرات قول سانائەت بۇيۇملىرى، ساندۇقلار ۋە بىر مۇنچە تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرىنى چېلىقتۇرغىنىمدىن باشقا، قالغان نەرسىلەرنىڭ كۆپىنچىسى شىنجاڭنىڭ باشقا جايلىرىدىن تېرىپ كېلىنگەن ئەسكى - تۇسكى پايپاق، ئاياغلار ۋە ئۆي جاھازلىرى ئىدى. كۆسەن مىكئۆيلىرىگە كەلگىنىمدەخۇددى كولۇمبۇنىڭ يېڭى چوڭ قۇرۇقلۇقنى تاپقىنىدەك، ئەجدادلىرىمىز يارانقان سەنئەت جەۋھەرلىرىنى ئويلاپ پەخىرلىك خىيالىلارغا

ەەرق بولغانىدىم. بازار ئارىلىغىنىمدا بولسا، بۇگۈنكى كۈچالىقلارنىڭ ئاتا - بوۋىلىرىمىزنىڭ «يىغۇبلىش روھى» غا «تولۇق ۋارىسلىق» قىلغانلىقى ۋە بۇ روھنى جارى قىلدۇرۇۋاتقانلىقىنى بايقىدىم. بىراق، ئوخشىمايدىغان يېرى شۇكى، ئەجدادلىرىمىز ئۆتمۈشتە ھاياتلىققا ئىنتىلىش روھىنى يۈكسەلدۈرۈش مەقسىتىدە، دۇنيانىڭ ئۆز زامانىسىدىكى ئەڭ ئىلغار مەدەنىيەت نەتىجىلىرىنى قوبۇل قىلغان ھەمدە ئۇنى ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىمىز ئىچىگە يۇغۇرۇۋەتكەن، شۇنداقلا ئىنسانىيەتنىڭ سەنئەت جەۋھىرىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان كۈسەن سەنئىتىنى بەرپا قىلىپ، قەدىمكى كۈسەننى «ئىنسانىيەت سەنئىتىنىڭ مۇزېيى» غا ئايلاندۇرغانىدى. ھالبۇكى، بۇگۈنكى كۈنلۈكتە بەزىلەر يەنە ئاشۇ ئۇششاق يېزا ئىگىلىكى ئاساسىدىكى كونا ئورما ناخشىلىرىغا مەپتۇن بولۇپ، خۇددى جان بېقىش ئۈچۈنلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقاندەك، باشقىلار ئاللىقاچان تاشلىۋەتكەن ئەڭ ئەرزان ۋە ئەڭ كونا نەرسىلەرنى يىغۇبلىپ بۇ خاسىيەتلىك زېمىننى «ئەسكى - تۈسكىلەرنى يىغۇالىدىغان مۇزېي» غا ئايلاندۇرۇپ قويماقتا. بۇ، ئادەمنىڭ كۆڭلىنى تولىمۇ غەش قىلىدىغان تەڭسىزلىك ئەمەسمۇ. ئۇنداقتا، ئەجدادلارنىڭ بىزگە قالدۇرغان مەدەنىيەت مىراسلىرىغا قانداق قىلغاندا توغرا ۋارىسلىق قىلغان ۋە ئۇنى جارى قىلدۇرغان بولىمىز؟ بۇ ھەرگىز ئەجدادلارنىڭ شان - شۆھرىتىنى كۆز - كۆز قىلىش ئەمەس ھەم بۇگۈنكى ئېتىقاد سىستېمىسى ئارقىلىق ئۆتمۈش تارىخىمىزنى تونۇش ۋە باھا بېرىشمۇ ئەمەس، بەلكى ئەڭ مۇھىمى «ئۇيغۇر تارىم مەدەنىيىتى» نى ياراتقۇچىلاردىكى كەڭ قورساقلىق ۋە شۇ دەۋر كىشىلىرىدىكى ساپ يېڭىلىق يارىتىش ئېڭى بىلەن ئاكتىپ ئالغا ئىلگىرىلەش روھىغا ۋارىسلىق قىلىش ۋە ئۇنى جارى قىلدۇرۇشتۇر. تارىخ ئاللىقاچان مۇنداق ئاچچىق بىر ھەقىقەتنى ئىسپاتلىغانىدى، بۇندىن كېيىنمۇ ئىسپاتلايدۇ. ياشاش ئۈچۈنلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقاندەك پاسسىپ پىسخىكا كىشىنى مۇقەررەر يوسۇندا ئېغىر كىرىزىسقا ھەتتا مىللەتنىڭ زاۋاللىقىغا ئېلىپ بارىدۇ، ئۇيغۇرلارنىڭ بېكىنمىچىلىك، قالاقلىققا قاراپ مېڭىشتەك يېقىنقى زامان تارىخى ئەنە شۇنداق كىشىنى ئازابلايدىغان تراگېدىيىدۇر.

تۆتىنچى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى سودا مەدەنىيىتى ۋە ئۇنىڭ چەكلىمىلىكىكى. كەسكىن قىلىپ ئېيتقاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى سودىسىنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى ئاددىي ھالدىكى ئېلىپ - سېتىش تىجارىتىدۇر، ئۇ ھەرگىزمۇ زامانىۋى ئاڭغا ئىگە تاۋار ئىگىلىكى ئەمەس، شۇڭا ئۇنىڭدا ھازىرقى زامان تاۋار ئىگىلىكى ئۇقۇمى ھازىرلانمىغان.

دەرۋەقە، ئۇيغۇرلار ئۇزاق سودا ئەنئەنىسىگە ئىگە مىللەت، قەدىمدىن ھازىرغىچە ئۇيغۇرلار تاۋار ئۈچۈرلىرىنى يەتكۈزۈش، جۈڭگو بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى سودا ئالماشتۇرۇشنى ئىلگىرى سۈرۈش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇشتا مۇھىم رول ئوينىغان، بولۇپمۇ ئوتتۇرا ئەسىردىكى ياۋروپا - ئاسىيا سودا يولى گۈللەنگەن دەۋرده ئۇيغۇرلار سودىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىش ئارقىلىق، خەلقئارا سودا سەھنىسىدە ئۆز ماھارىتىنى كۆرسەتكەنىدى. ئوتتۇرا ئەسىرده ئۇيغۇرلار شەرق - غەرب ئوتتۇرىسىدىكى خەلقئارالىق سودىنى تۇتاشتۇرۇشتا ۋاستىچىلىك رولىنى ئويناپ قالماستىن، بەلكى ئەڭ مۇھىمى شۇ چاغدىكى تىجارەت پائالىيىتىدە پۇل ئوبوروتىنى ئاللىقاچان باشلىۋەتكەنىدى. بۇ شەكسىزكى، ئۇيغۇر ئىقتىساد تەرەققىيات تارىخىدىكى چوڭ ئىلگىرىلەش ئىدى. كۆپ مىقداردىكى مېتال قۇيما پۇللارنىڭ بايقىلىشىدىن ئىبارەت بۇ رېئاللىق، پەقەت ئۆز دەۋرىدىكى سودا - سېتىق پائالىيىتىنىڭ غايەت زور دەرىجىدە گۈللەنگەنلىكىنى ئەكس ئەتتۇرۇپلا قالماستىن، بەلكى بۇ مېتال پۇللارنىڭ دۇنيانىڭ جاي - جايلىرىدا تارقىلىشى بىزگە، ئۇيغۇر سودا كارۋانلىرىنىڭ تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇب - شىمالى، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك، مەركىزي ئاسىيا ۋە ئۇزاق - ئۇزاقلاردىكى رېيىن دەريا ۋادىلىرى، نىل دەريا بويلىرىدا گويا قۇم دانىچىلىرىدەك توختاۋسىز ئۇچۇپ يۈرۈپ، ئۆز ئاياغ ئىزلىرىنى قالدۇرغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. خۇددى ئامېرىكا ئوتتۇرا ئاسىياشۇناسى گرۇسسارتنىڭ ئېيتقىنىدەك «ئۆتمۈشته جۇڭگو (ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك) ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن بولىدىغان سودىنى خېلى ئۇنۇملۇك كونترول قىلغان بولسىمۇ، لېكىن بەش سۇلالە دەۋرىگە كەلگەندە ئىشلار بۇنداق بولماي قالدى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەملىي كۈچى ۋە ئۇلارنىڭ جۇڭگو بازارلىرىدا پەيدا بولۇشى جۇڭگوغا ئېغىر ئىقتىسادىي ئاقىۋەتلەرنى ئېلىپ كېلىشى مۇمكىن ئىدى. چۈنكى جۇڭگوغا قاتنايدىغان ئىقتىسادىي تەشكىلاتلارنىڭ كۆلىمى كۈنسايىن كېڭىيىپ كېتەتتى» ⑤. ئۇيغۇر سودىگەرلىرى لياۋ، سۇڭ سۇلالىلىرى بىلەن بولىدىغان ھۆكۈمەت سودىسىنى بۇزۇپ تاشلاپ، لياۋ، سۇڭ ھۆكۈمەتلىرىنى ئۇيغۇر بار گاھى تەسىس قىلىشقا مەجبۇر قىلدى ھەمدە شەھەر سودا مەھكىمىسىنى بىكار قىلىۋەتتى. بۇنىڭدىن شۇنى ئېنىق

كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئەزەلدىن تاۋار ئالماشتۇرۇشقا تايىنىپ كېلىۋاتقان ئۇيغۇرلار ھەقىقەتەن ئوتتۇرا ئەسىردىكى خەلقئارالىق سودا ئالماشتۇرۇش ۋە ئۇنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتا سەل چاغلىغىلى بولمايدىغان رول ئوينىغانىدى. ئوبوروتتا ھەر قانداق بىر ھالقا توسالغۇغا ئۇچرايدىكەن، ئۇ ھالدا پۈتكۈل ئوبوروت توري يېرىم يولدا ئۈزۈلۈپ قېلىش خەۋپىگە دۇچ كېلىدۇ. 14 -، 15 - ئەسىرلەردىكى تارىم ئويمانلىقىدىكى قالايمىقان سىياسىي ۋەزىيەت ۋە ناچار قاتناش شارائىتلىرى تىجارەت پائالىيىتىنى غايەت زور زىيانغا ئۇچراتتى. بولۇپمۇ 15 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى، ياۋروپالىقلار ئامېرىكا قىتئەسى ۋەھىندىستانغا بارىدىغان يېڭى دېڭىز يولىنى تاپقاندىن كېيىن، ئۇيغۇرلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئوتتۇرا ئاسىيالىقلار ئۆزلىرىنىڭ خەلقئارا سودىدىكى ئۈستۈنلۈكىنى ياۋروپالىقلارنىڭ دېڭىز سودىسىغا تارتقۇزۇپ قويدى. شۇ سەۋەبلىك، ئاسىيا قىتئەسىدىكى ھەيۋەتلىك تاغ - چوققىلار ۋە چۆل - جەزىرىلەر بىلەن قورشالغان بۇ كىندىك غەربلىك ئەلگە ئاخىرقى بىر مېھمان ماركوپولونى كۈتۈۋالغاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ دۇنيادىكى كومپاسلىق ئورنىنى ئۆزگەرتتى. شۇنداق قىلىپ، بۇ «تەنھا ئارال» دا ياشاۋاتقان ئۇيغۇرلارنىڭ تىجارەت پائالىيىتى تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئەتراپىدىكى ئىچكى بازارلار بىلەنلا چەكلىنىپ قېلىپ، كەڭ دۇنيا بازارلىرى بىلەن قايتا ئالاقە باغلىشى تەسلىشىپ كەتتى.

جۇڭگودىكى ئىسلاھات ۋە ئىشكىنى ئېچىۋېتىشتىن كېيىن ئۇيغۇرلار ئەسلىدىكى سودا - تىجارەت ئەنئەنىسىگە قايتا ۋارىسلىق قىلىش پۇرسىتىگە ئېرىشتى. قىسقىغىنە ئون نەچچە يىل ئىچىدە ئۇيغۇرلار ئىقتىسادىي سودىدا ئىلگىرى كۆرۈلۈپ باقمىغان تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى. بۇنىڭ ئىچىدە ئاتۇشلۇقلارنى ئەڭ ياخشى تىجارەت قىلغان سودىگەرلەر دېيىشكە بولىدۇ. ئاتۇشتا تاغ كۆپ، يەر ئاز، ئۇنۇمسىز بولغاچقا، تېرىقچىلىق قىلىش ئۈچۈن چوڭ دەريا، ئېقىن‌ۋادىلىرىغا قارىغاندا تېخىمۇ كۆپ كۈچ چىقىرىشقا توغرا كېلىدۇ، ئېلىنغان ئاشلىق خەلقنىڭ تۇرمۇش ئېھتىياجىنى قامداشقا ئەسلايەتمەيدۇ. مانا مۇشۇنداق رىقابەت ۋە كىرىزىسقا دۇچ كەلگەن ئاتۇشلۇقلار ئۆز يۇرتىنى تاشلاپ چىقىپ، قوشنا رايونلار بىلەن بولغان ئالاقىگە تايىنىپ ئۆزلىرىنىڭ ھاياتلىقتا دۇچ كەلگەن كىرىزىسنى ھەل قىلىشقا مەجبۇر بولغان. ھەتتا «كاپىتالىزمنىڭ قۇيرۇقى كېسىلىۋاتقان» ئاشۇ يىللاردىمۇ ئۇلار پۇرسەتنى قولدىن بەرمەي تىجارەت قىلغان. بۈگۈنكى كۈنلۈكتە ئاتۇشلۇقلار تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىش ئارقىلىقلا ئۆزلىرىنىڭ ماددىي تۇرمۇشىنى زور دەرىجىدە بېيىتماقتا؛ ھاياتلىققا ئىنتىلىش روھىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش بىلەن ھېلىقىدەك جان بېقىش ئۈچۈنلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشتەك پاسسىپ پىسخىك روھ ئوتتۇرىسىدا روشەن سېلىشتۇرمىنى شەكىللەندۇرمەكتە. شۇنىڭ بىلەن بىرگە بىز شۇنىمۇ سەگەكلىك بىلەن تونۇشىمىز كېرەككى، قەشقەردىكى ئاسىيا قىتئەسى بويىچە ئەڭ چوڭ ھېسابلانغان «بازارلار» مەيلى مۇستەقىل دۆلەتلەر بىرلەشمىسى، پاكىستان، شىياڭگاڭ، ياپونىيىنىڭ مالليرىنى كۆز - كۆز قىلمىسۇن، «كاۋاپ مەدەنىيىتى» ئۇيغۇرلارنى دۇنياغا يۈزلەندۈرگەن بولمىسۇن، ئاتۇشلۇقلارنىڭ نامى سودا ۋە پۇل بىلەن باغلانغان بولمىسۇن، بىز، ئاتۇشلۇقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان پۈتكۈل ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ سودا - تىجارىتىنىڭ يەنىلا ئىنتايىن قەدىمىيلىكىنى، كەسكىن قىلىپ ئېيتقاندا، ئۇنىڭ زامانىۋى ئاڭدىكى تاۋار ئىگىلىكى ئەمەسلىكىنى ئېتىراپ قىلمىشىمىز زۆرۈر. بۇنداق كونىچە تاۋار سودىسى بىلەن تاۋار ئىشلەپچىقىرىش مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، بىر - بىرىدىن ئۆز ئارا ئاجرىلىپ تۇرىدۇ، ئۇ پەقەت ئوبوروت ساھەسىدىلا ئاندىن جانلىنالايدۇ ھەمدە ئۇلار ئېرىشكەن پايدىمۇ پەقەت قايتا سودا كاپىتالىغا ئايلىنالايدۇكى، تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنى كېڭەيتىشكە ئىشلىتىلمەيدۇ. بۇ خىل سودا ھازىرقى باسقۇچتا ئېلىمىزنىڭ تاۋار ئىگىلىكى ۋە 3 - كەسپى تېخى ياخشى تەرەققىي قىلمىغاچقا، كەڭ ماھارەت كۆرسىتىدىغان سورۇنغا ئىگە بولغان. شۇڭلاشقا، ناۋادا تاۋار ئىگىلىكى بىردىنلا جانلىنىپ كېتىدىغان بولسا، بۇنداق كونىچە سودىنىڭ ئىستىقبالى كۆڭۈلدىكىدەك بولماي قالىدۇ. شۇڭلاشقا، ئىقتىسادشۇناسلىق نۇقتىسىدىن تەھلىل قىلىدىغان بولساق، ئۇيغۇرلار ئىلغار سودىگەر مىللىتى ھېسابلانمايدۇ. چۈنكى بىزدە تېخى تاۋار ئىگىلىكى ئۇقۇمى ھازىرلانمىغان. ئەنئەنىۋى سودا پائالىيىتىمىزمۇ ئاددىي ھالدىكى ئېلىپ - سېتىش ئىگىلىكىدىن ئىبارەت. ئۇيغۇرلارنىڭ ھەر دەرىجىلىك بازارلىرىدا بىزنىڭ كۆرىدىغىنىمىز، چوڭراقى كالا، قوي ، ئات، ئېشەك، ئاشلىق - ياغ، رەخت، لاتا - پىتە سودىسى، ئۇششاقلىرى ئۆرۈك، ياڭاق، بىر تۇتام بادام، بىر چاڭگال ئۈجمىدىن ئىبارەت. بۇنداق بازارلاردا سېتىلىدىغان ھەرقانداق نەرسىنىڭ مىقدارى، ئۆلچىمى چەكلىمىگە ئۇچرىمايدۇ، ئەركىن ئېلىپ - ساتالايسىز. ھەر جۈمە كۈنى ئەتراپتىكى يېزا ئاھالىلىرى ئائىلە بويىچە ئېشەك ھارۋىلىرىغا ئولتۇرۇشۇپ، تەرەپ - تەرەپتىن كېلىپ بازارغا توپلىشىدۇ، بەزى كىشىلەر بىر - ئىككى تال ياغاچ

قوشۇق، تاۋاقنى ياكى بولمىسا بىر نەچچە تال ئانارنى خالىغانچە سېتىپ، بۇ پۇلغا ئەمدىلا سويۇۋېلىنغان ئىسىق سامسا سېتىۋالىدۇ ياكى بۇ نەرسىلەرنى بىۋاستە سامسىغا ئالماشتۇرىدۇ. ۋە ياكى بۇ ئازغىنە پۇلغا كۈندىلىك بۇيۇملارنى سېتىۋالغاندىن كېيىن، غۇزمەكلىشىپ بىخارامان ئولتۇرۇپ قۇرۇق پاراڭ سالىدۇ. بۇ، دېھقانلىرىمىزنىڭ سېتىۋېلىش كۈچىنىڭ ناھايىتى ئاجىزلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. يېزىلارنىڭ نەق پۇل كىرىمى ئىنتايىن چەكلىك بولغاچقا، بازارلاردا قوللىنىلىدىغان ئالماشتۇرۇش ۋاستىلىرىمۇ شۇنچە ئاددىي ۋە شۇنچىلىك ئىپتىدائىي بولىدۇ. نەرسە - كېرەكلەر پۇلغا ئالماشتۇرۇلغان تەقدىردىمۇ، مۇشۇنداق كېتىۋېرىدىغان بولسا ئۇيغۇرلار كەلگۈسىدىكى تاۋار ئىشلەپچىقىرىش رىقابىتىدە قاتاردىن چۈشۈپ قالىدۇ. بىراق شۇنىڭغا ئىشەنچىم كاملىكى، مىللىتىمىزنىڭ قان - قېنىغا سىڭىپ كەتكەن سودا ئەنئەنىسى، پۈتكۈل مىللەت ساپاسىنىڭ ئۆسۈشى ۋە تاۋار ئىگىلىكى ئۇقۇمىنىڭ كۈچىيىشىگە ئەگىشىپ چوقۇم ئۆزگىرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن مىللىي سودا ئىگىلىكىمىزنىڭ ھەقىقىي تۇردە ئالغا ئىلگىرىلىشى ۋە تەرەققىي قىلىشى رېئاللىققا ئايلىنالايدۇ.

بەشىنچى، كۈچلۈك يۇرتۇازلىق، قۇمدەك چېچىلاڭغۇلۇق، روھىي پارچىلىنىشتىن ئىبارەت ئاجايىپ غەلىتە زىددىيەتلەر جۇغلىنىپ قالغان. ئۇيغۇرلار ياشاۋاتقان رايونلارنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى بىزدە بىر - بىرىمىزنى قۇمۇللۇق، تۇرپانلىق، قەشقەرلىق، خوتەنلىك، غۇلجىلىق دەپ ئايرىمىچىلىق قىلىپ، بىر - بىرىمىزنى ئاچچىق گەپلەر بىلەن چېقىۋالىدىغان، مازاق قىلىدىغان ناچار ئادەتنى يېتىلدۇرگەن.

ئۇيغۇرلاردا ھازىر كۈچلۈك يۇرتۇازلىق، پەۋقۇلئاددە چېچىلاڭغۇلۇق، ئوي - پىكىردىكى ئالا كۆڭۇللۇكتىن ئىبارەت ئىنتايىن ناچار مىجەز - خۇلق مەۋجۇت بولۇپ تۇرماقتا. بۇ بەلكىم بىز ياشاۋاتقان ماكانىنىڭ كېڭىيىشى، تەبىئىي شارائىت ۋە ئىشلەپچىقىرىش شەكلىنىڭ خاسلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك. ھەر بىر بوستانلىقنىڭ ئۆزى بىر جەمئىيەت. كۈنسېرى ناچارلىشىپ كېتىۋاتقان ياشاش شارائىتلىرى، ئەنە شۇ جەمئىيەتلەر ئىچىدە ياشاۋاتقان كىشىلەردە تەبىئىي ھالدا تەبىئەتنى ئۆزگەرتىش ۋە بويسۇندۇرۇش جەريانىدىكى كۈچلۈك ئۇيۇشۇشچانلىقتا ئىگە يۇرت قارىشىنى شەكىللەندۈرگەن. بۇنداق يۇرت قارىشىدىكى تۇرمۇشنى قوغداش، تەشكىللەش ۋە ھۆكۈمرانلىق قىلىشتا «تۇخۇم شاكىلى» ئەگىشىپ چوقۇم ئۆزگىرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن مىللىي سودا ئىگىلىكىمىزنىڭ ھەقىقىي تۇردە ئالغا ئىلگىرىلىشى ۋە تەرەققىي قىلىشى رېئاللىققا ئايلىنالايدۇ.

ئۇيغۇرلاردا ھازىر كۈچلۈك يۇرتۇازلىق، پەۋقۇلئاددە چېچىلاڭغۇلۇق، ئوي - پىكىردىكى ئالا كۆڭۇللۇكتىن ئىبارەت ئىنتايىن ناچار مىجەز - خۇلق مەۋجۇت بولۇپ تۇرماقتا. بۇ بەلكىم بىز ياشاۋاتقان ماكانىنىڭ كېڭىيىشى، تەبىئىي شارائىت ۋە ئىشلەپچىقىرىش شەكلىنىڭ خاسلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك. ھەر بىر بوستانلىقنىڭ ئۆزى بىر جەمئىيەت. كۈنسېرى ناچارلىشىپ كېتىۋاتقان ياشاش شارائىتلىرى، ئەنە شۇ جەمئىيەتلەر ئىچىدە ياشاۋاتقان كىشىلەردە تەبىئىي ھالدا تەبىئەتنى ئۆزگەرتىش ۋە بويسۇندۇرۇش جەريانىدىكى كۈچلۈك ئۇيۇشۇشچانلىقتا ئىگە يۇرت قارىشىنى شەكىللەندۈرگەن. بۇنداق يۇرت قارىشىدىكى تۇرمۇشنى قوغداش، تەشكىللەش ۋە ھۆكۈمرانلىق قىلىشتا «تۇخۇم شاكىلى» لىق رولىنى ئوينىغان. شۇ قاتاردا بىز يەنە تۆۋەندىكى پاكىتلارغىمۇ دىققەت قىلمىشىمىز كېرەك. بوستانلىقلاردىكى تېرىقچىلىق يامغۇر سۈيىنىڭ خەير - ساخاۋىتىدىن بەھرىمەن بولالمىغاچقا، ئاساسەن قۇدۇق سۈيى ۋە دەريا سۈيىگە تايىنىپ ئېلىپ بېرىلىدۇ. سۇ مىقدارى چەكلىك بولغاچقا، تېرىلغۇ يەرلەرنى ھەددىدىن زىيادە كېڭەيتىۋېلىشقا بولمايدۇ ھەمدە نوپۇسنىڭ كۆپىيىشىمۇ تېرىلغۇ يەرلەر بىلەن بولغان تەڭپۇڭلۇقنى بۇزۇۋېتىدۇ. مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى بوستانلىق ئاھالىلىرىنىڭ باشقا بوستانلىقلار بىلەن ئۆز ئارا سودا - سېتىق تىجارىتى قىلغاندىلا ئاندىن بۇ قىيىن ئۆتكەلنى بۆسۈپ ئۆتەلەيدىغانلىقىنى بەلگىلىگەن. شۇڭلاشقا، تىجارەت خاراكتېرلىك پائالىيەتلەر رەسمىي ھالدا رايون خاراكتېرلىك كەسىپ بولۇپ شەكىللەنگەن. ياپونىيەنىڭ شىنجاڭ تارىخ، جۇغراپىيەسى بويىچە مەشھۇر مۇتەخەسسىسى سۇڭتىيەن شۇنەن شىنجاڭنىڭ بۇ قەدىمكى بوستانلىق مەدەنىيەت ھادىسىسى ھەققىدە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «بوستانلىقلاردىكى يۇرتلاردىن سودا بازارلىرىنىڭ قىياپىتى گەۋدىلىنىپ تۇرىدۇ. سودىدىكى پايدا بۇ دۆلەتلەرنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، بوستانلىق دۆلىتىنى سودا دۆلىتىگە ئايلاندۇرغان. بۇنداق دۆلەتلەر گەرچە غايەت زور تىجارەت ئىقتىدارىغا ئىگە بولسىمۇ، لېكىن سىياسىي كۈچ جەھەتتە ئاجىزراق ئىدى. جۇغراپىيىلىك شارائىتتىكى بۇ خىل ئەھۋال ئۇلارنى ئۆز ئالدىغا ئۇششاق بەگلىكلەرگە بۆلۈنۈپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشتەك ھالەتتىن قۇتۇلۇپ چىقالمايدىغان ھالغا چۈشۈرۈپ قويغان. شۇڭلاشقا، كۈچلۈك، قۇدرەت تاپقان بىرەر تەشكىلىي كۈچ ئوتتۇرىغا چىقالمىغاندى» ⑥. بىز ھەممىمىز بىر ئۇيغۇر، پەقەت ياشاۋاتقان رايونلىرىمىزنىڭ ئوخشىماسلىقىلا بىزنى «قۇمۇللۇق»، «تۇرپانلىق»، «قەشقەرلىق»، «خوتەنلىك»، «غۇلجىلىق» دەپ ئايرىۋەتكەن. بىزنى كىم مۇشۇنداق پارچىلىۋەتكەن؟ بىزنى ھېچكىم پارچىلىۋەتكەن ئەمەس، ئەكسىچە چۆل - جەزىرە ۋە تار يۇرتۇازلىق قارىشى بىزنى مانا مۇشۇنداق پارچىلىۋەتكەن. چۆل - جەزىرە بىزنىڭ ھەمراھىمىز ھەم دۈشمىنىمىز، بىز چۆل - جەزىرىنىڭ قۇربانى. تارىخ شۇنى ئاللىقاچان ئىسپاتلىدىكى، بۇنداق چۆل - جەزىرە تەرىپىدىن ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلگەن بىكىنمە ھالەتتىكى پىسخىك قۇرۇلمىمىزدىكى يۇرتۇازلىق ئېڭى مىللىتىمىزنى قوغدىيالمايدۇ ھەم مىللىتىمىزنىڭ

ئىقتىسادى، مەدەنىيىتىنىمۇ تەرەققىي قىلدۇرالمايدۇ، بەلكى بىزنى تېخىمۇ پارچىلايدۇ ۋە زاۋاللىققا يۈزلەندۈرىدۇ. ئەگەر بۇگۈن، باشقا - باشقا يۇرتلاردىن بولغان بىر نەچچىلەن بىر سورۇنغا جەم بولدى دەيلى، ئۇلار مۇقەررەر ھالدا بىر - بىرىنى ئاچچىق گەپلەر بىلەن مەسخىرە قىلىشىدۇ. يەنە بىر يۇرتلۇقلارمۇ ئۆز ئىچىدىن چوڭ -كىچىك يۇرتلارغا بۆلۈنۈپ، بىر - بىرىنى مازاق قىلىشىدۇ. ھەتتا بىز ئۆيدىكىلەرنى ئېلىپ يۇرتقا تۇغقان يوقلاشقا بارغىنىمىزدىمۇ، قېرىنداش، ئاچا - سىڭىللارنىڭ بالىلىرىمۇ بىزنىڭ بالىلىرىمىزنى باشقا يەردىن كەلگەن يات ئادەم قاتارىدا كۆرىدۇ. ئۇلار ھەرگىز ئۆزلىرىنىڭ قانداق قېرىنداشلار ئىكەنلىكىنى، «يىلتىز» نىڭ بىر ئىكەنلىكىنى ھەرگىز ئۇقمايدۇ. بۇنداق كۆچلۈك يۇرتۇازلىق ئېڭى بەزى «يۇقىرى قاتلام كىشىلىرى» ئارىسىدىمۇ روشەن ئەكس ئېتىدۇ. مەلۇم ئىدارە ياكى تارماقنىڭ رەھبىرى مەلۇم بىر يۇرتلۇق كىشى بولسا، ئۇ ھالدا بۇ رەھبەر ئۆز يۇرتداشلىرىغا سەۋىبسى ۋە ئىقتىدارىنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر كۆپرەك ئەھمىيەت بېرىدۇ. بۇنداق يامان خاراكتېرلىك ئايلىنىش كىشىلەرنىڭ ئالغا ئىلگىرىلەش روھىنى يوقىتىدۇ، مىللىتىمىزنىڭ كەلگۈسىدىكى يۇرتۇازلىق قارىشىنى تېخىمۇ كۈچەيتىۋېتىدۇ. يۇرتۇازلىق ئەسلىدە ئېپتىدائىي مىللەتلەرنىڭ ئۆز - ئۆزىنى قوغداشتىكى بىر خىل قەبىلىۋى ئېڭى ئىدى. بىراق، جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئىلگىرىلىشىگە ئەگىشىپ، بۇنداق قەبىلىۋى ئاڭنىڭ ئورنىنى تەدرىجىي ھالدا ھازىرقى زامان مىللىي ئېڭى ۋە ھازىرقى زامان ئىنسانىيەت ئېڭى دەسسىدى. يۇرتۇازلىق ئېڭىنى ئەلاببلگەن مىللەت ھامان زامانۋىلىشىش يولىدا توردىن چۈشۈپ قالىدۇ ياكى «يەر شارىنىڭ گرازدانى» لىق رويخېتىدىن ئۆچۈرۈپ تاشلىنىدۇ. بىز بۇنداق يۇرتۇازلىق ئېڭىنىڭ زىيىنىنى ئېتىراپ قىلىش - قىلماسلىقىمىزدىن قەتئىينەزەر شۇنى مۇقىملاشتۇرالايمىزكى، ئۆز -ئۆزىمىزنى گوللايدىغان بۇنداق يۇرتۇازلىق بىر مىللەتنى ھامان ۋەيران قىلىدۇ.

ئالتىنچى، يېزىق ئىسلاھاتىدىن قورقۇشتەك غەلىتە پىسخىكا ئۇيغۇر ھازىرقى زامان تارىخىدىكى ئىلغار ئەھمىيەتكە ئىگە يېزىق ئىسلاھاتىنىڭ ۋۇجۇدقا چىقماسلىقىغا سەۋەبچى بولغان. تېخى - تەكتىدىن ئېيتقاندا بىز ھەممە نەرسىدىن قورقىمىزيۇ، پەقەت بىرلا - ئەۋلادلارغا يۈز كېلەلمەسلىكتىن قورقمايمىز.

بىزدە ئۆتمۈشتىكى ئاشۇ بۇددىزم، مانى دىنلىرىغا تەئەللۇق دەۋرلەردىكى «كاپىر» لىق مەدەنىيىتىنى ئېتىراپ قىلمىغانلىقىڭ ئۈستىگە، بۈگۈنكى رېئال تۇرمۇشىمىزدىمۇ ئىسلام دىنىنىڭ بىزگە كۆرسىتىدىغان تەسىرىگە ئېتىبار بىلەن قارىمايدىغان غەلىتە ھادىسە مەۋجۇت. ئىنسانىيەت تارىخىدا بىز ئۇيغۇرلاردەك ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ شامان، بۇددا، مانى، زاروئاستىر ۋە ئىسلام قاتارلىق بۇنداق كۆپ دىنغا ئېتىقاد قىلغان يەنە بىر مىللەت بولمىسا كېرەك. شۇڭا، ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىنى دىنلارنىڭ ئۆزگىرىش تارىخى دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. ئۇيغۇرلار تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا گەرچە چەتنىڭ مەدەنىيەت تەسىرىگە كۆپ قېتىم ئۇچرىغان بولسىمۇ، لېكىن ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، ئاساسەن ئىسلام مەدەنىيەت چەمبىرىكىگە كىرىپ قالدى. ئىسلام دىنى ھەقىقەتەن ئاممىباب دىن. ئىسلام دىنىدىكى قايسى نەرسىلەرنىڭ دىنىي خاراكتېردىكى نەرسىلەر ئىكەنلىكىنى، قايسى نەرسىلەرنىڭ ئاممىباب (ئەنئەنىۋى) نەرسىلەر ئىكەنلىكىنى ئايرىۋېلىش ناھايىتى تەس. ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان بارلىق مىللەتلەردە دىنىي نەرسە دېگىنىمىز - ئاممىباب نەرسە، ئاممىباب نەرسە دېگىنىمىزمۇ دىنىي نەرسە بولۇپ چىقىدۇ. دەل مانا مۇشۇنداق دىن بىلەن ئاممىبابلىق گىرەلىشىپ كەتكەن مەدەنىيەت ھادىسىسى بىزنى رېئال تۇرمۇشتىكى ھەر قانداق ئاكتىپ، ئىلغار ھەرىكەتلەرگە قاتتىق قارشىلىق كۆرسىتىدىغان قىلىپ قويغان. بۇنىڭغا ھازىرقى زامان تارىخىمىزدا ئېلىپ بېرىلغان يېزىق ئىسلاھاتىدىن ئارتۇق مىسال بولمىسا كېرەك. 1958 - يىلى بىز ئەرەب يېزىقى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقىنى لاتىن يېزىقىغا ئۆزگەرتكەندۇق، بۇنىڭ ئۆزى يېزىق ئىسلاھاتى جەھەتتە تاشلانغان ئىلغار ئەھمىيەتكە ئىگە ھالقىلىق بىر قەدەم ئىدى. ئەپسۇس، كىشىنىڭ كۆڭلىنى غەش قىلىدىغان يېرى شۇكى، «يېزىق ئىسلاھاتى» نىڭ ئاخىرلىشىشى بىلەن قالايمىقانچىلىق باشلىنىپ دەۋر بۆلگۈچ ئەھمىيەتكە ئىگە بۇ بىر مەيدان يېزىق ئىسلاھاتى ھەرىكىتىمۇ توختاپ قالدى. ئۇيغۇر تارىخىدىكى بۇ بىرمەيدان يېزىق ئىسلاھاتى ھەرىكىتى «مەدەنىيەت ئىنقىلابى» نىڭ قوشۇمچە مەھسۇلاتى بولۇپ قالغاندەك، ناھەق دېلولارنى ئاقلاشتا ئىلگىرىكى ئەرەب يېزىقى يەنە لاتىن يېزىقىنىڭ ئورنىنى ئالدى. نەتىجىدە بۇ مىللىتىمىزنى زامانۋىلىشىش مۇساپىسىدە ئارقىغا چېكىنىدۇرۇپلا قالماستىن،

بەلكى يەنە نەچچە ئەۋلاد كىشىنىڭ ساۋاتسىز قىلىپ قويدى، تېخىمۇ ئېغىر بولغىنى شۇكى، بۇ ئىش مىللىي مەدەنىيىتىمىزنىڭ ئۆزۈلۈپ قېلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. بۇ مەسئۇلىيەتنى كىم ئۈستىگە ئالىدۇ ؟ بەلكىم پۈتكۈل مىللەتنىڭ تەقدىرى بىلەن ئوينىشىدىغان ھېلىقى كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ قىلمىشىغا ئىللانىڭ ئىرادىسىگە ئۆيغۇن، دەپ قارايدىغاندۇ، مۇشۇ ئارقىلىق مىللەتنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىنى ۋە مىللىي مەنپەئىتىنى قوغداپ قالدىم، دېيىشىدىغاندۇ. بولدى، بەس، گەپنىڭ پوسكاللىسىنى ئېيتساق، ئۇلاردا يېزىق ئىسلاھاتىدىن قورقۇدىغان غەلىتە مىجەز بار. ئۇلاردا ئالغا ئىنتىلىش روھى بولمىغاچقا، دەۋر ئېقىمىنىڭ ئۆزلىرىنى يۈتۈپ كېتىشىدىن ئەنسىرەيدۇ، ئاقىۋەتتە مىللەتنى گۆرگە ئىتتىرىدۇ. ئەمەلىيەتتە، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان تۈركلەر دەۋر بۆلگۈچ ئەھمىيەتكە ئىگە يېزىق ئىسلاھاتى ئېلىپ بارغان ئەمەسمىدى؟ ھەتتا ئۇلار خەلىپىلىك تۈزۈمنى بىكار قىلىپ ئوسمان جەمەتىنى قوغلاپ چىقارغان ئەمەسمىدى؟ ئاقىۋەتتە قانداق بولدى؟ بۇ بىر قاتار ئىسلاھات ۋە ئىنقىلاب ئارقىلىق تۈركلەر زامانىۋىلىشىش يولىغا پۈختا قەدەم تاشلاپلا قالماستىن، بەلكى دىنىي ئىسلاھات ئېلىپ بارغانلىقى سەۋەبلىك ئۆزلىرىنىڭ مۇسۇلمانلىق ئوبرازىنى يوقىتىپ قويمىدى. ئەكسىچە، ئۇلار ئىسلام مەدەنىيەت روھىنى تېخىمۇ نۇر چاچقۇزدى. تۈركلەر بىلەن بىزنىڭ دىنىي ئېتىقادىمىز ئوخشاش بولسىمۇ، لېكىن تۈركلەرنىڭ ئىسلاھاتى مۇۋەپپەقىيەت قازاندى، بىزنىڭ ئىسلاھاتىمىز مەغلۇب بولدى. بۇنىڭ سەۋەبى كۆپ، بىراق ئاساسلىقى يەنىلا مىللىتىمىز روھىيىتىنىڭ چوڭقۇر قاتلاملىرىغا يوشۇرۇنغان، پۈتكۈل مىللەتكە ھەتتا كەلگۈسى ئەۋلادلارغا مەسئۇل بولمايدىغان، يېزىق ئىسلاھاتىدىن قورقۇدىغان بۇ خىل چۈشكۈن ھالەت يۇقىرىقى مەغلۇبىيەتنىڭ چۈشەندۈرۈپ بولغىلى بولمايدىغان يىلتىزىدۇر.

غەپلەت ئۇيقۇسىدىن ئويغىنايلى، بىزدە مىللەتنىڭ ھازىرقى رېئال ئەھۋالىغا قارىتا يۈكسەك دەرىجىلىك ئەقلىي بىلىش ئىقتىدارى بولۇشى كېرەك. ئەگەر بىز يەنىلا يۇقىرىقىدەك پاسسىپ، چۈشكۈن مەدەنىيەت پىسخىكىمىز بىلەن ھازىرقى زامان مەدەنىيەت رىقابىتىنى كۆتۈۋالىمىز دەيدىكەنمىز، ئۇنداقتا شۇنى پەرەز قىلىش مۇمكىنكى، ئۇيغۇرلار زامانىۋىلىشىشنىڭ ئۇلۇغۋار ئىلگىرىلەش مۇساپىسىدە تېخىمۇ ئارقىدا قېپقالىدۇ. ھەتتا زامانىۋىلىشىشنىڭ نېمىلىكىنىمۇ ئىپادە قىلالماسلىقى مۇمكىن. فرانس باكون مۇندىن 400 يىل ئىلگىرى «بۇيۇك ئويغىنىش» ناملىق كىتابىنىڭ كىرىش سۆزىدە كىتابتا سۆزلەنمەكچى بولغان ئوبېيېكت توغرىسىدا توختىلىپ: «ئوقۇرمەنلەرنىڭ ئۇنىڭغا بىرخىل پىكىر سۇپىتىدە ئەمەس، بەلكى بىر خىل كەسىپ سۇپىتىدە قارىشىنى ھەمدە بىز قىلمۇاتقان ئىشلارنىڭ مەلۇم بىر مەزھەپ ياكى مەلۇم بىر نەزەرىيىگە ئاساس سېلىش ئەمەسلىكىگە، بەلكى بۇ ئىشلارنىڭ ئىنسانىيەتنىڭ بەخت - ساائادىتى ۋە قەدىر - قىممىتى ئۈچۈن بولۇۋاتقانلىقىغا ئىشىنىشىنى ئۈمىد قىلىمەن» دېگەنىدى. مەن بۇ سۆزلەرنى سەممىي ھېسسىيات ئىلكىدە، مىللىتىمىزنى ھەقىقىي سۆيۈدىغان ھەر بىر كىشىگە تەقدىم قىلىمەن.

مەن مىللىتىمنى چوڭقۇر سۆيۈمەن، جىسمانىي ۋە روھىي جەھەتتە ساغلام، جۇشقۇن ھاياتىي كۈچكە تولغان ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ يېڭىباشتىن دۇنياغا كېلىشىگە تېخىمۇ ئىنتىزارمەن.

ئىزاھلار:

① توينبى: «تارىخ تەتقىقاتى»

② جۇۋېيجۇ «ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى ھەققىدە»، «غەربىي يۇرت تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 1991 - يىل 2 - سان

③ شۇي سۇمىن: «مەدەنىيەت پەلسەپىسى»

④، ⑤ گرۇسسارت «بايلاق ئىمپېرىيىسى» (مەزكۇر كىتابنىڭ ئاپتورى گرۇسسارت (格罗塞 — Grussart) روك. كېۋىنتون دەپ خاتا ئېلىنغان. ماقالىدا تۈزىتىلدى)

⑥ سۇئېتىەن شۇنەن: «قەدىمكى تەڭرىتاغنىڭ تارىخ، جۇغرافىيىسى ھەققىدە تەتقىقات» M1

ژۇرنىلىمىز مۇھەررىرلىرىنىڭ شەرتلىك نومۇرى:

قۇربان مامۇت (كاندىدات ئالىي مۇھەررىر) M1، سائادەت ئابلەت (مۇھەررىر) M2، رىسالەت مۇھەممەت (مۇھەررىر) M3

تورغاي

(هېكايه)

ئەختەم ئۆمەر

قەپەزدىكى تورغاي تاڭ ئېتىشى هامان شۇنداق يېقىملىق سايرايتتى. بۇ سايراش ئەۋجىگە چىققاندا سارغۇچ، پارقىراق تۇمشۇقى يېرىلىپ، قىپقىزىل ئاغزى زىيادە ئېچىلاتتى، نازۇك كىچىك تىلى خۇددى بېلىجاندەك پىلتىڭلايتتى. ئۇنىڭ يېقىملىق ئاۋازى سەھەر هاۋاسىغا قوشۇلۇپ پۈتۈن خالتا كوچىنى بويلاپ تارقىلىپ، بامدات نامىزىغا ئالدىراپ كېتىۋاتقان مۆمىنلەرنىڭ كېچىچە تۇنجۇققان كۆكسىنى بوشىتاتتى.

ئۇ، كۆزىنى قىيا ئېچىپ، چۈنقا چىڭ چاپلاشقىنىچە تىنماي ۋېچىرلاپ سايراۋاتقان كىچىككىنە جانىۋاردىن سۆيۈنۈپ هۇزۇرلاندى. ئۇنىڭ سايدا ئۆسكەن سۆكسۆكتەك بومبا ساقال قاپلىغان يۈزى ئاق يوتقان ئىچىدە تەبەسسۇم بىلەن جىلۋىلىنىپ، سۈزۈك جىلغا سۈيى يالىغان قاراتاشتەك پارقىراپ كەتكەندى. بارماقلىرى بولسا تۈكلۈك مەيدىسى بىلەن قورسىقىنى توختىماي سىلايتتى. ئۇ، تورغاينىڭ ئەتىگەندىن كەچكىچە تىنماي سايراشلىرىغا خېلى يىللاردىن بېرى كۆنۈپ قالغانىدى. بۇنداق سايراشلار، ۋېچىرلاشلار ياشلىقىدا ئويىنىغان قىزلارنىڭ تولغىنىپ پىچىرلاشلىرىغا، يامىشىپ كۈلۈشلىرىگە

تولىمۇ ئوخشاپ كېتەتتى. قىزلار ياراتمايدىغان بولغاندىن كېيىن، ئۇ بىر قەپەزدە تورغاي باقتى؛ نەۋجۇۋانلاردىن بىزار بولغاندىن باشلاپ بەش قەپەزدە تورغاي باقتى؛ ئاياللاردىن رەسمىي كۆڭلى قالغاندىن كېيىن، تورغاي باقمىدىغان قەپەزنى ئوتتۇزغا يەتكۈزدى. شۇندىن بېرى ئۇنىڭ مەھەللىسىدىن كېچە - كۈندۈز تورغايلارنىڭ ئاۋازى ئۆكسىمەيدىغان بولدى. بۇ ئاخىرى كوچىدا جېدەل كەلتۈرۈپ چىقاردى. قوشنىلىرى ئۇخلىيالماي ئۇنىڭ بىلەن ئۇرۇشتى. لېكىن ئۇ ھەممىدە ئۇتتى. چۈنكى ئۇ پۈتۈن كوچىنى پۈلىنىڭ كۈچىگە تايىنىپ بېسىقتۇرۇپ، غالىبلىقىنى نامايەن قىلدى. شۇنىڭ بىلەن، ئاۋۋال ئۇنىڭ رەھمان ھاجى دېگەن ئىسمى رەھمان تورغايغا ئۆزگەردى. ئارقىدىن مەھەللىسىمۇ تورغاي مەھەللىسى دەپ ئاتالدى. دەسلەپ ئۇ ھۈزۈرلانسا، پۈتۈن مەھەللە ئازابلاندى. قوي مىجەزلىك جامائەت بارا - بارا بۇنىڭغىمۇ كۆندى. مەسچىتكە خېلى كۆپ پۇل ياردەم قىلغاندىن كېيىن بولسا، كىشىلەر ئۇنى ياخشى كۆرۈپ قېلىشتى. ئاخىرى بېرىپ تورغايلارنىڭ نەغمىسى بۇ كوچىدىكىلەرنىڭ ھاياتىدا كەم بولسا بولمايدىغان نەرسىگە ئايلىنىپ، بىردەم ئاڭلىمسا بىرنېمىسى يۇتۇپ كەتكەندەك ھېس قىلىدىغان، ھەتتا كېچىسى ئۇخلىيالمايدىغان ھالغا يەتتى.

رەھمان تورغاي ئۆز ئۆمرىدە ئىككى نەرسىگە ئېتىقاد قىلمىپ، شۇنىڭ كويىدا ياشاپ ھاياتىنىڭ ئاخىرقى بوسۇغىسىغا يېقىنلىغان. ئۇنىڭ بىرى، پۇل، يەنە بىرى، ئايال بولۇپ، ئۇ ھەر ئىككىسىگە قانائەتلەنگۈدەك ئېرىشتى. بۇنىڭ ئىچىدە پۇلىنىڭ ئورنىنى يەنىلا ئۆزگەرمىدى، ئەمما ئايالىنىڭ ئورنىنى تورغاي ئىگىلىدى. ئۇنىڭچە، تورغاينىڭ جان - جەھلى بىلەن چىرىلدىشى ياشلىقىدىكى قىزلارنىڭ ئاۋازىغا، ئادەتتىكىدەك يېقىملىق سايراشلىرى نەۋجۇۋانلارنىڭ ناز - خۇلقىغا ئوخشايتتى. ئۇ ھەر بىر تورغاينى ئۆز كۆڭلىدە بىر ياكى بىر قانچە قىز - جۇۋانلارغا ئوخشىتاتتى. شۇڭا بارلىق تورغايلىرىنىڭ ئەركەك ياكى چىشى بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ئايالچە ئىسمى بار ئىدى. ئۇلارنى بۇۋۇى خېنىم، ئاق قىز، رەنا قىز، گۈلباھار... دەپ چاقىرىشقا ئادەتلەنگەنىدى. ھەر قايسىسىنىڭ ئاۋازىنى روشەن پەرقلەندۈرەلەيدىغاندەك، سايرىغان ئاۋاز ئاڭلانغان ھامان ئىختىيارسىز: «ھە، ئاق خېنىم، سېغىندىڭمۇ؟» دەيتتى. تورغايلار سايراپ ھالىدىن كەتكەندە، ئاق بېلىقتەك سوزۇلۇپ يانقان ئاشۇ خېنىملار كۆز ئالدىغا كېلىپ، ئامراقلىق بىلەن سۇ بېرەتتى، دان چاچاتتى. تورغاينىڭ خۇددىنى يوقاتقان ھالدا ئەسەبىيلىك بىلەن سايراپ، ئاغزىدىن قان تامچىپ، چىرايلىق كۆزلىرىنىڭ يۇمۇلۇپ كېتىشى قىزلارغا ئوخشايدۇ. مانا بۇ ئۇنىڭدىكى پۈتكۈل لەززەت، دۇنياغا تېگىشىپ بولمايدىغان كەيپ.

ھەممە تورغايلار بىرلا تورغاي سايراۋاتقاندەك ھەم يەنە بىر مۇنچە تورغايلار سايراۋاتقاندەك بىر خىل رېتىمدا سايراشقا باشلىدى. ئۇلار تەكشى ھالدا ئاغزىنى يوغان كېرىپ، تىلىنى لىپىلدىتمىشاتتى. يوغان قەپەزگە سولانغان بۇ جانىۋارلار قوندىقا ئەمەس، قەپەزنىڭ ئالتۇن ھەل بېرىلگەن چىرايلىق چۈشىلىرىغاپوكانلىرىنى چىڭ چاپلىشىۋېلىشقان بولۇپ، سىرتقا قاراپ قاتتىق چىڭقىلىش ئىچىدە چىرىلدىماقتا ئىدى. يىلان باغرى سوزۇلغان خالتا كوچا - تورغاي مەھەللىسىدىن چىقىۋاتقان بۇ ئاۋاز شوخ توي نەغمىسىگىمۇ، مۇڭلۇق مۇقام پەدىسىگىمۇ، غەزەپلىك نەرە تارتىشقىمۇ ئوخشىماي، تامدىن تامغا سوقۇلۇپ ئەكس سادا پەيدا قىلغاندىن كېيىن ئاسمانغا كۆتۈرۈلدى - دە، ھاۋا زەرىچىلىرىنىڭ ئۆزىتىشى بىلەن تاغ چوققىلىرىغا ئۇرۇلدى. تورغايلارنىڭ ئاغزىدىن چىققان قانلار قەپەزنىڭ ئالتۇن ھەللىك چۈشىگىلىرىدىن ساقىپ دەريالارغا قۇيۇلدى. ئاندىن دەريالارنىڭ لاي سۈيىگە ئارىلىشىپ پايانسىز قۇملۇقلارغا سىڭىپ كەتتى. رەھمان تورغاي ھەيران قالدى. ئۇ ئۆزىمۇ تورغايلار بىلەن بىر قەپەزدە تۇراتتى. ئۇمۇ ئاغزىنى ئېچىپ بىر نېمە دېۋىدى، ئاۋازى ئادەمنىڭكىگىمۇ، ھايۋاننىڭكىگە- مۇ ياكى ئۇچار قاناتلارنىڭكىگىمۇ ئوخشىماستىن، غەيرىي بىر مەخلۇقنىڭكىدەك چىقتى. ئاغزىدىن تورغايلارنىڭكىگە ئوخشاش جىرتىلداپ ئېتىلغان قان بىردەمدىلا قەپەزنى توشقۇزۇپ پەسكە ساقىشقا باشلىدى. ئاندىن بىردىنلا پۈتۈن تورغاي پوكانلىرىنى يېقىپ تۇرغان قەپەز چۈشىلىرىدىن ئاجراپ كېلىپ، رەھمان تورغاينىڭ باش - كۆز، كانىيىغا ئېتىلدى، ئۇلارنىڭ قانلىق قىزىل تىرناقلىرى كانىيىغا چىڭ پاتۇرۇلدى. ئۇلار بىر خىل ئاۋازدا چىرىلدايتتى، زۇۋانى ئادەمنىڭكىگە

ئوخشايتتى.

- بىزنىڭ ئۇۋىدىكى تۆخۈملىرىمىز قۇربىدى، چۈجىلىرىمىز ئاچلىقتىن ئۆلدى. سەن كۆڭلۈڭنى ئېچىش ئۈچۈن ھاياتىمىزغا زىيانكەشلىك قىلدىڭ.

- سەن كالۋا جاللات بىزنىڭ ناله - زارلىرىمىزنى خۇشال سايراۋاتىدۇ، دەپ بىلدىڭ. ئەمدى سەنمۇ قەپەزگە چۈشتۈڭمۇ؟ قەپەزنىڭ تەمىنى سەنمۇ تېتىپ باق، سەنمۇ ناله - زار قىلىپ باق...

- نەچچە ۋاقىتتىن بېرى روھىڭ، ئېتىقادىڭ قەپەز ئىچىدە بىز بىلەن بىللە ئىدى، ئەمدى ئۆزۈڭمۇ كىردىڭ، قېنى سەنمۇ سايرا!

تورغايلار بىردىن قىز - جۈۋانلارغا ئايلىنىپ، ھەممىسى تەڭلا ياقىسىدىن ئالدى.

- سەن بىزنىڭ ھاياتىمىزغا زىيانكەشلىك قىلدىڭ، بىزنى نابۇت قىلدىڭ...

رەھمان تورغاي تىنالماي تۇنجۇقۇپ كەتتى. ئۇ قان ئىچىگە تىزلىنىپ، گۇناھىنى تىلىمەكچى بولۇۋىدى، بايىقى مەخلۇقنىڭكىدەك ئاۋازىمۇ ئۆچۈپ زۇۋانى تۇتۇلۇپ قالدى. ئاخىرىدا بولالماي تۇنجۇقۇپ ئۆلدى، ئۆمرى قەپەز ئىچىدە ئاخىرلاشتى.

ئۇ ۋارقىراپ - جارقىراپ پولات چىۋىققا ئۇسۇۋالدى. گۆردەك قاراڭغۇ سولاقخانا يورۇپ كەتتى. ئىككى گۈندىپاي يۇگۈرۈپ كەلدى. رەھمان تورغاينىڭ پېشانىسىدىن قان ئېقىۋاتاتتى.

- نېمە بولدۇڭ؟

- قارا بېسىپ قاپتۇ.

- پېشانەڭ نېمە بولدى؟

- مۇگدەپ قېلىپ ئۇسۇۋالدىم.

- يۇۋاش بول.

چىراغ ئۆچۈرۈلدى. تۇرمە ئىچى يەنە گۆردەك تۇمۇس ئالدى. رەھمان تورغاي بىردەم ئولتۇرۇپ ھۆكۈرەپ يىغلاپ كەتتى. ئۇنىڭ يىغىسى سىرتقا يېقىملىق مۇزىكىدەك ئاڭلىناتتى. تاماكا چېكىپ ئولتۇرغان گۈندىپاي خىرىلداپ كۈلۈپ كەتتى:

- ئەجەب خوتۇن كىشىدەك يىغلايدىغان نېمىكەن. ھا، ھا، ھا...

ئۇ، تورغىينىڭ ئوغرىلىغان بىر بالىنى تۇتۇۋېلىپ پېيىنى كېسىۋەتكەنلىكى ئۈچۈن، تۇرمىگە چۈشۈپ قالغانىدى. ئۇنى ئايالى يوقلاپ كەلدى.

- دەرھال ئۆيگە قايتىپ بالىلارغا ئېيت، تورغايلارنىڭ ھەممىسىنى قويۇۋەتسۇن. قەپەزدىن چىقىرىپ ئۇچۇرۇۋېتىڭلار!

ئايالى ھەيران قالغان ھالدا دېدى:

- شۇنچە پۇلغا ئالغان تورغاينى بىكاردىنلا قويۇۋېتەمدۇق، بىزنى باقالمايدۇ دەپ شۇنداق دەۋاتاملا؟ بالىلار تورغايلارغا سىلىدىنمۇ ئۆتە ئامراق، شۇنداق ياخشى ھېقىۋاتىدۇ.

- ئاغزىڭنى يۇم! مەن قويۇۋەت دېگەندىكىن قويۇۋېتىش!

- ئەمىسە سېتىۋېتەيلى، نەچچە مىڭ كويلۇق تورغاينى بىكاردىن بىكار قويۇۋەتسەك قانداق بولىدۇ، ماقۇل دېسىلە، سېتىۋېتەيلى، پۇلنى شامالغا ئۇچۇرمايلى.

- ھۇ غەرەز ئۇقمايدىغان كالۋا، مەن قويۇۋەت دېگەندىكىن قويۇۋەت. تورغايلارنىڭ قەپەزدىن قۇتۇلۇشۇمنى چىقىشى مېنىڭ ماۋۇ قەپەزدىن قۇتۇلۇشۇمنى بەلگىلەيدۇ. ئاڭلا، مېنى قىساس تۇتۇپتۇ، ئاشۇ تورغايلارنىڭ قىساسى تۇتۇپتۇ.

ئايالى ھەيران بولغىنىدىن داڭقېتىپ قالدى.

- ھاڭۋېقىپ تۇرماي چاپسان بول، ئالۋاستى.

- بۇنى قانداق بىلدىلە؟

- ئىپلاس، چۈشۈمدە ئايان بولدى، چۈشۈمدە!

ئايالى ھۆكۈرەپ يىغلىغىنىچە كېتىپ قالدى. ئەمدى ئوغلى كەلدى. ئۇ بېشىنى تۆۋەن سالغانىدى.

- قانداق بولدى؟ - تەقەززا بولغان رەھمان تورغاي پوكىنىنى پولات چىۋىققا چىڭىپ يېقىپ زارلانغان ھالدا سورىدى.

- قەپەزنىڭ ئىشىكىنى ئۇچ كۈن ئوچۇق قويسام چىققىلى ئۇنىمىدى. ئۇلار قەپەزگە كۆنۈپ قاپتۇ.

- بەتبەخت، سەن ئۇلارنى تۇتۇپ ئەپچىقىپ ئاسمانغا ئېتىپ ئۇچۇرىۋەتسەك بولمامدۇ؟

- چېچىلمىسىلا دادا، ئۇنىمۇ قىلدىم. ئاسمانغا ئاتسام چالمىدەك پوككىدە يەرگە چۈشۈۋاتىدۇ. ئۇلار ئۇزاق ۋاقىت ئۇچمىغاچقا ئۇچۇشنىمۇ ئۇنتۇپ قاپتۇ، بولمىسا ھەممىسى بېجىرىم، قانىتى ساق، ئەمما ئۇچالمايدۇ، قەپەزگە يۇگۈرەيدۇ...

بالا بوغۇلۇپ كۆزىگە ياش ئالدى. دادىسى لاسسىدە ئولتۇرۇپ قالدى.

- ھە، مۇنداق - دە... مۇنداق - دە. ئەسلىدە ھايات مۇنداق دېگەن. سەن... سەن ئۆگەت، ئۇلارنى سايلىققا ئەپچىقىپ ئۇچۇشنى ئۆگەت، ھەر كۈنى قىلمىدىغان ئىشىڭ شۇ بولسۇن، باشقا ئىشنى قوي. ئۇلارنى ئۆلتۇرۇپ قويما، سەۋرچانلىق بىلەن ئۆگەت. كۈتۈپ تۇر. ئۇلار زىيانغا ئۇچرىسا، سەنمۇ داداڭدىن ئايرىلىپ قالمىسەن بالام. ئۇلار ئاستا - ئاستا ئەسلىدىكى ياشىغان ھاياتىنى، ماكانىنى ئەسكە ئالىدۇ، ئاندىن ئۇچىدۇ، ئەنە شۇ چاغدا داداڭمۇ سىلەر بىلەن بىللە بولالايدۇ.

M8

كومىراجىۋا

كومىراجىۋا تۇغۇلغانلىقىنىڭ 1650
يىللىق خاتىرىسى ئۈچۈن
(تارىخىي فىلىم)

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن
ئاساسىي پېرسوناژلار

كومىراجىۋا ـ كۈسەننىڭ ئاتاقلىق بۇددا مۇتەپەككۇرى، جۇڭگو بۇددا تەرجىمىچىلىكىدىكى دەۋر بۆلگۈچ شەخس، يىپەك يولى مەدەنىيىتىنىڭ ئالاقىلىرىنىڭ ئىپتىخارى

ئاقارى پاك ـ كۈسەن خانى، بۇددا مەدەنىيىتى ۋە يىپەك يولى دوستانە ئالاقىلىرىنىڭ ھامىيسى

مەلىكە جىۋا ـ ئاقارى پاكنىڭ سىڭلىسى، كومىراجىۋانىڭ ئانىسى

كومىراتان ـ توخارىستانلىق ۋەزىر، كۈسەنگە مۇساپىرەت قىلغان، كومىراجىۋانىڭ دادىسى

ئاقارى چىن ـ ئاقارى پاكنىڭ ئىنىسى

پوتۇشما ـ كۈسەن ئىبادەت ۋە تەلىم ئېھرامىلىرىنىڭ باش راھىبى، كومىراجىۋانىڭ ھىنايانا بويىچە ئۇستازى

تەكرىتاغ ئېكرانى

ۋانداداتا - كەشمىردىكى ھىنايانا باش راھىبى، كومىراجىۋانلىك ئۇستازى
سۇللى باھادىرا، سۇللى سوما (كومىراجىۋا- دىن 8 - 10 ياش چولاق) يەركەن شاھزادىلىرى، ئەلەمپەز - جانباز قەھرىمان، ماھايانا ئۆلىمالىرى
يۇلتۇز - كومىراجىۋانلىك كۇتكۇچىسى، دەسلەپكى رەپىقىسى
زىلىك چاۋ - كومىراجىۋانلىك مۇنەۋۋەر شاگىرتى
مىلىك شيەن - كومىراجىۋانلىك كېيىنكى كۇتكۇچىسى، ئون كېنىزەكنىلىك بىرى؛ ئاقدىل، خۇش قىرائەت راھىب مىلىك ئاغىنىلىك قىزى.
گوپتامى - قاراقچىلار باشلىقى
ئەينو - يەكەن (زەرەفشان) دەريا-سى بويىدىكى قەبىلە باشلىقى
ياۋشىن - كېيىنكى چىن پادىشاھى، كومىراجىۋانلىك ھامىيسى
لۇي گۇاڭ - ئالدىنقى چىن پادىشاھى فۇجيەنىنىلىك ئاتلىق لەشكەرلەر سانغۇنى، غەربىي لياڭ پارچە ھاكىمىيىتىنى قۇرغۇچى، تەۋەككۇلچى تارىخي شەخس
سىرمىترا، داۋۇەن، بوناتارا، تانمالوسا، خۇي گۇەن، داۋسىلىك قاتارلىقلار

مۇقەددىمە

ئۇزۇن سۇنايلار، ئەگرى بۇرغىلارنىلىك سوزۇق سادالىرىنى داپ - ناغرا ئۇدارلىرى كېسىپ، جۇشقۇن - شادىيانە كەيپىيات ئەۋجىگە چىقىدۇ. چىرايلىق كىيىنگەن، قىرىق كۇكۇلىلىق چاچلىرىغا قىزىل تور رومال تاشلىغان قىز - جۇۋانلار رەڭدار كوزىلارنى تۇتۇپ ئۇسسۇل ئوينىماقتا.
ھەيۋەتلىك پامىر - كوئىنلۇن تاغلىرىدىن شارقىراپ چۇشكەن زىلال سۇلار بويىدا كېتىۋاتقان ئات - قېچىر كارۋانلىرى. قوراللانغان قورۇل مۇھاپىزەتچىلىرى تىزلىپ تۇرغان ياڭگۇەن قاپقىلىرىدىن ئۆتۈۋاتقان تۆگە كارۋانلىرى. كارۋانلار قاتارىدا سەنئەتچىلەر...
چەكسىز كەتكەن بۇغداي، قىچا، كېۋەزلىك-لەر ئۇستىدە مۇزىكا ساداسى. كەلكۇندەك چېپىپ يۇرگەن يىلقىلار. ئۇزۇمزارلىقتىكى ئىلەڭگۇچ ئويناۋاتقان قىز. قورال - ياراغ بازىرىدا قاتار تىزىلغان قىلىچ، خەنجەر، پىچاق. ئۇچقۇن چاچرىتىۋاتقان بۇلەش چاقى. ئۇسۇشىۋاتقان سەرخىل قوچقارلار. گىلەم ۋە ئەتلەس سودا لەپكىلىرى.
ئالتۇندەك تاۋلانغان ئېگىز بۇتلار. ماھىر كولالچىلار ئەتراپىدا ھەر خىل ئىدىش - لوڭقىلارغا رەڭدار نەقىش چېكىۋاتقان قىزلار. ئارقار، كىيىك ئوۋلاپ چېپىپ كېتىۋاتقان شاھ - شاھزادىلار باشلىغان چەۋەندازلار. ئوردا قوبۇلخانە-سىدا مەيزاپ ۋە تونۇر كاۋاپلىرى بىلەن كۇتۇلىۋاتقان سوغدى، ھىندى، ئىران، رۇم، ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك مېھمانلىرى.
ئېكراندا: «يىپەك يولى گۇللەنگەن، بۇددا ئېتىقادى ۋە تەسۋىرىي سەنئىتى ئۇركەشلىگەن 4 - ئەسىردىكى كۇسەن» دېگەن خەت. ئارقىدىن:

كومىراجىۋا
(413 - 344)

دېگەن خەت چاقناپ، ياندىن بايان بېرىلىدۇ:
كۇسەننىلىك ئۇلۇغۋار بۇددا مۇتەپەككۇرى كومىراجىۋا جىلىك تى، شۇەنجۇالىك بىللە-لەن ئوتتۇرا ئەسىر بۇددا مەدەنىيىتى، بۇددا نوم - سوتۇرلىرى تەرجىمىشۇناسلىقى ۋە يىپەك يولى خەلقلىرىنىلىك دوستانە ئالاقىلىرىدىكى ئۇچ بۇيۇك تارىخي شەخسنىلىك بىرىدۇر. ئۇ ئۆز خەلقىنىلىك دۇنياۋى شۆھرىتىنى ئاشۇردى، شەرق مەدەنىيىتى-گە مىلىك يىللار داۋامىدا ئۇزۇلمەي ئۆركەشلىگەن كاتتا تۆھپە قوشتى.

1

كۇسەننىلىك يېڭى پۇتكەن خانلىق بىھارىسى ئالدىدا كۇسەننىلىك باش راھىبى، ئۇستاز پوتۇشما كاسايا كىيىپ، سېرىق قەھرىۋا تەسۋى ئاسقان، كەينىدە سىرمىترا باقشىمى قاتارلىق ھىنايا ئۇستاز - ھۆكۇمالار تۇركۇمى، تالىپلار - بېكسۇن ۋە بېكسۇنلار خاس كۇلرەڭ كىيىملىرى بىلەن (بېكسۇنلار تاقىرباش، بېكسۇنلار باش كىيىمى بىلەن) رەت - رەت تىزىلغان، بىھارا يولىغا چوغدەك پاياندار سېلىنغان تەختەنىلىك، سۇرلۇك ھالەتتە خانىنىلىك ئوقۇش باشلاش مۇراسىمىغا كېلىشىنى كۇتمەكتە.
دالىك (قۇنۇس) ئۇرۇلىدۇ. خان لەشكەرلىرى قوراللانغان ھالدا پايانداز-نىلىك ئىككى قاسىنقىغا تىزىلىدۇ. كۇسەن شاھى ئاقارى پاك بىلەن خانىش؛ خانىنىلىك ئىنىسى ئاقارى چىن، خانىنىلىك سىڭلىسى مەلىكە جىۋا قاتارلىقلار خانلىق ھارۋىلىرىدا ئاتلىق ئەمىر - لەشكەرلەرنىلىك قوغدىشى بىلەن مۇراسىمغا كېلىدۇ. ئۇلار بىھارا دەرۋازىسى ئالدىدا پوتۇشما قاتارلىقلار تەرىپىدىن كۇتۇۋېلىنىدۇ.
- خۇش كېلىپتىلا خان ئالىيلىرى، خانىش ئالىيلىرى، خانزادە ۋە مەلىكە ئالىيلىرى، ئەمىر - لەشكەرلىرىمىز، خۇش كېلىپتىلا! - دەيدۇ ئۇستاز پوتۇشما.

ھەممە: «خوش قەدەم!»، «خوش كېلىپتىڭلا!» دېيىشىدۇ. نافرا - سۇناي ساداسى، گۈل چاچقۇلىرى گىچىدە ئۇلار پايانداز دىن يۇقىرى ئۆرلەپ، بىھارا سۇپىسىغا چىقىپ، ئەتراپقا نەزەر تاشلايدۇ. سارايغا كىرىپ، ساكيامۇنىنىڭ ھېكمەت سۆزلەۋاتقان رەڭدار ھەيكىلى ۋە كەينىدىكى بۇدساتۋالار رەڭدار رەسىمىنى كۆرۈپ خان: «ئاپىرىن! تولىمۇ ياخشى ئورۇنلاشتۇرۇپتۇ» دەيدۇ ۋە ئۇستاز پوتۇشماغا: «بۇ بىھارادىكى تالىپ - ئۇستازلار راسخوتى ۋە بۇ مۇناسىۋەت بىلەن يېڭى بىر تاشكېمىر - ساڭرام قېزىش - بېزەشكە كېتىدىغان راسخوتنى ساخاۋەت قىلدىم» دەپ جاكارلايدۇ. ھەممە كىشى خانغا ئۆزۈن ئۆمۈر تىلەيدۇ. ئۇستاز پوتۇشما:

- يۇرتىمىز كۇسەن خان ئالىيلىرىنىڭ پاراسەت چىرىغى ۋەھىمەت كەمىرى شاراپىتىدىن يەتتە ئىقلىمنىڭ كۆزى، 18 مىڭ ئالەمنىڭ مەرىپەت بۇلىقى بولدى. بارىكاللا، خان ئالىيلىرى، ئۆمۈر دەريالىرى ئۇزۇن ئاققاي، ھايات دەرەخلىرى يۇرتىمىزغا مېۋە چاچقاي! ئامىتابا بۇرھان! - دەيدۇ.

2

سىرتتىن بىر قانچە كىچىك موللىلارنىڭ ھەر يۇرتتىن كەلگەن شاھزادە، بەگزادە ۋە تەلەپكار بېكسۇنلارنى تىزىملاش، ئۇلار بىلەن سۆزلىشىش، بەزىلىرىنىڭ چاچلىرىنى چۇشۇرۇش رەسىمىيىتىنى ئۆتەۋاتقانلىقى كۆرۈنىدۇ. ئۇستاز موللىلاردىن بىرى ئوقۇغۇچىلارغا كۇسەننىڭ ئىستىقامەت ئورۇنلىرىنى تونۇشتۇرىدۇ:

- ھەر قايسى ئەللەردىن ئىستىقامەتكە داخىل بولغان شاھزادە، خانزادە، بەگزادىلەر! يۇرتىمىز- دىكى «دام بىھارسى» نىڭ 700 كىشىلىك، «چۆلتاغ ساڭرامى» نىڭ 50 كىشىلىك، «جام يېڭى خانلىق بىھارىسى» نىڭ 60 كىشىلىك، «قۇم بارۇكا ساڭرامى» نىڭ 70 كىشىلىك راھىبلار ياتىقى، تامىقى ۋە تەلىم راسخوتى بار. «ئال - قىزىل ساڭرام» دا 180 بېكسۇن - تالىپ، «ئوردا كەنت ساڭرام» دا 50 بېكسۇن - تالىپ، «ئالبۇ ساڭرام» دا 30 تالىپ ئىستىقامەت قىلىدۇ. ئۇلار كاسسان، سوغدى، توخارىستان، ماچىن، قۇجۇ، ھەتتا پەخپۇرچىندىن - لوياڭدىن كەلگەن...

3

ئالدىراپ كىرگەن سىرمىترا باقشىم ئۇستاز پوتۇشماغا بىر نېمىنى پىچىرلايدۇ. پوتۇشما ئاقارى پاك خانغا پىچىرلايدۇ. ئاقارى پاك خان كۇلۇپ:

- چىنار بولۇپ، لەگلەك قۇشى قونمىسا بولمىغۇدەك. بىھارىمىز پۇتۇپ، ئوقۇش باشلاش مۇراسىمى بولۇۋاتقان خەسلەتلىك كۈندە خاسىيەتلىك خۇش خەۋەر يېتىپ كەلدى. كوشان خانلىرىنىڭ ۋەزىرلىرىدىن گەك پاراسەتلىك ۋەزىرى ھۆكۈما كومىراتان جانابى ھەززەت يېڭى قۇرۇلغان گوپتاخانلىقىنىڭ تەقىبى بىلەن يۇرتىمىز تەرەپكە قەدەمى مۇساپىرەت قىلىپتۇ! - دەيدۇ.

ياندىكىلەر روھلىنىدۇ. بەزىلىرى:

- بىھارچىنارىمىزغا خەسلەتلىك لەگلەك قونۇپتۇ!

- ساكيامۇنى بۇرھان ئىشلىرىمىزنى قوللاپتۇ! - دېيىشىدۇ.

ئاقارى پاك خان تەمكىن بولۇپ:

- بىز توخارلار چىلەنشەن تاغلىرى باغرىدا كوزان، بۇۋادىدا كۇسەن، پەرغانىدا كوسان - كاسسان، ھىندىقۇش تاغلىرىنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىدا كوشان ئەللىرى قۇرۇپ كەلگەن يۇرچىلار ئەۋلادى بىز. شۇڭا، كومىراتان جانابى ھەزرەت ياقا يۇرتقا مۇساپىرەت قىلغىنى يوق، ئەلۋەتتە! - دەيدۇ. باشقىلار: «دەرھەقىقەت!» دېيىشىدۇ.

4

كۇسەن «قىزىل قاغا». ئاق ئاتقا مىنىپ راھىبانە تون كىيگەن كومىراتان (28 ياش) مۇلازىمى بىلەن تاغ باغرىدا كۆرۈنىدۇ.

كۇموش جابدۇقلۇق ئاتلارغا مىنگەن ئاقارى پاك خان ۋە خانىش، ئاقارى چىن ۋە ئاغىچىسى، مەلىكە جۇۋا، ئۇستاز پوتۇشما، ئەمىر - ۋەزىر ۋە راھىبلار، قوغدىغۇچى لەشكەرلەر «قىزىل قاغا» تەرەپكە كېلىدۇ ۋە يىراقتىن بىر - بىرىنى كۆرۈپ ئاتتىن چۈشىدۇ. قاراۋۇللار سالغان گىلەمدە دەسلەپ سالاملىشىپ، ئاندىن قۇچاقلىشىپ، قول تۇتىشىپ يۇزىگە سىيپاپ كۆرۈشىدۇ.

- ھەزرەتلىرىنىڭ نەسلى زاتى ۋە داڭقى شۆھرەتلىرى بىزگە مەلۇم! يۇرتىمىز ھەزرەتلىرىنى كۇتۇۋالىدۇ، ئۇلۇغلايدۇ، - دەيدۇ ئاقارى پاك خان كومىراتاننى ياسىداق شاھانە مەپىگە تەكلىپ قىلىپ.

- پېقىر مۇشكۇلاتقا دۇچ كەلگەندە بەدەخشان ياقۇتىدەك دىدارلىرىنى، خوتەن قاشتېشىدەك ئەزىز دىيارلىرىنى دىلگە پۇكتۇم. تەقدىر - قىسمەت كەمىرىنى بېلىمگە باغلاپ مەشرىققە قەدەم قويدۇم، - دەيدۇ كومىراتان.

ئاقارى پاك خان بىلەن كومىراتان بىر مەپىگە چىقىپ پايتەختكە ماڭىدۇ.

5

ئاقارى چىن كومىراتاننى سىم - سىم، قۇمتۇرتاشكېمىرلىرىنى زىيارەت قىلدۇرىدۇ. كومىراتان:

- مىلك ئاڭلىغاندىن بىر كۆرگەن ئەلا! بىزنىڭ يۇرتتا نىلۇپەر گۈلىنى سولاشتۇرمىدىغان (نىلۇپەر بۇددىزم تىمسالى - ئاپتور) كۆز شامىلى سوقۇۋاتقاندا، كۆسەندە ئاجايىپ باھلار شامىلى يەلپۈنۈۋېتىپتۇ. باركاللا! قەندىھار، بامىيانلاردە- مۇ بۇنداق گۈزەل تام رەسىملىرى كۆزگە چۈشمەيدۇ، - دەيدۇ.

6

خان ھەرىمىدە ئاقارى چىن بىلەن كومىراتان شاھمات ئوينايدۇ. خان، خانىش، مەلىكە جۈڭا قاراپ تۇرىدۇ. ئاقارى چىن يېڭىلىدۇ.

- مانا دېمىدىمۇ، شاھمات ئەنەتكەك (ھىندى) ئېلىنىڭ ئويۇنى، - دەيدۇ ئاقارى پاك خان

- سىلى شاھ، ئاكا. قېنى، ئۆزلىرى ئوينىسىلا، - دەيدۇ ئاقارى چىن.

- مەن يېڭىلسەم، راستىنىلا «شاھ - مات» بولۇپ قالمامدۇ، - دەيدۇ كۈلۈپ ئاقارى پاك خان ۋە دەرھال مەلىكە جۈڭانى شاھمات ئوينىشقا تەكلىپ قىلىپ، - شاھمات ئۇرۇقلىرىدا ھېچ ئايالىق ئۇرۇق يوق. ئەمما كەيخىسراۋنى مەلىكە تۈمارىس يېڭىڭالغان! قېنى، ئاكىڭىز يېڭىلسە، سىز ئۆتارسىز! - دەيدۇ.

ئۇلار شاھمات ئوينىاپ مەلىكە جۈڭا باشتىلا كومىراتاننىڭ يولىنى تورايدۇ. كومىراتان سەل تەرلەپ، مەلىكە جۈڭانىڭ مەغرۇر تەبەسسۇمىگە كۆز تاشلاپ:

- ئەھۋالىم كەيخىسراۋدىن بەتتەر بولىدىغاندەك. بېشىمنىڭ قان تولغان ئىدىشقا چىلارمۇ، دەپ ئەندىشە قىلمۇاتىمەن! - دەيدۇ.

- ھا، ھا، ھا . . . قان ئەمەس، مەي تولغان كوزىغا چىلايمىز، قېنى مەي كەلتۈرۈڭلار! - دەيدۇ ئاقارى پاك خان. ئۇلار كىچىككىنە «ھەرەم بەزمىسى» قىلىشىدۇ.

7

ئاقارى پاك خان بىلەن ئۇستاز پوتۇشما خانىڭ فونتانلىق «مارجان بۇلاق» بېغىدا. يىراق - يېقىندا ھەر خىل كىيىنگەن گۈزەل كېنىزەكلەر كۆرۈنىدۇ.

- ناھايىتى دانا پىكىر! ئۆزلىرى ئېيتقاندەك، كومىراتان ئەقىل - پاراسەتتە ئالماس، ئەدەب - دىيانەتتە نىلۇپەر، ئەلەم بىلەن قەلەمدە پىلتەن چۈشەر زات ئىكەن. ئۇشبۇ ئېسىل لەگلەك قۇشى تەنھالىقتا چىنارىمىزدىن قانات سىلكىپ باشقا دىيارغا سەپەر قىلسا، ھېچكىم: «ياق» دېيەلمەيدۇ. مەلىكە جۈڭا خېنىمىمۇ مانا بۇ يىل يىگىرمىگە كىرىپ قالدى! - دەيدۇ ئۇستاز پوتۇشما.

- ئۇنداقتا ئۇلارنى بىر - بىرىگە قوشۇش ئىشىنى ئۇستاز ئۆزلىرىگە ھاۋالە قىلدىم، - دەيدۇ ئاقارى پاك خان.

- قۇللۇق! - دەپ ئېگىلىدۇ ئۇستاز پوتۇشما.

8

ئوردىدا داغدۇغىلىق شاھانە توي مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلمەكتە.

ۋىدۇساكا باشچىلىقىدىكى كۆسەن ئورکېستىرى ماھارەت كۆرسىتىدۇ.

سارايدا ئۇستاز پوتۇشما كومىراتان بىلەن مەلىكە جۈڭا تۈزغا چىلىغان نانىنى بىر بۇردىدىن يېگۈزىدۇ.

خانىش تىللا چاچقۇ چاچقۇزىدۇ.

«كۆسەن ئەلەمپەزلىكى» قاتارلىق ئويۇنلار، «سۇمۇز» چە نىقابلىق ئويۇنلار، نەپىس داپ ئۇسسۇلى ئوينىلىدۇ.

ئاقارى پاك خان كومىراتانغا ۋە مەلىكە جۈڭا قىممەتلىك سوۋغا تەقدىم قىلىدۇ. ئۇ:

- بۇ مەرھۇم ئاتا - ئانامدىن مىراس قالغان بىر جۈپ ئۈزۈك - ئۆمۈرلۈك ئەقىدە چېتىقى! - دەيدۇ.

ئۇ ۋىدۇساكاغا:

- خانلىقىمىزدا (ئويلىنىپ) بۇندىن 252 يىل مۇقەددەم ئۆتكەن يىراق بوۋىمىز ئاقارى بادىن بىرى داۋام قىلغان بۇ سەلتەنەتتە ئەلەمپەزلىك ئويۇنى بولمىسا زادى قاملاشماس ئىدى. سىز سازەندە - رەققاسلار بىلەن بۇ كاتتا ئىشنى بىجا قىلدىڭىز، - دەيدۇ ۋە ئۇنىڭغا بىر مەھرەم ئارقىلىق بىر تاۋاق تىللا تارتۇق قىلىدۇ. ئۇ يەنە:

- ئىقتىساد بولۇپ مەدەنىيەت بولمىسا، ئىبادەت بولۇپ سەنئەت بولمىسا، دۆلەت كېمىسى زامان دەريالىرىدا ۋەيران بولماي قالمايدۇ! - دەيدۇ. باشقىلار: «دانالىق!»، «دەرھەقىقەت!» دەيىشىدۇ.

9

كېنىزەكلەر ياسانغان، تەڭگە جالا ئاسقان. مەلىكە جۈڭا ئوغۇل پەرزەنت تەۋەللۇت قىلغانلىقى ئۈچۈن ئاقارى پاك خانىڭ خانىشى ئىشىك يوچۇقىدىن زەر چاچقۇ چاچىدۇ. قىزىل نىمچىلىق بوستانچاچ قىزلار قۇشلاردەك چۈرلىشىپ چاچقۇ تېرىپ، يەنە ئىشىككە ئىنتىلىپ:

- جۈڭا خېنىم ئامان بولغاي!

- خانزادەم ساغلام بولغاي! - دەيىشىدۇ.

10

زىندان ئىشىكى ئېچىلىپ مەھبۇسلارغا

زىندان بېگى:

ـ جىۋا مەلىكە ئوغۇل تەۋەللۇت قىلغاچ، خان ئالىيلىرى «جازا ئەپۇ» جاكارلىدى، ـ دەپ ۋارقىرايدۇ. مەھبۇسلار خۇشال زىنداندىن چىقىدۇ. گۈندىپايلار بەزى مەھبۇسلارنىڭ كىشەن قۇلۇپلىرىنى ئاچىدۇ.

11

ئۆسمۇرلەر ئوردا ئالدىدا «ياغلىق توقاچ ـ ھالۋا» ئېلىشىپ، خۇشال قىقاس سېلىشىدۇ. ئاسماندا رەڭدار لەگلەكلەر پەرۋاز قىلىدۇ. كەڭرى مەيداندا ئوغلاق تارتىش ئەۋجىگە چىقىدۇ.

12

خان ھەرىمدە ئوغۇلغا ئىسىم قويۇش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلمەكتە. ئاقارى پاك خان بىلەن ئۇستاز پوتۇشما مۇراسىمغا رىياسەتچىلىك قىلماقتا.

كومىراتانىنىڭ قولىدا كىيىندۈرۈلگەن بوۋاق. مەلىكە جىۋا چىملىدىق دىۋاندا ئولتۇرىدۇ. بېشىدا شاھانە گۈللۈك رومال، ئەتراپىدا كېنىزەكلەر، يېنىدا ئاقارى پاك خانىنىڭ خانىشى بىلەن ئاقارى چىنىنىڭ ئاغىچىسى.

ئۇستاز پوتۇشما بالىغا ئات قويىدۇ:

ـ ئىسىم ـ جىسىم بىلەن بىر ئۆمۈر تامغىلانغان. مەن ئىككى نىلۇپەر بەرگىدىن يورۇق ئالەمگە تامچىغان بۇ مەرۋايىتقا نامۇشەرىپ قويۇشتا، شۇ ئىككى نىلۇپەر بەرگىنىڭ نامىدىن قوشۇپ «كومىراجىۋا» دەپ ئاتىغىم بار، ئۇلۇغلىرىمىز قانداق قارىغاي؟ ـ دەيدۇ.

ـ بارىكاللا! ـ دەيدۇ خان ۋە باشقىلار. كومىراتان بالىنى ئۇستاز پوتۇشمانىڭ قولىغا بېرىدۇ. مەلىكە جىۋا چىملىدىق ئىچىدە ئۆرە تۇرىدۇ. ئۇستاز پوتۇشما ئىچىدە قىرائەت قىلىپ كۆزىنى يۇمىدۇ ۋە بىردىن كۆزىنى ئېچىپ بالىغا سۇپكۆچ قىلىپ:

ـ كومىراجىۋا! مۇبارەك بولسۇن نامۇشەرىپ! ـ دەيدۇ. ئۇ يەنە:

ـ بالىنىڭ يۈرىكى چاپقۇر تۇلپاردەك سوقۇپ، كۆزى نۇرلۇق مەشئەلدەك يېنىپ تۇرۇپتۇ! ئۇ دانالىق ۋە ئۇزۇن ئۆمۈرلۈك قۇتىغا ئىگە ئىكەن! ـ دەيدۇ. ھەممە:

ـ رەھمەت ئۇستاز.

ـ رەھمەت باقشىم، ـ دېيىشىدۇ.

مەلىكە جىۋا بالىنى قولىغا ئېلىپ باغرىغا باسىدۇ.

13

مەلىكە جىۋا بۆشۈك يېنىدا ئەللەي قوشىقى ئوقۇيدۇ.

مۇزىكا ساداسى ئىچىدە سۇ بويىدا كوزا كۆتۈرگەن قاتار قىزلار، ئەتلەس ـ گىلەم توقۇۋاتقان قاتار جۇۋانلار، سەگۈنچەك ـ ئىلەكئۆچ ئويناۋاتقان كېنىزەكلەر كۆرۈنىدۇ.

كومىراجىۋا ۋىلىققىدە كۈلگەن ۋە ماڭغان، تال چۈنقىنى ئات قىلىپ ئويىنىغان؛ سىرتتىن كىرىپ ئانىسىنىڭ باغرىغا ئۆزىنى ئاتقان كۆرۈنۈشلەر ئېكراندىن ئۆتىدۇ.

14

كومىراتان كومىراجىۋانى يېتىلەپ خان سارىيىغا ئېلىپ كىرىپ، تەختكە ئولتۇرغۇزىدۇ، ئۆزى خۇددى ۋەزىرلەردەك ئېگىلىپ ئۇنىڭغا تەزىم قىلىدۇ. ئوغۇل تەختىنى ياقتۇرماي چۈشۈپ كېتىدۇ ۋە دادىسى: «يۈرە، كېتىلى» دەپ سىرتقا تارتىدۇ.

15

كومىراتان كومىراجىۋانى يېتىلەپ مال سارىيىغا ئېلىپ بارىدۇ. تاي ـ تاي ماللار، سارايدىكى كارۋانكەش ئەرەب، ھىندى، ئىران، سوغدى... سودىگەرلىرىنى كۆرسىتىدۇ. كومىراجىۋا مېتال پۇللارنى ساناۋاتقان، كىچىك تارازىدا ئالتۇن تارتىۋاتقان، ۋەسىقە يېزىۋاتقان بايلارنى، ساراي سىرتىدا ۋارقىراپ قۇل سودىسى قىلىۋاتقانلارنى، يېرىم يالىڭاچ ئۆسمۈل ئويناۋاتقان سىگان قىزلىرىنى كۆرىدۇ. ئۇ، بۇ يەردە زادى قاپقىنى ئاچماي، كېتىشكە ئالدىرايدۇ.

16

كومىراتان كومىراجىۋانى قىلىچۋازلار، نەيزىۋازلار ئۆز ئارا ماھارەت كۆرسىتىپ، كۈچ سىنىشىۋاتقان مەشق مەيدانىغا ئېلىپ بارىدۇ. كومىراجىۋا بۇنىڭغا قىزىقمايدۇ.

كومىراتان يەنە ئۇنى شۇ مەيداننىڭ ئايىغىدا ئاتلىق توپ ـ چاۋغان ئويۇنىنى ئويناۋاتقان يىگىتلەرنىڭ يېنىغا ئېلىپ بارىدۇ. شۇنچە قىزىق ئويۇنمۇ كومىراجىۋانى قىزىقتۇرمايدۇ.

17

كومىراتان كومىراجىۋانى شىكارغا ئېلىپ چىقىپ، ئۆزى بىر كىيىكنى ئېتىپ كېلىدۇ. كىيىك ھامىلدار بولۇپ ئۇنىڭ ئارقا پۇتىغا ئوق سانجىلغانىدى. باشقا يىگىتلەر بۇركۇت، تايغان، ئوقيا بىلەن شىكارنى داۋاملاشتۇرىدۇ. كومىراجىۋا كىيىكنىڭ پۇتىدىكى قاننى كۆرۈپ، مۆلدۈرلەپ تىترەپ تۇرغان كىيىكنىڭ يۈز ـ كۆزىگە يۈزىنى سۈركەپ كۆزىگە ياش ئېلىپ، دادىسىغا ھومىيىدۇ. كومىراتان كىيىكنىڭ پۇتىدىكى ئوقنى سۇغۇرۇۋېتىپ تېڭىپ قويىدۇ ۋە ئورمانغا

قويۇۋېتىدۇ.

18

كومىراتان كومىراجىۋانى شەيخ سىرمىترا «تارخات سوترا»نى قىرائەت قىلىۋاتقان بىھارىغا ئېلىپ بارىدۇ. ئۇلار لېكسىيە ئاڭلاۋاتقان نۇرغۇن تالىپلارنىڭ تارقىسىغا كېلىپ ئولتۇرىدۇ.

شەيخ سىرمىترا:

- ساكيامۇنى بۇرھان ئالەمنىڭ تازابلىقىنى، تۇغۇلماق، قېرىماق، كېسەل بولماق، ئۆلمەك، قايتا سانسارا بولۇپ تەكرار تۇغۇلماقنىڭ تازابلىقىنى بايقىدى؛ شاھزادىلىكنى تاشلاپ، پېقىرلار تارىسىغا كىرىپ، تازابنىڭ ئالتە سەۋەبىنى تاپتى. تازابتىن قۇتۇلۇش يوللىرىنى ئىزدىدى. «يانا» - بۇ تازاب دېڭىزىدىن ئۆتۈشتىكى كېمە، تازاب دەشتىدىن ئۆتۈشتىكى ھارۋىدۇر. ھىنايانا - كىچىك ھارۋا دېمەكتۇر . . . - دەپ سۆزلىگەندە يىغلاۋاتقان كومىراجىۋانى كۆرۈپ قالىدۇ. ئۇ:

- ئامىتابا! ئوغلۇمىزنىڭ پاراسىتى يۇكسەك، دىلى يۇمشاق ئىكەن. قۇيۇچ ياخشى بولمىسا قىلىچ ئۆتكۇر بولماس، بەدەن قۇۋۋەتلىك بولمىسا جەڭچى پالۋان بولماس، قەلب يۇكسەك بولمىسا ياخشى راھىب، ياخشى تارخات چىقماس. ئوغۇل بۇرھان بولىغا مايىل، سوترا كالامىغا قايىل ئىكەن، چوقۇم چوڭ تاقارى باقشى ئۇستاز بولىدۇ، ئامىتابا! - دەيدۇ.

ئۇستاز پوتۇشما بىر قانچە موللىلار بىلەن كىرىپ كېلىدۇ ۋە:

- كومىراتان ھەزرەتلىرى تۇيۇقسىز قەدەم تەشرىپ قىلىپتىلا. بۇ، ئوغلۇمىز كومىراجىۋا ئوخشىمامدۇ، مانا چوڭ ئوغۇل بولۇپتۇ، ئوقۇش يېشىغا يېتىپتۇ، - دەيدۇ.

كومىراتان:

- سالام ئۇستاز، ھەممە ئۆتكەللەر ئۆزلىرىڭ نۇرانە مەرپەتلىرى بىلەن تولغاچقا، بەختىنىڭ خەيرىخاھلىقىنى ھېس قىلىۋاتىمەن. ئوغلۇم ھەممە كەسىپلەردىن كۆرە ئىلمى بۇرھاننى خالىدى، ئۆزلىرىنىڭ تەربىيىتىگە قالدۇرۇپ كەتسەم، - دەيدۇ.

تالىپلار تەسىرلىنىدۇ. ئۇستاز پوتۇشما:

- باركاللا! باركاللا! ئۇستازلىق - تەربىيەتچىلىكتە ئۆتكىنىمگە ئۇزۇن يىللار بولدى. ئوقۇش تاماملاپ دانا ئاقارى بولۇپ داڭ قازانغانلىرى يەنىلا ئوقۇشقا كىرگەندە ئەقلى سۇزۇك، دىلى تۇزۇك، ئۆزى ئىپپەت يۇزلۇكلەر-دىن بولدى. كومىراجىۋا، چوقۇم تالىپلىرىمىزنىڭ ئىچىدىكى زەكىي تالىپ بولۇشىغا ئىشەنچىم كۈڭىلىق بېرىپ تۇرۇپتۇ! ئوغۇل بىزنىڭ بولدىمۇ؟ - دەيدۇ.

- ئەلۋەتتە، ئۇستاز! - دەيدۇ كومىراتان.

- ئامىتابا! مۇبارەك ئوغلۇم! - دەيدۇ ئۇستاز پوتۇشما.

19

كومىراجىۋا ئانىسىنىڭ ئالدىغا تاقىرباش بولۇپ تالىپ كىيىمى بىلەن يۈگۈرۈپ كىرىدۇ. مەلىكە جىۋا ئۇنى باغرىغا بېسىپ، دەرھال سوئال سورايدۇ:

- پىل نېمىگە تېمسال؟

- ساكيامۇنىغا!

- نىلۇپەر نېمىگە تېمسال؟

- ساكيامۇنىغا!

- چارق نېمىگە تېمسال؟

- سانساراغا!

- سارانساراچۇ؟

- ئادەمنىڭ ئۆلۈپ، تىرىلىپ، چەكسىز، ھەر شەكىلدىكى جانلىق بولۇپ قايتا تۇغۇلۇپ ئازابلىنىشىدۇر!

- باركاللا، ئوغلۇم! بىر كۈندىلا مۇنچىۋالا بۇددا ھېكمەتلىرىنى بىلىپسەن. بۈگۈندىن باشلاپ سېنىڭ تۇرمۇش لاۋازىملىرىڭنى يۇلتۇز ئۇستىگە ئالىدۇ، ئۇنىڭغا سىلىق مۇئامىلىدە بولغىن، - دەيدۇ مەلىكە جىۋا ۋە «يۇلتۇز!» دەپ چاقىرىدۇ.

- لەببەي، مانا مەن! - دەپ چىرايلىق بوستان چاچ ئۆسمۇر قىز يۇلتۇز يۈگۈرۈپ كىرىدۇ.

20

كومىراجىۋا ۋە ساۋاقداشلىرى قىزىل تاشكېمىرلىرىنىڭ بىرىدىكى رەڭدار تام رەسىمنى ئالدىدا ئۇستاز پوتۇشمانىڭ چۈشەندۈرۈشلىرىنى ئاڭلايدۇ:

- مانا بۇ رەسىم، ساكيامۇنى بۇرھان ھېكمەت سۆزلەۋاتقاندا ئوچ ئالۋاستى قىزنىڭ ئۇنى بېزەپتە قىلىشقا ئۇرۇنۇپ يالىڭاچ . . .

ساكيامۇنى نىلۇپەر سۈپىدا ھېكمەت سۆزلەۋاتقاندا چاچلىرى، بەدەنلىرىگە ئونچە - مەرۋايىتلار تاقىغان ئوچ يالىڭاچ گۈزەل قىز ئاۋازلىرىدىن مۇزىكا چىقىرىپ، ئەۋرىشىم ئۇسسۇل ئوينىشىپ، بۇرھاننى ئاداشتۇرۇشقا ئۇرۇنۇۋاتقان كۆرۈنۈش ئېكرانىدىن ئۆتىدۇ.

ئۇستاز پوتۇشما سۆزىنى داۋام قىلىدۇ:

- ساكيامۇنى بۇرھان ئۇلارنى بىر قارغىش بىلەنلا ئوچ قېرى مومايغا ئايلاندۇرۇۋېتىدۇ، - دەپ تامدىكى ئوچ قېرى مومايىنىڭ رەسىمىنى كۆرسىتىدۇ ۋە سۆزىنى داۋاملاشتۇرىدۇ، - بۇ ئوچ

قېرى موماي بۇرھانغا توۋا قىلىپ، بۇددا ئىستىقامىتىنى قوبۇل قىلىپ، بېكسۇنىي روپاشلارغا ئايلىنىدۇ. بۇ ساكيامۇنىنىڭ ئۇلكۇسى. بۇگۈن سىزلەرنى ئادەم ئۆزىنى ئالتە نەرسىدىن قاچۇرۇش يەنى بەش سەزگۈنىي ۋە كۆڭۈلنى گۇناھدىن قاچۇرۇش ۋە كۆرۈپ تۇرۇپ كۆرمەسلىك، ئاڭلاپ تۇرۇپ ئاڭلىماسلىق، سېزىپ تۇرۇپ سەزمەسلىكتىن نەق مەيداندا سىنىماقچىمەن، - دەيدۇ.

21

ئۇستاز پوتۇشما باشچىلىقىدىكى راھىب ۋە تالىپلار.

- ئۇستاز! كومىراتان ھەزرەت ساقسىز بولغاچقا، تالىپ كومىراجىۋا مەندىن ئىجازەت ئېلىپ ئوردىغا كەتتى، - دەيدۇ سىرمىترا شەيخ.

- ئۇقتۇم، - دەيدۇ ئۇستاز پوتۇشما.

نازۇ نېمەتلەر تولغان داستىخانلاردىن ھور ئۆرلەپ، خۇش پۇراقلار تارقىلىپ تۇرغان جايدىن راھىب ۋە تالىپلار كۆرۈپ تۇرۇپ يېگۈسى كەلمەسلىك ئىرادىسى بىلەن ئۆتۈپ، باغقا كىرىشىدۇ. باغدا قىزلار يالىڭاچ، يېرىم يالىڭاچ چىملىقتا ياتقان، كۆلدە چۆمۈلۈپ چىقىۋاتقان، چاچ تاراۋاتقان، چىملىدىق - ئىلەڭگۈچتە ئولتۇرغان، كۆكسىنى سىلاۋاتقان، ساز چېلىپ ئۇسسۇل ئويناۋاتقان ھالەتتە كۆرۈنىدۇ. تالىپلار ئۇلارنىڭ ئالدىدىن ئۆتىدۇ. راھىبلار نازارەت قىلىپ تۇرىدۇ.

22

كومىراتان ئورۇن تۇتۇپ يېتىپ قالغان. ئەتراپىدا مەلىكە جىۋا، كومىراجىۋا ۋە ساراي تېۋىپى.

- تۇزۇلۇپ كېتىسىز، كومىراتان، - دەيدۇ مەلىكە جىۋا.

- دادا، كېسەل ئازابى سېنىلا ئەمەس، ھەممىزنى قىينىۋاتىدۇ، - دەيدۇ كومىراجىۋا.

23

ئۇستاز پوتۇشما ئىبادەتخانا سۇپىسىدا تالىپلارغا:

- ئەمدى سىزلەر تاشكېمىرلاردىن ھۇجرىلار تۇتۇپ، ئۆز ئالدىڭىزلارغا نوم - سوتر ىلار مۇتالىئە قىلىسىزلەر، بۇ، تەلەبلىكتىن تالىپلىققا يېتىش ماقامىدىن ئىبارەت، - دەيدۇ.

24

كومىراتاننىڭ قاراجاھازلانغان رەسمى.

ئاقارى پاك خان باشلىغان ساراي ئەھلى، ئۇستاز پوتۇشما باشلىغان راھىبلار مەرسىيىدە.

مەلىكە جىۋا، يۇلتۇز ۋە كېنىزەكلەر كۆز يېشى قىلىدۇ.

8 - 9 ياشلاردىكى كومىراجىۋا چوڭقۇر خىيال بىلەن تالاڭ قېتىپ قالغان ھالدا كۆرۈنىدۇ.

25

«كارۋان بۇيۇك» (يىپەك يولى) تە قاتناۋاتقان كارۋان تۆگىلىرى ۋە ئات - قېچىرلار كۈسەن سېپىلى يېنىغا تىزىلغان. كارۋان باشچىلىرى ۋە ھەر قايسى ئەل - يۇرتتىن كەلگەن سودىگەرلەر، سايا ھەتچىلەر كارۋاندىن ئورۇن ئالغان.

ئاقارى پاك خان، خانىش، ئاقارى چىن ۋە ئاغچىسى، مەلىكە جىۋا، كومىراجىۋا ھەم يۇلتۇزنى ھىندى - توخارىستان - كەشمىرگە ئۇزاتماقتا. كومىراجىۋانىڭ قولىدا جەسەت كۆلى سېلىنغان قۇتا.

- مەرھۇم كومىراتاننىڭ تەۋرۈك كۆلىنى ئۇنىڭ ۋەسىيىتى بويىچە قەندىھار مۇنارىغا قويۇشنى، ئوغلۇم كومىراجىۋانى كەشمىر ھۆكۈمالىرىدا ئوقۇتۇشنى نىيەت قىلغان بۇ سەپەر خاسىيەتلىك سەپەردۇر! ئامان بولۇڭلار! - دەيدۇ ئاقارى پاك خان. خانىش ۋە ئاقارى چىننىڭ ئاغچىسى مەلىكە جىۋاغا جاۋاھىراتلارنى «خىراجەت ئۇچۇن» دەپ يوللۇق تۇتىدۇ. مەلىكە جىۋا: «يېتەرلىك بولدى» دەپ ئالغىلى ئۇنىمىسىمۇ زورلاپ بېرىدۇ. ئاقارى چىن يۇلتۇزغا ئۇلارغا سادىق بولۇپ، ياخشى كۈتۈشنى تاپىلايدۇ.

كارۋان يولغا چىقىدۇ. ئەل - جامائەت ئۇلارنى ئۇزىتىدۇ.

26

قەندىھار تاشكېمىرلىرى، تاغ باغرىنى ئويۇپ ياسالغان ھەيۋەتلىك بۇددىھا ھەيكىلى، تاش مۇنار (ستوپا) ۋە قاپارتمىلىق ھەيكەلچىلەر، جەسەت كۆلى مۇنارىسى، جەسەت كۆلى قۇتىلىرىنىي ساقلىغۇچى شەيخ ئېكراندىن ئۆتىدۇ.

مەلىكە جىۋا، كومىراجىۋا، يۇلتۇز شەيخنىڭ ئۇستىدە تۇرۇشى بىلەن رەڭدار جەسەت كۆلى قۇتىسىنى مۇنارغا قويىدۇ.

شەيخ:

- ئوغلۇم، مۇقەددەس بىر ئىشنى ئادا قىلدىڭىز! «ئادەم ئەجداددىنى بىلگەن» دىلا ئۆزىنى بىلىشنىڭ بوسۇغىسىغا دەسسەيدۇ. ئەسلىدە «ساۋادەتنىڭ ئىشكى يوق، ئىنسان ئۇنى ئۆزى كەلتۇرىدۇ» - دەيدۇ.

مەلىكە جىۋا، كومىراجىۋا، يۇلتۇز بامىيان تاشكېمىرلىرىنى زىيارەت قىلىدۇ. ئاجايىپ گۈزەل يېرىم يالىڭاچ ھىندى ئۇسسۇللىرى ۋە مۇزىكىلىرىنى ئاڭلايدۇ.

27

كەشمىر. ئۇستاز ۋانداداتا باش راھىبلىق قىلغان ئوقۇش يۇرتى. كومىراجىۋا ئەنەتكەك تىلى ۋە ھىنايانا سوترىلىرىنى ئوقۇيدۇ. ئۇ ئۆز - ئۆزىگە پىچىرلاپ:

- ذۇگاتتى - گادايلىق
سۇگاتتى - سائادەت
ئاماتا - ئۆلمەسلىك
ئارىيا - شادىمانلىق
پاپارا - قەبىھلىك
پاندىراتاۋا - دانالىق
ۋىرۇپكا - بىرلىك
سىتتاۋا - تەپەككۇر
ئوتتامان - يۇكسەكلىك
دامماپادا - خاتىرە
پاندا - ئورۇن، جاي
دھاممي - تەلىمات
كەيپىنا - نەرسە، شەيئى
ئەستايىدىللىق - ئۆلمەسلىك يولى،
يەڭگىلتەكلىك - ھالاكەت يولى، - دەپ ئەنەتكەك - سانسكرت تىلىنى مەشق قىلىدۇ.

ئارقىسىدىن قاراپ تۇرغان مەلىكە جىۋا ئوغلىدىن زوقلىنىپ: «ئاجىنا - قۇربانلىق»، «گاراما - ئۆي»، «بىتىكا - پۇتۇك، يازما بايان»، «جانابىل - ئاقساقال» دەپ ئۇنلۇك ئوقۇپ، ئوغلىنى قۇچاقلاپ باغرىغا باسىدۇ.

28

داغدۇغىلىق ئوقۇش تاماملاش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلمەكتە. مۇراسىمغا باش راھىب، ئۇستاز ۋانداداتا رىياسەتچىلىك قىلىدۇ. كەشمىر پادىشاھسى بىلەن ۋەزىرلىرى ۋە ئۆلىمالار، تالىپلار قاتنىشىدۇ.

ۋانداداتا:

- پادىشاھ ئالىيلىرى باشلىق ھەر قايسى بۇزرۇكۋارلىرىمىز، ھەر قايسى ھىنايانا ئۇستازلىرى! بايا تىن مەرھۇم كومىراتانىڭ ئوغلى، كۇسەن خان جەمەتى، 13 ياشلىق تەلەبىمىز كومىراجىۋا «پراجىنا پارامىتا»، «ئامىتابوس پاكلىق سوترىسى» قاتارلىق سوترىلاردىن تاللاپ قىرائەت قىلىش ۋە شەرھلەش جەھەتلەردىكى سىناققا بولغان ھازىرلىقىنى كۆرسەتتى. سوئاللارغا جاۋاب قايتۇردى. ئەنەتكەك سوترىلىرىنى توخار - تۇركىي تىلىغا ئاغدۇرۇش ماھارىتىنى نامايىش قىلدى. ھەر قايسىلىرىنىڭ بەنە قانداق سوئال - باھالىرى بارىكىن، قېنى مەرھەمەت، - دەيدۇ.

- مەن يەنە ئازغىنە ئەقىل سىنىماقچىمەن. مەن ھەر بىر بۇددا ئەقلىيىسىنىڭ يىرىمىنى ئېغىزدىن چىقىرىشىم بىلەن كومىراجىۋا ئوغلىمىز ئۇنىڭ داۋامىنى تولۇقلاپ كۆرسە قانداق، - دەيدۇ كەشمىر پادىشاھسى.

- ئۇلۇغ پادىشاھ ئالىيلىرىنىڭ كۆڭۈل ئافدۇرغانلىقىغا رەھمەت. قېنى، بىلىشىمچە جاۋاب قىلاي، - دەيدۇ كومىراجىۋا.

پادىشاھ: كىشى ياخشىلىق بىجا قىلسا،
كومىراجىۋا: ئالەم ئاڭا بويسۇنۇر.
پادىشاھ: كىشى يامانلىققا داخىل بولسا،
كومىراجىۋا: ئالەم ئۇنى يوق قىلۇر.
پادىشاھ: ياخشىلىقتىن بەخت كېلۇر،
كومىراجىۋا: يامانلىقتىن ئاپەت ياغۇر.
پادىشاھ: پادىشاھ غەزەپلەنسە،
كومىراجىۋا: قان ئاقار مىڭ يول يىراق، - دەيدۇ.

پادىشاھ:

- بارىكاللا ئوغلۇم. ئەقىل - پاراسەت، ئىلىمۇ ھېكمەت، ئەدەب - سالاپەتتە بۇ يېشىڭىزدا مۇنچىلىك كامالەت تېپىپسىز، يىگىرمە، ئوتتۇز، قىرىقتا سىزگە تەڭ كېلىدىغان ئۇستاز تېپىلمىسا كېرەك! - دەيدۇ.

ھەممە رازىلىق بىلەن:

- شۇنداق.
- بەرھەق! - دېيىشىدۇ.
- «كۆپنىڭ سۆزى ئالتۇن تاۋلار» دېگەن ھېكمەت بار. پادىشاھ ئالىيلىرى ھەم سەردار، ھەم پىشقان ئۆلىما - دانىشمەن. ئالىيلىرىنىڭ قالتىس باھاسىدىن پېقىر ۋانداداتامۇ چەكسىز شۆھرەت ھېس قىلدىم. مەن ئۇستازلىق سۈپىتىم بىلەن كومىراجىۋانىڭ ئوقۇشنى ئەلا مەرتىۋىدە تاماملىغانلىقىنى قۇتلايمەن. قېنى، كاسايا كىيدۇرۇلسۇن! - دەيدۇ ۋانداداتا. چاۋاك ۋە سۇناي چېلىنىدۇ. باشقا يارەمچى ئۇستازلار كومىراجىۋاغا كاسايا كەيدۇرىدۇ. پادىشاھ تەسۋى ئىنئام قىلىپ:

- بۇ ياقۇت تەسۋى! بەدەخشان ياقۇتى. قولدا تەسۋى دومۇلار، دىلدا سوترا ئوقۇلار. مۇبارەك ياش ئۇستاز - ئاقارى! - دەيدۇ.

چاقماق سادا سالغاندا،
دۇمباق ئۈنى ئاڭلانماس؛
زىلال قاشتاش ئالدىدا،
پۇچۇق تۆمۇر ئەرزىمەس، - دەيدۇ مىننەتدارلىق بىلدۇرۇپ كومىراجىۋا.

مەلىكە جىۋا بىلەن يۇلتۇز كومىراجىۋاغا پاياندار سىلىپ كۇتۇۋالىدۇ.

29

كومىراجىۋا، مەلىكە جىۋا، يۈلتۈز يوپۇق يېپىلغان، سايىۋەنلىك كارۋان تۆگىلىرىدە يولغا چىقىدۇ.

ۋانداداتا ۋە باشقا راھىبلار ئۇلارنى ئۇزىتىدۇ.

30

ئافغان ئارغىماقلىرىنى مىنگەن قاراقچىلار گوپتامى باشچىلىقىدا ئات چېپىپ، «ھۇيت! ھۇيت!» دەپ ۋارقىرىشىدۇ. يار ئالدىغا كەلگەندە گوپتامى ئات چۈلۈۋرىنى تارتىدۇ، ئات كىشنەپ تىك تۇرىدۇ، قاراقچىلار توختىشىدۇ.

31

كارۋان پىژغىرىم ئاپتاپتا تاغ قاپتاللىرىدىن، ئېقىن ۋە ئېدىرلىقلاردىن ئۆتمەكتە. كارۋان بېشى قوراللانغان ئىككى يىگىت بىلەن كارۋان تۈركۈمى ئالدىدا ئاتلىق يول باشلاپ ماڭماقتا. ئاسماندا قىرقىرىغان سارئاۋازى.

توساتتىن قاراقچىلار توپى يان جىرادىن ئات چاپتۇرۇپ، ھۇشقۇرتۇپ چىقىدۇ. كارۋان بېشى ۋە ئىككى يىگىت، كارۋاننىڭ ئارقىسىدا ۋە يان تەرەپلىرىدىكى بىر قانچە يىگىت قاراقچىلار بىلەن قىلىچۋازلىق قىلىشىدۇ. ئېلىشىش ئەۋجىگە چىققاندا گوپتامى باشلىغان قاراقچىلار ھۇجۇم قىلىپ كېلىدۇ. كارۋان كۈچ ئېلىشالماي پېتىراپ كېتىدۇ. بەزى سەپەرچىلەر تاغ ئېدىرلىرى، ئېقىن ئارىلىرىغا ئۆزىنى ئاتىدۇ. جاراھەتلەنگەنلىرى ئۆملەپ قاچىدۇ. ئىككى - ئۈچ يىگىت ھالاك بولۇپ، كارۋان بېشى ۋە باشقا يىگىتلەر باغلىنىدۇ. گوپتامى ئاتلىق ئۇيان - بۇيان چېپىپ، مال تۆگىلىرىنى جىراغا ھەيدەشكە ئەمىر قىلىپ، كارۋان بېشى ۋە باغلانغان يىگىتلەرگە كۆرەتلەيدۇ.

گوپتامى تۆگىدە مىدىرلىمای ئولتۇرغان كومىراجىۋا، مەلىكە جىۋا ۋە يۈلتۈزلارغا قاراپ:

- تۆگىلىرىڭ شاھانە ياسىداق، ئەمما بىراق كۆرۈنمەيدۇ مال - دۇنيا، ھەتتا پۇچۇق يارماق؟ ھۇ، يالاڭتۆش راھىب - راھىبەلەر! ھە، ماۋۇ قىز مال - دۇنيانىڭ ئونچىسى، ئەتىرگۈلنىڭ غۇنچىسى ئىكەنغۇ! ساتسا پۇل، ئىشلەتسە قۇل، - دەيدۇ.

- «ئامىتابا! كىشى يامانلىققا قول ئۇزاتسا، ئالەم ئۇنى يوق قىلۇر!» - دەپ ئالقان جۇپلەيدۇ كومىراجىۋا.

قاراقچىلار كارۋان بېشىنىڭ كاللىسىنى ئالماق، قوراللىق يىگىتلەرنى ئاتقا سۆرەتمەك بولىدۇ.

ئاسماندىن لەگلەك قۇشنىڭ ئاۋازى ئاڭلىنىدۇ.

بىردىنلا قاراقچىلار ساراسىمىگە چۈشۈپ قېچىشقا تۇتۇنىدۇ. يەكەن (ساكا) خانلىقى ئىككى شاھزادىسى - سۆللى باھادىرا بىلەن سۆللى سوما باشلىغان بىر تۈركۈم چەۋەندازلار جىلغىدىن چىقىپ قالىدۇ. تۇغ - سۆتۇق تۇتقان بۇ چەۋەندازلار قاراقچىلارنىڭ قىلمىشى - ئەتمىشلىرىنى سېزىپ، دەرھال جەڭگە كىرىدۇ.

سۆللى باھادىرا بىلەن سۆللى سوما ماھىر قىلىچۋاز - جانبازلاردىن بولۇپ، گوپتامى ۋە قابىل قاراقچىلار بىلەن جانبازلىق قىلىدۇ. قاراقچىلار قاچىدۇ. ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن ئوق ئۇزمەك بولغاندا كومىراجىۋا:

- قاراقچى قاچقاندىن كېيىن كىرىچ تارتماق بىمھاجەت، - دەيدۇ.

سۆللى باھادىرا بىلەن سۆللى سوما قايرىلىپ كومىراجىۋانىڭ ئالدىغا بارىدۇ. كومىراجىۋا مەلىكە جىۋا بىلەن يۈلتۈزنىڭ يارىشىدە يەرگە چۈشۈپ شاھزادىلەرگە سالام قىلىدۇ. ئۇلار قىزغىن كۆرۈشىدۇ. چېچىلغان كارۋان رەتلىنىدۇ.

- ئاپىرىن شاھزادىلەر، ئەلەمدە مۇنداق ئۇستۇن ماھارەتنى كۆرمىگەنىدىم. شاراپىتىڭىز لاردىن ئامان قالدۇق، - دەيدۇ كومىراجىۋا.

- «كىشى يامانلىققا قول ئۇزاتسا، ئالەم ئۇنى يوق قىلۇر»، بۇ ئالەمنىڭ ئىرادىسى، - دەيدۇ سۆللى سوما.

- ھازىر كومىراجىۋا خانزادەم مۇشۇ ھېكمەتنى ئېيتقانىدى، - دەيدۇ يۈلتۈز.

- ھە، بىر نىيەتتىن بىر خىل سۆز چىقار. ئۆزلىرى ئۆلمىسا ئوخشايلا، سەپەرلىرى قاياققا، - دەيدۇ سۆللى باھادىرا.

- ئەسلىمىز كۆسەندىن، كەشمىردىن كۆسەنگە كېتىۋاتىمىز، - دەيدۇ كومىراجىۋا.

- خانزادىمىز كۆسەن خان... - يۈلتۈز كومىراجىۋانىڭ نەسەبىنى ئاشكارىلىماق بولغاندا كومىراجىۋا سۆزنى تارتىۋېلىپ: - كۆسەن خانلىقىدىن كەشمىرگە ئوقۇشقا چىققان تالىپ، - دەيدۇ.

- ئىسمىم شەرىپلىرى؟ - سورايدۇ سۆللى سوما.

- ئانام جىۋا، پېقىر كومىراجىۋا... - دېگۈچە سۆللى باھادىرا دەرھال:

- بىلدىم. ئاقارى پاك خان ئالىيلىرىنىڭ سىڭلىسى مەلىكە جىۋا ئالىيلىرى بىلەن كىچىك دانىشمەن كومىراجىۋا! - دەيدۇ.

شاھزادىلەر ئۇلارنى يوپۇقلۇق ئاتلارغا مىندۈرىدۇ. سۆللى سوما:

- ئۇلۇغ كۆسەن - ئىپتىخارىمىز. ئۇنىڭ ھەر

بىر دانىشمىنى ئەزىز مېھمىنىمىز. يۇرتىمىزدىن بىر پىيالە چاي ئىچمەي ئۆتۈپ كېتىشىسىلە، بىز ئۆزىمىزنى قەيەرگە قويىمىز، - دەيدۇ.

ئۇلار كارۋاندىن ئايرىلىپ يۇرۇپ كېتىدۇ.

32

سۇللى سوما بىلەن سۇللى باھادىرا كومىراجىۋا، مەلىكە جىۋا، يۇلتۇزلارنى ئەينو ئاتىنىلىك كېمىسىگە ئولتۇرغۇزۇپ يەكەن (زەرەفشان) دەرياسىدا كېمە سەيلىسى قىلدۇرىدۇ.

33

يەكەن (زەرەفشان) دەرياسى بويىدا كەچكى شەپەق. گۇلخان چۆرىسىدە بىلىق كاۋىپى پىشماقتا. مەززىلىك تاتام، خۇش پۇراق مەيزاپلار بىلەن تولغان داستىخانلار ئەتراپىدا دېھقانلار بەزمە قۇرۇپ قالۇن، بالىمان، راۋاپ، داپ چېلىپ مەشرەپ ئويىنىماقتا.

34

- ھا، ھا، ھا. «خۇشاللىق!». ئالەمدە «خۇشاللىق» مەۋجۇت ئەمەس. بىز بۇ مەشرەپكە نېمىدەپ داخىل بولارمىز، بارمىساق، - دەيدۇ كومىراجىۋا. ئەينوئاتا بىلەن ئىككى شاھزادە بىر - بىرىگە قارىشىۋالىدۇ.

- ئۆزلىرى قايسى ئۇستازدىن تەلىم ئالدىلا كومىراجىۋا خانزادە؟ - دەيدۇ سۇللى سوما.

- ۋانداداتا ھەزرەتتىن، - دەيدۇ كومىراجىۋا.

- ۋانداداتا ھەزرەت خۇددى كۆسەندەكىي پوتۇشما ھەزرەتتەك ھىنايانا تەلىمى بويىچە بۇددا ئەللىرىدىكى مەشھۇر شۆھرەت ئىگىسى، - دەيدۇ سۇللى سوما.

- شۇنداق، - دەيدۇ كومىراجىۋا.

- بىراق، ئەگەر مالاللىق ۋە بىئەدەبلىك بولمىسا، ماھايانا پېشىۋالىرىدىن ئاسۋاگۇشا، ناگارجۇنا، ئارىيادىۋا، شانتى دىۋا، بۇددىھا پالىتا، چاندىراكىرىت ئاقارىلارنىڭ «ئوتتۇرا تەلىم»، «ئون ئىككى تەلىم»، «يۇز تەلىم» قاتارلىق نوملىرىدىن خەۋەردار بولسىلا، ئالەمدە تەڭداشسىز ئىرپان خەزىنىسىگە مۇيەسسەر بولار ئىدىلە. ھازىر ماچىن - خوتەن، يەكەن - قەشقەرلەردە ماھايانا ئىلمىي روناق تاپقان بولسىمۇ، كۆسەن - قاراشەھەرلەردە ماھايانا ئىلمى ئېتىزلىرىنى ئېچىش ئۆزلىرىدەك پاراسەت، ھىممەت ئىگىلىرىگە باغلىق، - دەيدۇ سۇللى باھادىرا.

- ئىلىم - سائادەت چىرىغى. ئىلىم قەيەردە بولسا ئوغلۇم شۇ يەرنىڭ تەلەبسى! - دەيدۇ مەلىكە جىۋا.

- بارىكاللا! دانىشمەن خانزادە. ماھايانانىڭ ئالاھىدە قائىدىسى ئۇچتۇر. ئۇنىڭ بىرىنچىسى، ئالەمدە خۇشاللىقمۇ، ئازابمۇ مەۋجۇت ئەمەس، يوقلۇق - سونىياتانى ئالەمنىڭ ماھىيىتى، ھەقىقىتى، دەپ بىلمەكلىك؛ ئۇنىڭ ئىككىنچىسى، ئالەمدە پەقەت ساكىيامۇنى بۇددىھالىق كامالىغا يەتكەنلا ئەمەس، بەلكى ھەر كىم ئەقىدە قىلسا ۋە پاكلىق - ياخشىلىق يولىدا ئەجىر قىلسا، ئۇمۇ بۇددىھالىق كامالىتىگە ئېرىشەلەيدۇ، دەپ بىلمەكلىك. ھىنايانا بىر بۇددىھا - بىر بۇرھان بولىدۇ، دېسە، ماھايانا مىڭلىغان بۇددىھا - مىڭلىغان بۇرھانلار بولىدۇ، دەپ قارايدۇ؛ ئۇچىنچىسى، ماھايانا قاتتىق تەقۋادارلىقنى، تەركىدۇنيالىقنى تەلەپ قىلمايدۇ، - دەيدۇ سۇللى سوما.

- قانداق، ھەزرىتىم، مەشرەپكە قاتنىشىپ- مۇ، نىكاھلىق تۇرمۇش ئۆتكۈزۈپمۇ بۇددىھا بولۇش مۇمكىنمىكەن؟ - دەيدۇ ئەينوئاتا.

كومىراجىۋا تېڭىرقايدۇ. مەلىكە جىۋا بىلەن يۇلتۇز پىسىڭكىدە كۇلۇشىدۇ. كومىراجىۋا: «ئامىتابا!» دېمەكچى بولىدۇيۇ، ئىختىيارسىز قولى بوشىشىپ كېتىدۇ.

35

تاك سۇزۇلگەندە كېمە ئەينو ئاتىنىڭ يۇرتىدىكى قىرغاقتا توختايدۇ. بۇ چاغدا ناخشا - ئۇسسۇل خۇمار ئەينولار سايىۋەنلىك ھارۋىلىرىنى قاتار توختىتىپ قويغان، قىزلار داپقا تەڭكەش قىلىپ ئۇسسۇلغا چۈشكەنىدى. ئويۇن بىردىنلا «شىر ئۇسسۇلى»غا يۆتكىلىدۇ.

- مانا، قالتىش ئامەت! دەل ئۆزلىرىنىڭ يۇرتى كۆسەندىن تارالغان شىر ئۇسسۇلىغا داخىل بولدۇق، - دەيدۇ ئەينو ئاتا.

- رىۋايەت قىلىنىشچە، كۆسەنگە بىر ئەجدىھا يېقىن كېلىپ قاپتىمىش. ئەجدىھا كۈنگە بىر يىگىت، بىر قىزنى يەيدىكەن. كۆسەن شاھى ئەجدەرخان شىمالىي تاغقا چىقىپ ئەجدىھانى ئۆلتۈرمەكچى بوپتۇ. ئەجدىھا قاتتىق ئۇيقۇدا ئىكەن. پادىشاھ ئەجدىھاغا مىنىۋېلىپ، كوكۈلىسىدىن ئاپتۇ. ئەجدىھا چىدىيالماي ئۆزىنى تاغقا ئۇرۇپ ئۇستىدىكى خانىنى چۈشۈرۈۋەتمەكچى بولۇپ چۈشۈرۈۋېتەلمەپتۇ. كېيىن خان قولىغا خەنجىرىنى ئالغانىكەن، ئەجدىھا يالۋۇرۇپتۇ، ئاخىرى شىرغا ئايلىنىپتۇ. شىر ئۆمۈر بويى خانىنىڭ ئاستىدا تەخت، ئالدىدا ئۇسسۇلچى بولۇشقا قەسەم ئىچىپتۇ. شۇندىن كېيىن خان تەختىنىڭ پۇتى شىر تاپان بوپتۇ ۋە مۇشۇ «شىر ئۇسسۇلى» پەيدا بوپتۇ، - دەيدۇ سۇللى سوما.

36

سۇللى باھادىرا، سۇللى سوما، كومىراجىۋا، مەلىكە جىۋا، يۇلتۇزلار ئەينو ئاتا بىلەن ئەينو قەبىلىسىنىڭ ئويۇنلىرىنى تاماشا قىلىدۇ. ئويۇن نىقابلانغان كومپىدىك ئويۇن بولۇپ، «كۆسەن جەسەت كۆلى قۇتىسى» نىڭ سىرتىغا سىزىلغان ھايۋان ۋە غەلىتە قىياپەتلىك ئويۇنلار بىلەن «سۇمۇز» ئويۇنلىرىغا ئوخشايدۇ.

سۇللى باھادىرا ۋە سۇللى سوما ئويۇنچىلارغا چاچقۇ چاچىدۇ.

ئەينولارنىڭ ئاياللىرى قىلىپ، ئەرلىرى ھارۇلىق، ئاتلىق، قىچىر ۋە ئېشەكلىك يولغا چىقىدۇ.

- يولدىن قالمالىق ئەينو ئاتا، - دەيدۇ سۇللى سوما.

- ھەر قايسىلىرىنى تاشلاپ قانداق كېتەلەيمەن؟ - دەيدۇ ئەينو ئاتا.

- قاياققا، بۇ سەپەر؟ - دەپ سورايدۇ كومىراجىۋا.

- ھەر قايسى يۇرتقا، يازلىق ھوسۇل مەزگىلى، خامان پەسلىدىكى ئابداللىق، تىلەمچىلىككە، - دەپ جاۋاب بېرىدۇ ئەينو ئاتا.

- تۇرمۇشىمىزلار بایاشات، ئۇم ئۆتىدىكەن، بۇنداق ئابداللىق - تىلەمچىلىكنىڭ ھاجىتى يوققۇ؟ ! - دەيدۇ ھەيران بولۇپ كومىراجىۋا.

- بۇ ئۇلارنىڭ ئاتا كەسپى. ھەر يىلى يازلىق، كۈزلۈك يىغىم - تېرىم، ئايەم ئەييامىلىرىدا ئۇلارنىڭ ئاياللىرى يېزىدا قېلىپ، ئەرلىرى يۇرت - يۇرتلارغا تارقىلىپ كەپسەن يىغىدۇ، - دەيدۇ سۇللى باھادىرا.

- ھەزرىتىم ھەيران بولمىسلا! ئاتا كەسپىنى ئۇزۇپ قويالمايمىز. بۇ يەنە ئالەمنىڭ بىرلىكى ۋە قانۇنى قارشى نەرسىلەرنىڭ باراۋەرلىكى، مۇشۇ باراۋەرلىك سەۋەبىدىن ھەممە نەرسىنىڭ يوقلۇقى مەۋجۇتتەك كۆرۈنسىمۇ سۇدىكى ئاي شولىسىدەك ساختا ئىكەنلىكى توغرىسىدىكى قاراشلار بىلەن يىلتىزى بىر! - دەيدۇ ئەينو ئاتا.

- ھە، بۇنىڭدىمۇ ھېكمەت بارغا ئوخشىمامدۇ؟ - كومىراجىۋا ھەيرانلىق بىلەن ئەينو ئاتىنىڭ سۆزىگە قىزىقىدۇ. ئەينو ئاتا سۆزىنى داۋاملاشتۇرىدۇ:

- يوقلۇق ئالدىدا، خۇددى ھەممىنى ھالاك قىلغۇچى ئوتنىڭ ئالدىدا ھالاك بولغۇچى ھەممە نەرسىلەر مەۋجۇت بولالماسلىقتا پەرقسىز - باراۋەر بولغىنىدەك، گادايلىق بىلەن بايلىقمۇ، ئازاب بىلەن خۇشاللىقمۇ، تىلەمچىلىك بىلەن ساخاۋەتمۇ باپباراۋەردۇر. گادايىنىڭمۇ قانائىتى ۋە راھەت تۇيغۇسى، بايىنىڭمۇ ئاچكۆزلۈكى ۋە ئازاب تۇيغۇسى بولىدۇ. ئازاب بىلەن خۇشاللىقمۇ مۇتلەق ئەمەس. تىلەمچىلىك - ساخاۋەت قىلىشنى خۇشاللىق بىلگۈچىلەرنىڭ ئارزۇسىنى قاندۇرىدىغان بىر پىداكارلىق ۋە خۇشاللىق؛ ساخاۋەتمۇ خەير - ئېھسان قىلغۇچىلارنىڭ تاپاۋەت ۋە تىرىكچىلىك يولىدىكى ئۆز - ئۆزىنى پاكلاش ھەرىكىتىدۇر. مانا، ھەزرىتىم، ھەممەزىت، ھەممە باراۋەر، ھەممە نىسپىي، ھەممە قۇپقۇرۇقلۇق - يوقلۇق - سونياتالىقنىڭ دەلىل - ئىسپاتى . . . - دەيدۇ ھاياجانلانغان ئەينو ئاتا. ئۇنىڭ سۆزىنى كومىراجىۋا، مەلىكە جىۋا، يۇلتۇزلار جىددىي ھەيرانلىقتا، سۇللى باھادىرا، سۇللى سوما ۋە توپلانغان كىشىلەر خۇشاللىقتا ئاڭلايدۇ. سۇللى باھادىرا:

- مانا بۇ ماھايانا پېشۋالىرىنىڭ «ئوتتۇرا تەلىمات»ى، ئالەم نىسپىيلىكىنى ۋە سۇنياتا - يوقلۇق تەلىمى ھەققىدىكى جانلىق ئىزاھاتى، - دەيدۇ سۇللى سوما.

37

يەكەن خانلىق ئوردىسىدىكى ئىككى شاھزادىنىڭ خاس ھەرەم بېغى. كومىراجىۋا شاھزادىلەرنىڭ كىتابخانىسىدا «ئوتتۇرا تەلىمات» ، «ئون ئىككى تەلىم» ، «يۇز تەلىم» ، «ئەقىلنى نۇرلاندۇرۇش سوتراسى» ، «ئاسۋاگۇشا تەرجىمە- ھالى» ، «ناگارجۇنا تەرجىمىھالى» ، «ئارىيا دىۋا تەرجىمىھالى» قاتارلىق ماھايانا دەستۇرلىرىنى بىر - بىرلەپ كىتاب جازىسىغا ئاۋايلاپ تىزىدۇ.

ئۇستىگە ئىككى شاھزادە كىرىپ كېلىدۇ.

- قىسقىغىنە ۋاقىتتا ھېچكىمنىڭ ئۆزلىرىدەك ماھايانانىڭ بۇنچىزا يىلتىزلىق سوترىلىرى بىلەن ئاغىلىق نوملىرىنى تەھسىل قىلىپ تاماملىغان ئەمەس. ئەقىل زاكاۋىتى - ھېكمەتنىڭ كاپالىتى، دېگەن مانا شۇ! - دەيدۇ سۇللى سوما.

- بۇ نوم - سوترىلارنى كىتاب جازىسىغا تىزىپ قويماي، كۈسەنگە ئېلىپ كەتسىلە ھەزرىتىم، - دەيدۇ سۇللى باھادىرا.

- شۇنداق، بۇ كىتابلار ئۆزلىرىگە تەييارلانغان، - دەيدۇ سۇللى سوما.

- پېقىر ھەر ئىككىلىرىنى بۇددىزىم ئىلمىدە ئۇستاز پوتۇشما ھەزرىتىم بىلەن ئۇستاز ۋانداداتا ھەزرىتىمدىن كېيىنكى 3 - ئۇستاز، ماھايانا تەلىمى بويىچە بىرىنچى ئۇستاز، دەپ تونۇيمەن. مەنمۇ ناگارجۇنانىڭ مىراس ئىلمىنىڭ شامىلىنى ئۇلغايتىمەن، - دەيدۇ كومىراجىۋا قىزغىنلىق بىلەن.

38

كومىراجىۋا يەكەن - قەشقەرلەردە بىر يىل

تۇرۇپ قالىدۇ. ئۇ ماھايانا ئەقىدىسىنى ئىگىلەيدۇ. يەنە يۇلتۇزغا قاراپ پال ئېچىشنى ئۆگىنىدۇ. ئۇ كۈسەنگە قايتىش ئالدىدا ئىككى شاھزادە ئۆز ھۈجرىسىدا مەي زىياپىتى ئۆتكۈزىدۇ.

- بىز ماھايانانىڭ تەقۋادارلىقىنى، تەركى دۇنياچىلىقنى تەلەپ قىلمايدىغانلىقىنى ئېيتقانىدۇق. شۇڭا، مەنسى ئاددىي، ئەمما كۆڭۈللۈك ئۇزىتىش زىياپىتى ئۆتكۈزۈۋاتىمىز، - دەيدۇ مەي قۇيۇۋېتىپ سۇللى باھادىرا.

- «ھەممە نەرسە ئۆز ئورنىدا، ھەممە ھادىسە ئۆز يولىدا»، بۈگۈنكى مەي زىياپىتىمۇ خۇددى شۇنداق، - دەيدۇ سۇللى باھادىرا.

- مەن ھازىرغىچە مەي قاچىسىنى قولۇمغا ئېلىپ باقمىغانىدىم. «مەي - قايغۇنى خالاس قىلىش دورىسى»، شۇنىڭدەك «خۇشاللىقنىڭ ئىككىنچى قېتىملىق تەنتەنىسى» - دەيدۇ كومىراجىۋا مەينى يۇتۇپ، - ھا، ھا، ھا... «ھەممە نەرسە ئۆز ئورنىدا!» - دەپ كۈلىدۇ.

- ياق، مېنىڭچە، «ھەممە نەرسە ئۆز ئورنىدا» بولۇپ بولمىدى، مەسىلەن، يۇلتۇز كومىراجىۋانىڭ قېشىدا ئەمەس، - دەيدۇ سۇللى باھادىرا.

- «ئورنىدا بولىدۇ!» - دەپ سۇللى سومىا يۇلتۇزنى چاقىرىپ كىرىدۇ. يۇلتۇز بىلەن مەلىكە جىۋا كىرىپ ھەيران بولىدۇ. يۇلتۇز:

- ھەزرىتىم، بۇ قانداق بولغىنى، مەيزاپ قاچىسىنى سقىمداپ تۇرىدىلىغۇ؟ - دەيدۇ.

- ئوغلۇم؟! - دەيدۇ ھەيرانلىقتا مەلىكە جىۋا.

- مەي - تىرىكلىكتىكى نىرۋانا! قايغۇدىن بىر دەقىقە خالاس بولماق، بىر دەقىقە نىرۋانا! - دەيدۇ سۇللى باھادىرا.

- «ھەممە نەرسە ئۆز ئورنىدا»، پەقەت يۇلتۇزلا ئۆز ئورنىدا ئەمەس، - دەيدۇ سۇللى سومىا.

- بىز بىر - بىرىگە مېھرىبان ۋە مۇناسىپ بۇ ئىككى ياشنىڭ يۇلتۇزلىرىنى بىر جايغا قويۇشقا يول ئاچساق دەيمىز. ئەلۋەتتە نىكاھسىز ئائىلە، ئائىلىسىز مىللەت، مىللەتسىز ئىنسانىيەتنىڭ ئەۋلادلىرى بولمايدۇ. ئەۋلادسىز ئېتىقاد ۋە ئېتىقادسىز ئەۋلاد ھەر ئىككىسى بالايىئاپەت! - دەيدۇ سۇللى باھادىرا.

- مەنمۇ شۇ ئويدا ئىدىم، - دەيدۇ مەلىكە جىۋا.

كومىراجىۋا بىلەن يۇلتۇزغا چاي ئىچكۈزۈلىدۇ.

شەھەر سېپىلىدىن چىقىۋاتقان ئاتلىقلار. سۇللى سومىا، سۇللى باھادىرا بىر توپ ئاتلىق ياساۋۇللار بىلەن كومىراجىۋانى كۈسەنگە ئۇزىتىدۇ.

ئۇلار كومىراجىۋا، مەلىكە جىۋا ۋە يۇلتۇزنى شاھانە - ياسىداق مەپىگەچىقىرىدۇ. بىر قىسىم چەۋەندازلار ئۇلارنى قوغداپ نوم ۋە سوۋغىلار يۈكلەنگەن ئاتلارنى ئېلىپ كۈسەنگە يولغا چىقىدۇ.

- ئاق يول بولسۇن! - دەيدۇ شاھزادىلەر.

- خەير - خوش! ھىممەت چېچەكلىرى جاھاننى قاپلىسۇن! - دەيدۇ كومىراجىۋا.

- خەير - خوش! ئەجىر - ئەقىدىلىرىگە ھەشقاللا، - دېيىشىدۇ مەلىكە جىۋا ۋە يۇلتۇز.

سەپەر داۋام قىلىدۇ.

40

كۈسەن شەھىرىنىڭ غەربىي سېپىلى. ئېگىز - ئالتۇنرەڭ بۇددىھا ھەيكىلى. كۈسەننىڭ غەربىي شىمالىدىكى دەريا بويىغا جايلاشقان ئاشخاران مەيدانى. بەش يىلدا بىر قېتىم ئېلىپ بېرىلىدىغان بۇت يۆتكەش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلمەكتە. ئاھالىلەر تۇركۈملىرى داپ چېلىپ، تۇغ تۇتۇپ مۇزىكا ساداسى ئىچىدە مەيداندىن ئۆتمەكتە. ئەتراپتا سەيلە - سایاھەت، سودا - تىجارەت قىزغىن.

ئاقارىپاكخان، خانىش، ئاقارى چىن، ئاغىچىسى ۋە ئۇستاز پوتۇشما، كۈسەن خانلىقىنىڭ ئەمىر - ۋەزىر مۆتىۋەرلىرى، قاراشەھەر - ئاگىنى پادىشاھسى قاتارلىقلار ياسىداق سۈپىدا سەيلە - مۇراسىم كۆرمەكتە.

خانىنىڭ ئالدىغا ساۋۇت، دۇبۇلغا كەيگەن چاپارمەن كېلىدۇ. ئۇ ئاتتىن چۈشۈپ مۇھاپىزەتچىلەر باشلىقىغا خەۋەر يەتكۈزىدۇ. مۇھاپىزەتچىلەر باشلىقى مەنمۇنلۇق بىلەن باش ۋەزىرگە خەۋەرنى مەلۇم قىلىدۇ. باش ۋەزىر ئاقارى پاك خانغا ھاياجان بىلەن پىچىرلايدۇ.

- مانا، مانا، مانا! بۇ قۇتلۇق كۈننى ئۇزاقتىن بۇيان تەقەززا بولۇپ كۈتكەنىدۇق! چاپارمەنگە ئات، تون، قىلىچ ۋە تىللا تارتۇق قىلىنغاي! خانىش، ئاقارى چىن ھەر قايسى ئۇستاز، مۆتىۋەرلەر: كومىراجىۋا كاتتا راھىب - ئاقارىلىق ئۇنۇقان ۋە شۆھرەتكە ئېرىشىپ، ئانىسى مەلىكە جىۋا بىلەن شەھىرىمىزگە يېقىنلىشىپ قاپتۇ! ئۇلارنى يەكەن خانلىقىنىڭ چەۋەندازلىرى مۇھاپىزەت قىلىپ ئېلىپ كەپتۇ! - دەيدۇ ئاقارى پاك خان تولىمۇ خۇشلۇق بىلەن.

مۇھاپىزەتچىلەر باشلىقى چاپارمەنگە ئات، تون ۋە قىلىچ سوۋغا قىلىپ، بىر يانغا باشلاپ كېتىدۇ.

- خۇشاللىق ئۈستىگە خۇشاللىق، دېگەن مانا

مۇشۇ!

- كومىراجىۋا ھەزرەت چوڭ يىگىت بولۇپ قالغانغاندۇ - ھە!

- كومىراجىۋا ھەزرەت يۈرتىمىزغا ساكيامۇنىنىڭ مۇرۇۋىتى نۇرىنى كېلىپ كەلدى! - دەيىشىدۇ كىككى ياندىكىلەر.

- قېنى، مەن ۋە كىنىم، خانىش بىلەن ئۇستاز پوتۇشما ھەزرىتىم ئۇلارنىڭ كىستىقبالىغا چىقايلى، - دەيدۇ ئاقارىپاكخان.

- سەيلە ئۆز تەرتىپى بىلەن داۋام قىلىدۇ.

41

«قىزىل قاغا» نىڭ ئالدى. قاراۋۇل، ياساۋۇللار يولنىڭ ئىككى قاسنىقىدا سەپراس بولۇپ تىزىلغان.

ئۇ يەردە ئاقارىپاكخان باشلىق كىشىلەر كومىراجىۋالارنى كۈتۈپ تۇرىدۇ.

كومىراجىۋا، مەلىكە جىۋا، يۇلتۇزلار چۈشكەن شاھانە - ياسىداق مەپە، ئۇلارنىڭ مۇھاپىزەت قىلىۋاتقان چەۋەندازلار، ئارقىدىن ئۇلىنىپ كېلىۋاتقان «كارۋان بۇيۇك» (يىپەك يولى) سودا كارۋانلىرى «قىزىل قاغا» غا يېتىپ كېلىدۇ.

داقا - دۇمباق ساداسى ئىچىدە شاھانە مەپىدىكىلەر يەركە چۈشۈپ قارشى ئالغۇچىلار بىلەن ئۆرپ - ئادەت بويىچە كۆرۈشىدۇ. ئىنتىزارلىقتىن كېيىنكى ئۇسال خۇشاللىقى ئەۋجىگە چىقىدۇ.

42

خانلىقنىڭ يېڭى بىھارىسى. بۇك - باراقسان ھويلا ھېكمەت ئاڭلىغۇچىلار بىلەن لىق تولغان. رەڭدار - نەقىشلىك پېشايۋاندا ئاقارى پاك خان باشلىق مۆتىۋەرلەر ئولتۇرىدۇ. شىر پۇتلۇق ئالتۇن تەخت - پايە ئۇستىدە كاسايا كەيگەن 16 - 17 ياشلاردىكى ناتىق كومىراجىۋا ھېكمەت سۆزلىمەكتە.

- ناگارجۇنا ھەزرەتلىرىنىڭ «ماھا پىراجىنا پارامىترا» سوتراسىدىن كېيىن ئۇنىڭ «ئوتتۇرا تەلىم» دېگەن ئەسىرى تولىمۇ تېرەن ئەقىل ھېكمەتلىرى بىلەن تولغان. «تۇغۇلماق بولمىسا، ئۆلمەك بولماس»، «ئۇزۇلمەك بولمىسا، داۋام قىلماق بولماس»، «بۇ ياقىنىڭ بولماي، ئۇ ياقىنىڭ بولماس»، «كەلمەك بولمىسا، كەتمەك بولماس» - مانا بۇ مەشھۇر «سەككىز بولماس» ھېكمىتىدىن ئىبارەت، - دەيدۇ كومىراجىۋا. باشقىلار پىچىرلاپ ۋە ھەيران بولۇپ ئۇلارنى تەكرارلىشىپ، باش لىڭشىتىدۇ.

- ناگارجۇنا ھەزرەتلىرىنىڭ تەلىمچە، ھەممە نەرسە ئۆز ئورنىدا، ئۆز يولىدا، ئۆز قانۇنىدا. شۇ سەۋەبلىك ھەممە ئاقىۋەت، ھەممە ھادىسىلەر ئۆز سەۋەبىدە! مانا بۇ قانۇنغا، ئەقىلگە، سەۋەبكە مۇناسىپ نەرسىلەر ۋەقە بولىدۇ، ھادىسە بولىدۇ، يۇز بېرىدۇ، دېگەن سۆز! - دەيدۇ تەلىمنى داۋاملاشتۇرۇۋاتقان كومىراجىۋا.

شۇ ئارىدا ئۇستاز پوتۇشما بىلەن سىرمىترا غىپىدە قىلىپ مەيداندىن چىقىشىپ كېتىشىدۇ.

43

دەرەخلىك ئارىسىدا روھى چۈشۈپ كەتكەن سىرمىترا بىلەن غەزىپى قاينىاپ تۇرغان ئۇستاز پوتۇشما كۆرۈنىدۇ.

- غەلىتە ئىش: ھىنايانا ئېلى بولغان كۈسەندە بىزدىن ھىنايانا تەلىمنى ئۆگىنىپ، كەشمىرگە بېرىپ يەنە ھىنايانادىن تەلىم ئېلىپ، ئۇنىڭ ماھايانا تەرغىباتچىسى بولۇپ كەلگىنىگە ھەيرانمەن! - دەيدۇ سىرمىترا.

- ھىنايانا يەنى ئەسلى مەزھەپتىن ماھايانا ئۆتۈپ كەتكەنلىك، يەنە كېلىپ ئۆزى ئۆتكىنىنى ئاز دەپ، خان ئالىيلىرى باشلىق ئوردا ئەھلى بىلەن ئەھلى جامائەتكە ئۇنى تەرغىب قىلغانلىق تېخىمۇ غەلىتىلىك ئەمەسمۇ؟! ئامىتابا! - دەيدۇ ئۇستاز پوتۇشما.

44

كومىراجىۋا ھېكمىتىنى داۋاملاشتۇرماقتا.

- مانا مۇشۇنداق! ھىنايانا پەقەت ساكيامۇنىلا ئازابتىن قۇتۇلۇش يولىنى بىلگەن. شۇڭا بىرلا ئۇ بۇددىھالىق ماقامىغا كۆتۈرۈلەلەيدۇ، دەپ قارايدۇ. بىز بولساق، ماھايانا بولسا، ھەممە ئادەم ئويدا، سۆزدە، ھەرىكەتتە پاك، ئىزگۇ ۋە خالىس بولسا، ئارخاتلىق ماقامىدىن ئېشىپ ئويغىنىپ، بۇددىھا - بۇرھان بولالايدۇ، كەلگۈسىدە بىر ئەمەس، مىڭلىغان بۇرھانلار بولىدۇ، دەپ قارايمىز، - دەيدۇ كومىراجىۋا.

- «تىرىشقان تاپار» دېگەندەك، ياخشىلىقنىڭ چېكى يوق ئىكەن - دە، - دەيدۇ قايىل بولغان ئاقارىپاكخان ۋە باشقىلار.

مەيداندا يېڭى قىزغىنلىق، يېڭى جانلىنىش.

45

جەك تۇتەكلىرى ئىچىدىكى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك.

ئالدىنقى لىياك، كېيىنكى جاۋ، ئالدىنقى چېن خانلىقلىرىنىڭ بايراق - ئەلەملىرىنى كۆتۈرۈپ ئىس - تۇتەكلەر ئارىسىدا يۇرۇش ۋە جەك قىلىۋاتقان قوشۇنلار. زېمىن جەسەت بىلەن قاپلانغان «16 خانلىق» زامانىسى.

كونا بىر خارابىدا مەشھۇر بۇددا ئالىمى

داۋۇئەن (312 ـ 385) كېسەلچان ياتىدۇ. ئۇ دورا قاينىتىپ ئىچۈرۈۋاتقان ئايالىغا:

ـ ئەل - يۇرت ۋەيرانچىلىققا تولدى! ئىنسانىنى پەقەت بىرلا يول - ئەقىل - پاراسەت يولى بىرلىككە كەلتۈرەلەيدۇ. ئەقىل - پاراسەت، پىكىر - مۇھاكىمە بىرلىككە كەلمىسە، ئۇرۇش - يېغىلىق، جەڭ - جېدەل توختمايدۇ، ـ دەيدۇ. ئايالى ئۇنىڭغا يالۇۋۇرۇپ:

ـ مانا بۇ دورىنى ئىچىۋالسىلا، بىر دەقىقە ئارامىلىق ھەممىدىن ئەۋزەل، ـ دەپ دورىنى ئىچكۈزىدۇ.

46

جەڭدە ئالدىنقى چىن قوشۇنى يېڭىپ چاكىنەن سېپىلى ئۈستىگە ئالدىنقى چىن بايرىقى قادىلىدۇ. سېپىل ئاستىغا ئالدىنقى چىن خانلىقىنىڭ تۇرشاۋۇل قىسمى توپلانغان. پادىشاھ فۇجيەن چۈشكەن جەڭ ھارۋىسى تەنتەنە ئىچىدە چاكىنەنگە كىرىدۇ. ئېكرىاندا:

«ئالدىنقى چىن قوشۇنلىرى چاكىنەنگە غەلىبە بىلەن كىردى» دېگەن خەتلەر كۆرۈنىدۇ.

47

بۇددا ئالىمى داۋۇئەننىڭ چۈشى:

قارا بۇلۇتلارنى يېرىپ چېقىلغان دەھشەتلىك چاقماقتىن كېيىن تاراسلاپ يامغۇر ياغىدۇ. ئاسماندىن نۇر چېچىلىپ نۇردىن ئاق چاچلىق، ئۇزۇن قاش - كىرپىكلىك بىر تەقۋادار مويسىپىت چىقىدۇ. ئۇ قاقاقلاپ كۈلىدۇ، ئاندىن:

ـ توغرا ئېيتتىڭ داۋۇئەن، توغرا ئېيتتىڭ! ئەقىل - پاراسەت - ئىنسانىيەتنىڭ نۇرى، جاھانىڭ چىرىغى! ھا، ھا، ھا. مانا بۇ نۇر غەربىي ئىقلىمدىكى كۈسەندە بەرق - جۇلا قىلماقتا! ھا، ھا، ھا، - دەپ غايىب بولىدۇ.

داۋۇئەن:

ـ كومىراجىۋا!، كومىراجىۋا!!، - دەپ ئويغىنىپ كېتىدۇ. ئايالى ئەندىكىپ يۈگۈرۈپ كېلىدۇ.

48

كۈسەن.

كومىراجىۋا 30 ياشتىن ھالقىغان. ئۇ شىر پۇتلۇق ئالتۇن تەختتە تېخىمۇ نۇرغۇن ئەھلى مۇخلىسلارغا «ماھاپىراجنا پىرامىتا» سوترىسىدىن دەرس سۆزلىمەكتە:

ـ ماھاپىراجنا پىرامىتا سوترىسى شۇنداق قارايدۇ: قابىل ئەقىل - پاراسەت بىلەن نىرۋانا ماقامىغا يېتىش تەركىدۇنيالىق سەرگۈزەشتىسى بىلەن نىرۋانا ماقامىغا يېتىشتىن ئەۋزەلدۇر...

خەۋەرچى پىچىرلاپ خەۋەر يەتكۈزىدۇ.

كومىراجىۋا خۇشاللىقىدا دەرستىن توختاپ:

ـ قېنى، ئۇستاز ۋاندادا ھەزرىتىم مەرھەمەت قىلسۇن! - دەيدۇ ۋە پەلەمپەيدىن چۈشىدۇ. كەشمىردىن كەلگەن ھىنايانا ئۇستازى ۋاندادا ھەزرەت ياشىنىپ قالغان بولۇپ، مۇلازىملىرى ۋە سىرمىترانىڭ ھەمراھلىقىدا كىرىدۇ. كومىراجىۋا ئۇستازنى تىزلىنىپ قارشى ئالىدۇ.

ـ ئۇستاز ۋاندادا ھەزرەتلىرىنىڭ توساتتىن كېلىشىدىن خەۋەرسىز قېلىپ، ئايىغىغا باش قويالماپتىمەن، - دەيدۇ كومىراجىۋا ئۆزىنى يۆلەۋاتقان ئۇستازىدىن ئەپۇ سوراپ.

ـ رەھمەت ئوغلۇم! مەن ئاتايىن تۈيۇقسىز كەلدىم. ئانىڭىز مەلىكە جىۋا قازا قىلغانلىقىنى سىرمىترا ھەزرەتتىن ئاڭلاپ تولىمۇ ئۆكۈندۇم، روھى نىرۋانا ئاسايىشگاھىدا بولغاي، - دەيدۇ ۋاندادا ھەزرەت.

ـ قېنى، مەرھەمەت! - دەيدۇ يول باشلاپ كومىراجىۋا.

49

يولدا ئاتلىق شىكار قىلىپ كېلىۋاتقان سۇللى سوما بىلەن سۇللى باھادىرا بىر توپ چەۋەندىز يىگىتلىرى بىلەن ئارقار قوغلايدۇ.

50

تاغ ئاستىدىكى قىرچىنتاللىق ئېقىن بويىدىكى چىملىق مەيداندا كۈسەن خەلق تەنھەرىكەت سەيلىسى ئۈتكۈزۈلمەكتە. يىراقتىن ئاق تاغ - قەدىمكى بايئىرقۇ خەلقى سۆيۈنىدىغان قارلىق چوققىلار كۈمۈشتەك يالتىرايدۇ.

خانلىق سۇپىدا ئاقارى پاك خان باشلىق مۆتىۋەرلەر سەيلە كۆرمەكتە.

مەيداندا چېلىش، دارۋازلىق، بەيگە، ئوغلاق تارتىشىش، پىچاق ئېتىش، ساغادى، چاۋغان توپ، خادا تۈتۈپ تاقلاش، تۈگمەن تېشىش، يۆتكەش، نەيزىۋازلىق، قىلىچۋازلىق قاتارلىق خەلق تەنھەرىكەتلىرى ئوينىلىدۇ.

سۇللى سوما قىلىچۋازلىقتا، سۇللى باھادىرا نەيزە ئېتىشتا غەلىبە قىلىدۇ. ئۇنى خانلىق سۇپىدا سەيلە كۆرۈۋاتقان كومىراجىۋا بايقىۋېلىپ، ئاقارى پاك خانغا كۆرسىتىپ تونۇشتۇرىدۇ.

ئاقارى پاك خان:

ـ بۇ ئىككى ئەزىز مېھمانمۇ خۇددى ئۇستاز ۋاندادا ھەزرەتلىرىدەك خۇپىيانە قەدەم تەشرىپ قىلىپتۇ - دە، ـ دەپ كومىراجىۋا بىلەن ئۇلارنىڭ ئالدىغا ماڭىدۇ. سۇللى سوما بىلەن سۇللى باھادىرامۇ بۇلار تەرەپكە كېلىدۇ.

ـ سالام، ئەزىز قەدەملىرىگە مۇبارەك!

ـ بارىكاللا! مۇنداقمۇ تۇيۇقسىز ئۇچرىشار-مىزمۇ؟
ـ مۇبارەك قەدەم!
ـ دىدار غەنىيمەت!
ـ كېلىشلىرىدىن خەۋەرسىز قاپتىمىز.
ـ ئۇلۇغلىرىمىزغا مالال قىلمايلى، دېدۇق،
ـ دېيىشىدۇ ئۇلار.

51

چاغىدىن. ئالدىنقى چېن خانلىقىنىڭ خانلىق سارىيى. پادىشاھ فۇجيەن ئوردا ئەمەلدارلىرى بىلەن كېڭەشتە. ئۇستاز داۋۇدىن پادىشاھنىڭ يېنىدا.

فۇجيەن:
ـ ئالدە تەپرىقىچىلىك يۈز بېرىپ، قان دەريا، سۆڭەكلەر تاغ بولدى. ئەل بىرلىككە كەلمىسە، كۈنلەر تىنچ ـ خاتىرجەملىك ئىزىغا چۈشمەي، پۈقرا ئاپەتتىن قۇتۇلالمايدۇ. ھەزرەتلىرى (داۋۇدنىگە قارايدۇ)، ھەر قايسى ۋەزىر ـ ئەمىرلەرنىڭ قانداق تەكلىپلىرى بارلىقىنى بىلسەم دەيمەن. قېنى ئۇستاز داۋۇدن ھەزرەتلىرى، پاراسەت تەقدىم قىلسىلا، ـ دەيدۇ.

ھەممە داۋۇدنىگە قارايدۇ. داۋۇدن:
ـ ئادەم ھەر قانچە قابىل بولغان بىلەن ئۇنى ئەقىل تىزگىنلەيدۇ؛ دۆلەت قانچە پارچىلانغان بىلەن ئۇنى تەلىم باشقۇرالايدۇ. پېقىر مانا 70 ياشتىن ھالقىدىم، ئۆمۈر كەينىگە يانمايدۇ. مەن باياتىن كۆرگەن چۈشۈمنى پادىشاھ ئالىيلىرىغا سۆزلەپ بەردىم. غەربتە بىر ئۇلۇغزات يېتىشىپ چىقتى. ئۇ ئەقىل ـ پاراسەت، ئىلىم ـ ھېكمەت، ئىقتىدار ـ شاراپەت چىرىغى بولمىش ھەزرىتى كومىراجىۋادۇر. ئۇنىڭ داڭقى ئالەمگە پۇر كەتتى. ھەممە ئۆلىمالار ئۇنى مىڭ يىلدا بىر قېتىم دۇنياغا چېچىلىدىغان پاراسەت نۇرى، مىڭ يىلدا بىر كۆرۈنىدىغان زېھىن يۇلتۇزى دېسە، بارلىق پادىشاھلار بۇ ئەنگۈشتەرىنىڭ ئۆز رەقىبلىرى خەزىنىسىدە يالتىرىشىدىن ئەندىشە قىلىشماقتا. (ئەتراپتىكىلەر پىچىرلىشىدۇ، روھلىنىدۇ) قىلىچ بىلەن تاغ ـ دەريانى ئېلىش مۇمكىن. ئەمما، كەچۈرۈشسىلە، پەقەت قەلەم بىلەنلا دۆلەتنى بىرلەشتۇرۇش مۇمكىن. چۈنكى قىلىچ تىغىدىن قان جىرغىسا، قەلەم ئۇچىدىن جان ھوزۇرلىنىدىغان ھېكمەت دۇردانىلىرى تۆكۈلىدۇ! بۇددا تەلىمى ياخشى تەرجىمە قىلىنمىغاچقا، پۇقرا دىلىدا يىلتىز تارتالمىدى. ئەنەتكەك ۋە توخار تىلىنى خەن تىلىغا سىڭىشلىق تەرجىمە قىلماي، ئۇنى ئىلھام ئاتا قىلىدىغان تەپسىر قىلماي كىشىلەر قەلبىگە چىراغ يېقىش مۇمكىن ئەمەس!

دېمەكچى بولغىنىم ـ ئەلنى ئاسايىشقا، يۇرتنى بىرلىككە مۇيەسسەر قىلىمىز دېسەك، كومىراجىۋا ھەزرەتلىرىنى ئەل ئۆستازى، خەلق تەربىيەتچىسى قىلماقلىق دەركار! ـ دەيدۇ.

ـ بۇ گەپ تولىمۇ ئورنىدا، دەل جايىدا بولدى. كومىراجىۋا ھەزرەتلىرىنىڭ شۆھرەت شەرىپى ئىقلىمنى قاپلىدى (ھەممە: توغرا؛ شۇنداق؛ شۇ زات سەلتەنىتىمىزنى يۆلىسە، ـ دېيىشىدۇ). قېنى كىم بۇ مۇبارەك زاتنى تەختىمىز يېنىغا ئېلىپ كېلەلەيدۇ؟ قېنى كىم؟
ـ دەيدۇ پادىشاھ فۇجيەن.

ئۇ ـ بۇ بىر ـ بىرىگە قارىشىپ شۇك بولۇشىدۇ.

ئاتلىق لەشكەرلەر سانغۇنى لۇي گۇاڭ ئالدىغا بىر قەدەم تاشلاپ، ئوردا ئېھتىرامىنى ئادا قىلغاندىن كېيىن:
ـ پېقىر لۇي گۇاڭ ھەر جەھەتتىن ئويلانغاندىن كېيىن، ئالىيلىرى خوپ كۆرسىلە، بۇ سەلتەنەتلىك ۋەزىپىنى ئۆتەشنى ئۆستۇمگە ئالسام دەيمەن. كۆسەن يىراق تاغلىق، قۇملۇق ۋە بوستانلىق غەربىي ئىقلىمدا. مەن ئاتلىق لەشكەرلىرىم بىلەنلا بۇ يىراق زېمىندا پەرۋاز قىلالايمەن، ـ دەيدۇ.

فۇجيەن سەل ئىككىلەنگەندەك ئەتراپتىكىلەر-گە ئالا كۆز تاشلاپ:
ـ بولىدۇ. بۇ سەپەر خېلىلا مۇشكۈل. يولدا ئالدىنقى لياڭ زېمىنىنى تىزگىنلەپ جياڭ تەيەنشى يولۇاستەك يېتىپتۇ! بۇنى سەن (لۇي گۇاڭغا قاراپ) بىلسەن! ئەقىدىنى بىرلەشتۇرۇش، سودا يوللىرىنى تىزگىنلەش ـ مانا بۇ بىر قېتىملىق ھەربىكەتتىكى ئىككى ئىش. ئەمىرلەر، ۋەزىرلەر! جاۋلىن ۋاڭ خۇركىيىمى ھەربىكىتىنى قوزغاپ ئاتلىق قوشۇن قۇرماقنى تەشەببۇس قىلغان؛ چېن شىخۇاڭ ئاتلىق قوشۇننى ئەتىۋارلاپ ئەلنى بىرلەشتۇرگەن؛ لىيۇبېي كەپىگە ئۆچ قېتىم بېرىپ جۇگېلىياڭنى زىيارەت قىلغان؛ بىز ئەقىدىنى، سودا ـ تىجارەتنى چىڭ تۇتماقچىمىز! سەن (لۇي گۇاڭغا قاراپ) يەتتە تۇمەن چەۋەندازنى بىلەن يولغا چىق!
ـ ئەمىر ئەلا! پەرمان مۇتلەق! ـ دەيدۇ لۇي گۇاڭ.

52

كۆسەن. كومىراجىۋانىڭ خاس ئۆيى.
ـ پوتۇشما ھەزرەتلىرى ھەر جاي ـ ھەر ماكاندا يوشۇرۇن ھەربىكەتلىنىپ، ھەتتا كەشمىردىن ئۇستاز ۋانداداتا ھەزرەتلىرى كەلگەندە ئۇنى يېنىغا تارتىپ راھىبلار غەلۋىسى قوزغىماق

بولغىنى نېمىسى؟! پوتۇشما ھەزرەتلىرى: «مەن باشقۇرۇۋاتقان توققۇز بىمارا - ئىبادەتخانىدىكى بېكسۇن - تالىپلارمۇ ھېنايانادىن تېيىپ كومىراجىۋانلىك ھېكمىتىنى ئاڭلايدىغان بولدى!» دەپ خان ئالىيلىرىغا ئەرز - شىكايەت قىلىپتۇ تېخى! - دەيدۇ يۇلتۇز پاراكەندە ھالەتتە.

- ئەجەبلىنەرلىكى يوق، يۇلتۇز! دۇنيا ئەنە شۇنداق! بىزمۇ بىر زامانلاردا ئۇستاز سۇللى سوما ۋە سۇللى باھادىرالارنىلىك ماھايانا قاراشلىرىغا ئاز كايىغانمىدۇق؟! مەي باغلاپ پىشقان شاپتۇلدىن بىر تەخسە ئېلىپ كىرىڭا، ئۇستاز پوتۇشما ھەزرەت ھەققىدىكى ئاچچىق غەمنى شېرىن شاپتۇلغا قوشۇپ يەۋېتەيلى، - دەيدۇ كومىراجىۋا. يۇلتۇزنىڭ رەڭگى ئېچىلىدۇ.

53

كۆل بويىدىكى شاھ سۇپىغا كۆرپە، داستىخانلار سېلىنغان. بۇ يەردە ئاقارى پاك خان ئۇستاز ۋانداداتا ھەزرەت بىلەن شاھزادە سۇللى سوما، سۇللى باھادىرالارغا ئۇزىتىش زىياپىتى بەرمەكتە. كۆلنىڭ نېرىسىدا كاۋاپ پىشۇرۇۋاتقان، تائام ھازىرلاۋاتقانلار، خاس خانىلاردا بەزمە ئۇچۇن كىيىم يۆتكەۋاتقان، ئىچ كىيىملىرىنى تۇزەۋاتقان، چاچ تاراۋاتقان، گىرىم قىلىۋاتقان گۈزەل كېنىزەكلەر ۋە ساز تەڭشەۋاتقان سازەندىلەر كۆرۈنىدۇ.

- بۇ قېتىم گۈزەل كۈسەن دىيارى، مەرىپەتلىك كۈسەن خەلقى، ئىنىم، ئوغلۇم دېسەممۇ بولىدۇ، كومىراجىۋا ھەزرەتلىرى مېنى يېڭى ئەقىل - پاراسەت ماقامىغا - ماھايانا تەلىماتىغا مۇيەسسەر قىلدى. دەرۋەقە، مەن كومىراجىۋانلىك ھىنايانا تەلىمىدىكى ئۇستازى ئىدىم. ئەمدىلىكتە ھەر قايسىلىرى كۆرۈپ تۇرۇشۇپتىلا، كومىراجىۋا مېنىلىك ماھايانا تەلىمىدىكى ئۇستازىم بولدى؛ كۆپ رەھمەت شاھىم، كۆپ رەھمەت ئۇستازىم، - دەپ ئورنىدىن تۇرىدۇ ۋانداداتا.

- ئۇستاز ۋانداداتا ھەزرەتلىرىگە، بۇ يەرگە كەلمىسىمۇ نامى داڭدار ئۇستاز پوتۇشما ھەزرەتلىرىگە مەن داۋاملىق رەھمەت ئېيتىشىم كېرەك. ئۇلار ماڭا ساكيامۇنى بۇرھان تەلىمىدىن پاك يول ۋە نۇرلۇق يۇزلىنىشنى كۆرسەتتى. مەن يەنە ئۇستازلىرىم سۇللى سوما ۋە سۇللى باھادىرا ھەزرەتلىرىگىمۇ مىننەتدار بولۇشۇم لازىم. ئۇلار ماڭا يېڭى ماقام ۋە شۆھرەتلىك خەزىنە ئاتا قىلدى، - دەيدۇ كومىراجىۋا ۋە ۋانداداتانى ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلىدۇ.

54

قەدىمكى ئاگنى (قاراشەھەر) ئەتراپىدا قاتتىق جەڭ بولماقتا. «لۇي» (吕) خەتلىك بايراقلىرىنى كۆتۈرگەن ئاتلىق ۋە پىيادە لەشكەرلەر قاراشەھەر جەڭلىرىدە ئېغىر ھالسىرايدۇ.

قاراشەھەر بۇددا مەركىزى - شورچۇققا ئوت تۇتاشقان بولۇپ، بۇتلارنى ئىس - تۈتەك قاپلىغان. خەلق خانۇۋەيران بولغان. ئاگىنى لەشكەرلىرى قېيىقلارغا چۈشۈپ ئارقا تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن دەريا بويىدىكى قومۇشلۇقلار ئارىسىدا يۈرىدۇ.

55

گۈگۈم پەيتى. يىراق - يىراقلاردا جەڭ ئوتلىرى يالقۇنجىماقتا.

لۇي گۇاڭ ھەربىي بارگاھىدىكى چىملدىقتا يېتىپ چۈش كۆرمەكتە:

كۈمۈشتەك ئاقباش تاغلار.

ئاسماندا يالتىرىغان پولات قىلىچ ۋە ئۇنىڭغا تۇتاشقان قاراشەھەر دەرياسى. دەريادا كۆتۈرۈلگەن بىھەيۋەت ئۇپقۇن. ئۇپقۇندىن ئۇرلەپ چىققان ئاگىنى - ئوت (卐) رەڭلىك ئەجدىھا. ئەجدىھانىلىك كۆزلىرىدىن ئوت چاچرايدۇ. ئەجدىھا ھەر قېتىم ئوت پۈركىگەندە بۇلۇتلار ئىچىدە چاقماق چېقىپ، يۇلتۇزلار ئوت شارلىرىغا ئايلىنىدۇ. بوران لۇي گۇاڭنىلىك بارگاھىنى لەرزىگە سېلىپ، ئۇنى ئۇچۇرۇپ، چەكسىز قۇملۇققا ئېتىغايتىپ تاشلايدۇ - دە، بارگاھ ئىشىكىنى يۇلۇپ ئېلىپ ئۇچۇرۇۋېتىدۇ ۋە لۇي گۇاڭ ياتقان چىملدىقنى قايرىپ ئۇنى ئېغىر نەپەستىن تەرلىتىۋېتىدۇ. قۇملۇققا قاتتىق يامغۇر ياغىدۇ، يامغۇر ئىچىدە ئوقيا ئوقلىرى ۋىزىلدايدۇ. بۇ ئوقلار ئوق يىلانغا ئايلىنىپ لۇي گۇاڭنىلىك بارگاھى ۋە چىملدىقنى ئورىۋالىدۇ. ئەجدىھا بارگاھ ئۈستىدە قۇيۇندەك پىرقىرايدۇ. لۇي گۇاڭ ۋارقىراپ ئويغىنىپ كېتىدۇ. ئالدىغا يۈگۈرۈپ كەلگەن ئۇچ يارەمچى سەركەردىگە ئالاقزادىلىق بىلەن:

- ئەجدىھا، ئەجدىھا... - دەۋېتىپ، - چېكىنىڭلار، چېكىنىڭلار، ھە - ھە، ياق - ياق، بۇ شورلۇق يەرنى تاشلاپ كۈسەنگە ئاتلىنىڭلار! - دەيدۇ ئۈستىگە ئالمان - تالمان كىيىملىرىنى ئارتىپ.

56

لۇي گۇاڭنىلىك لەشكەرلىرى لۆمۈلدەپ تۇرغان قارا پاتقاقتىن ئات - قېچىرلىرىنى تارتىپ چىقارماقتا. ئەتراپ جەسەتلەر ۋە بۇزۇلغان جەڭ ھارۋىلىرى بىلەن تولغان.

لۇي گۇاڭ قوشۇنىغا غەربكە قاراپ سەپ تارتىدۇ.

57

كۆسەن. خانلىقنىڭ يېڭى ھېكمەت سۆزلىمەكتە.
كومىراجىۋا ھەر تۈمەن كىشىگە ھېكمەت سۆزلىمەكتە.

تۈيۈقسىز بۈرغىلار ئەنسىز چېلىنىدۇ. تۈرلاردىن ئوت كۆتۈرۈلۈپ، ھەر ئاتنى يېتىلەپ يەنە ھەر ئاتقا مىنگەن كۆسەن قاراۋۇلى ئات چېپىپ ئىككىنچى تۈرغا قاراپ ماڭىدۇ.

خان ئوردىسىدا ئالدىراش ھالەت. ئاقارى پاك خان جەڭ لىباسى بىلەن ئاتقا مىنىدۇ. سەركەردىلەر جەڭگە ئاتلىنىدۇ.

كومىراجىۋا مۇخلىسلىرىغا:

- تارقىلىڭلار! يۈرت خەۋپ ئىچىدە قالدى!

- دەپ ۋارقىرايدۇ.

كۆسەننىڭ شەھەر سېپىلىدە ساداقچى قوشۇن جەڭگە ھازىرلىنىدۇ.

سېپىل دەرۋازىسىدىن كۆسەن چەۋەندازلىرى جەڭگە ئاتلىنىدۇ.

بۈرغا، دۇمباق ئاۋازى.

يىراقتىن ئىس - تۈتەك كۆرۈنىدۇ.

58

قۇمتۇرا مۇھاسىرىدە. دەريا سۈيى تاشكېمىر قەسىرىسىنى يالاپ ئاقماقتا. تاشكېمىرلار كارىدور شەكلىدە تۇتاشقان بولۇپ، تاشكېمىرلارغا كىرىدىغان بىرلا يالغۇز ئىشىك تاش بىلەن تاقالغان. مۇھاسىرىدىكىلەر كارىدور ئاستىدىكى تۆشۈكتىن سوغىدا سۇ تارتىدۇ. كارىدور روجەكلىرىدىن دەريا ۋە نېرىقى قىرغاق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

59

- ئۇلار مېنى تەلەپ قىلسا، مەن چىقاي، ئالەمدە ھەممە نەرسە شۇنداق. «تۇغۇلمىسا، ئۆلمەيدۇ. ئۆلمىسە، تۇغۇلمايدۇ». مەن ئۇچۇن بۇ ھېچقانچە ئىش ئەمەس. ئەپسۇسكى، مەن ئەزىز يۇرتۇمغا زادىلا قىيالماي تۇرىمەن. خەلقىمنى، مۇشۇ جەڭ ئازابىدا ئۆرتىنىۋاتقان خەلقىمنى ئويلىغىنىمدا بېشىمغا ھەر قانچە بالا كەلسىمۇ مەيلى! - دەيدۇ كومىراجىۋا قورشابتىن چىقىشقا تەمشىلىپ.

- ياق، ئوغلۇم، مەن چىقىمەن. لۇي گۇاڭ مېنىڭ كاللامغا قاراپ تۇرىدۇ. ئەلەم سەردارلىرىڭ كۆكۈل خۇشى شاھلارنىڭ تاج كىيگەن بېشى. ئەگەر بۇ مۇھاسىرە پەنجىسى بىكار قىلىنسىلا، لۇي گۇاڭنىڭ قېشىغا مەن باراي! - دەيدۇ ئاقارى پاك خان.

- تەقدىر شۇنداق! سىزدىن ئايرىلىپ، بىز ئامان قالمايمىز، مەنمۇ باراي، - دەيدۇ ئاقارى چىن.

ئەتراپتىكىلەر يىغا - زار قىلىشىدۇ.

- بىزمۇ بارىمىز!

- مەنمۇ بارىمەن!

- ھەممىمىز ئۆلۈم - كۆرۈمگە تەييار، - دەيىشىدۇ كۆيۈنۈپ.

60

ئاقارى پاك خان ئوردىسىنى لۇي گۇاڭنىڭ ئادەملىرى ئىگىلىگەن. ئۇلار ھەر قايسى خانلار، قوبۇلخانا ئۆيلەر، ھەرەمخانىلار، خەزىنىلەرنى، خانىنىڭ خاس بۇرھان (بۇت) ئۆيىنى ئارىلاپ، ئۇلاردىكى بىناكارلىق، نەققاشلىق، ھەيكەلتىراشلىق، نۇسخىچىلىق، ئىلمە توقۇمىچىلىق، زەرگەرلىك، قاشتېشى ئويمىچىلىقى، رەسساملىق، چىغ - چىۋىق توقۇلمىچىلىقى، چىراغدان ۋە مىسكەرلىك نەمۇنىلىرىگە ھەيران قالىدۇ. لۇي گۇاڭ تامدىكى قىلىچلارنى ئېلىپ، سىلكىپ كۆرۈپ، بىسىنى سىلاپ، ئالتۇن - كۆمۈش بىلەن بېزەلگەن غىلاپلىرىغا سېلىپ قويىدۇ.

ئۇلار مۇزېي ئۆيىدىكى دۇبۇلغا، تاج، تون، ئالتۇن نەقىشلىك شاھانە كەش، گۇللۇك يۇمشاق ئۆتۈك بىلەن، رامكىلارغا ئېلىنغان ئاقارى بار، ئاقارى ئىن، ئاقارى شان، ئاقارى پاك رەسىملىرىنى كۆرىدۇ. لۇي گۇاڭ قىلىچىنى چىقىرىپ ئاقارى پاكنىڭ رەسىم رامكىسىنى چېپىپ تاشلاپ بىر لەشكەر بېشىغا ۋارقىرايدۇ:

- ئاقارى پاكنىڭ كاللىسى ئېلىنسۇن!

يېنىدىكى بىر ئەمەلدار:

- بۇ، بۇ ئاھالىدە غۇلغۇلا قوزغىماسمۇ، سەركەردە؟ - دەيدۇ. يەنە بىر ئەمەلدار:

- بىز كۆسەن مۇھاسىرىسىدە غەلىبە قىلغان بولساقمۇ، لېكىن پۈتۈن غەربىي دىيار قەلئەلىرىنىڭ قورشابىدا تۇرۇۋاتمىز تېخى! يول يىراق بولغاچقا، ئۇلار تېخى ھەرىكەتكە كېلىپ بولمىدى! - دەيدۇ.

- بىلمەن. مەن پادىشاھ قوجىەنىڭ دېگىنىنى قىلمىدىم، قانداق؟! مېنىڭ باغرىمدىمۇ بىر ئوت لاۋۇلدايدۇ، ئۇ - ساماۋىي پادىشاھلىق يالقۇنى! - دەيدۇ. باشقىلار بىر - بىرىگە قاراپ جىم بولۇشىدۇ. ئۇ:

- كۆسەنگە ئاقارى پاكنىڭ ئىنىسى ئاقارى چىننى پادىشاھ قىلىپ، ئاي ئاخىرىغا قالماي چېكىنىمىز! - دەيدۇ.

ئۇلار كۆسەن خانلىقىنىڭ ھەرەم بېغىغا كىرىپ، ئۇ يەردىكى نەغمىچى - رەققاسلارنى، سەنئەت ئۇستازلىرى ۋە چالغۇلارنى كۆرىدۇ.

لۇي گۇاڭ تامغا ئېسىلغان بەرباب (پىپا) نى

كۆرۈپ، قىلىچىنىڭ سېپىنى تۆتۈپ ئويغا پاتىدۇ:
ئۇنىڭ كۆزىگە قاتار - قاتار بۇت - سەنەملەر، بەرباب چېلىۋاتقان سازەندىلەر، لەرزان ئۇسسۇلغا چۈشكەن قىزلار، شاھانە ئەختە خانلىق تاجىنى كىيگەن ئۆزى كۆرۈنىدۇ. ئۇ ئالدىدىكى كۈمۈشتەك يالتىراپ تۇرغان ئەينەك (كۆرگۈ) گە چۈشكەن شولىسىنى كۆرۈپ، ئۆزىنى خىيالدىن يىغقاندەك قاقاقلاپ كۈلۈپ كېتىپ لەشكەر بېشىدىن سورايدۇ:
- قوشۇننىڭ ئات - قېچىرلىرىدىن باشقا، دەرھال قانچىلىك ئات - قېچىر تەييارلىغىلى بولىدۇ؟
- بىرەر تۈمەننى! - دەيدۇ لەشكەر بېشى.
- نېمە؟
- بىرەر تۈمەننى، سەركەردە، ئۇنىڭدىن ئارتۇقىنى تېپىش ئۈچۈن بىرنەچىدىن، ژاقمتىنى سوزۇشقا، ئىككىنەچىدىن، چولاق - كىچىك يۈلتۈز يايلىقىغا بېرىشقا توغرا كېلىدۇ، - دەيدۇ لەشكەر بېشى.
- بولمايدۇ، ھەر ئىككى چارە خەتەرلىك. قانداقلا قىلىپ بولمىسۇن دەرھال ئىككى تۈمەن ئات - ئۇلاق ھازىرلاپ، خۇددى كۈسەننىڭكىدەك يەنە بىر خانلىق ئوردىسى، بۇددا مۇقەددەسگاھى ۋە خانلىق سەئىت قەسىرىسى قۇرۇش ئۈچۈن كۈسەندىن ئالتۇن - كۈمۈش، زىبۇ - زىننەت، بۇت - سەنەم، رەققاس - سازەندىلەر بىلەن باغ قۇشلىرىنى ئېلىپ مېڭىشقا قوشۇنىنى ئورۇنلاشتۇر! لەشكەرلىرىمىز ئەمدى جەڭ قىلمايدۇ، بۇ جاۋاھىراتلارنى شەرقە يۆتكەيدۇ! ئۇقتۇڭمۇ؟! - دەيدۇ لۈي گۈاڭ.
- باش ئۇستىگە! - دەپ پەرمانبەردار بولۇپ چىقىپ كېتىدۇ لەشكەر بېشى.

61

لۈي گۈاڭنىڭ لەشكەرلىرى بىردىن ئاتقا مىنىپ، يەنە بىر ئاتقا يەشمەك - ساندۇقلارنى ئارتىشىپ، بەزىلىرى ئات - قېچىرلاردا تۇرلۇك قۇشلار - قەپەزلەرنى كۆتۈرۈشۈپ ۋە چالغۇلارنى تۇتقان سازەندىلەر، رەققاسلارنى ھەيدىشىپ سەپراس بولۇشىدۇ.
لەشكەر باشلىقلىرى سەپەر جىددىيىچىلىكىنى بىلەن ئۇياق - بۇياققا چېپىشماقتا.

62

يۈلتۈز كومىراجىۋاغا ئېسىلىپ يىغلايدۇ. لۈي گۈاڭنىڭ مەھرەملىرى كومىراجىۋانى يۈلتۈزدىن زورلاپ ئاجرىتىدۇ.
ئاقارى چىن، ئاغىچىسى، زاھىبلار ۋە كۈسەن جامائەتچىلىكى ئامالسىز ھالدا يەرگە قاراپ تۇرۇشىدۇ.
ئەزەپتىن تىترىگەن ئاقارى چىن:
- كومىراجىۋا!... بۇ ئۆلمەي تۇرۇپ ئايرىلغانلىقىمۇ؟! (يىغلايدۇ) بوپتۇ، نېمە ئامال؟ (يىغلايدۇ) يۈلتۈز، سەۋرى قىلىڭلار، ئىنىم كومىراجىۋاغا نېمە ئامال؟ پېشانىمىزغا پۈتۈلگەننى تارتماي نېمە ھەددىمىز؟! - دەيدۇ.
- بىز تېخى تىرىك. ئالدىمىزدىكى ئاق ياكى قارا كۈنلەرنىڭ قىسمىتە ھالقىلىرىنى بىلمەيمىز. يىغلاشقا نېمە ھاجەت؟! ئەگەر يىغلاشقا توغرا كەلسە، جەڭلەردە قازا قىلغان مەردۇ - مەردانلارغا، قازا قىلغان مەرھۇم ئاقارى پاك خان ئالىلىرىغا يىغلاش لازىم. ھايات بولساقلا يەنە كۆرۈشەلەيمىز. بىراق، يۈرت ئىشقى، خەلق پىراقى ھاياتلىقتىكى ئەڭ ئېغىر قايغۇ - ھەسرەتتۇر، - دەيدۇ كومىراجىۋا.
سىرتتىن مەغرۇر ھالەتتە لۈي گۈاڭ كىرىپ كېلىدۇ. ئۇ:
- قېنى، كومىراجىۋا ھەزرەتلىرى، پۈتۈن قوشۇن، پۈتۈن سەپەر كارۋىنى ئۆزلىرىنى كۈتۈپ تۇرىدۇ! - دەيدۇ.

63

گۈگۈم پەيتى. پايانسىز چۆللۈكتە كېتىۋاتقان لۈي گۈاڭ قوشۇنىدا ئارىلاپ - ئارىلاپ ئاتلىق كومىراجىۋا كۆرۈنىدۇ.
يىراق قۇملۇقتىن تۇرلۇك تىلسىم ئاۋازلار كېلىدۇ.

64

يىراقتىن كۈسەن «قىزىل قاغا» غا قاراپ ئات چاپتۇرۇپ سۈللى سومابىلەن سۈللى باھادىرا باشلىغان ئاتلىق قوشۇن كېلىدۇ. ئۇلار «قىزىل قاغا» يېنىدا توختايدۇ. سۈللى باھادىرانىڭ ئاق ئارغىمىقى ئالدى پۇتىنى كۆتۈرۈپ قاتتىق كىشنەيدۇ. بىراق ئۇلار يارەمگە كېچىككەنىدى.

65

ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنى يەنە جەڭ تۈتەكلىرى قاپلايدۇ. كېيىنكى چېن خانلىقى ئالدىنقى چېن خانلىقىنى مەغلۇپ قىلىپ، چاڭئەن سېپىلىغا «ياۋ» (姚) خەتلىك تۇغ - ئەلەملەر قادىلىدۇ. ياۋشىن قوشۇنى تەنتەنە بىلەن چاڭئەن شەھىرىگە كىرىدۇ.

66

ژۇۋېي (لياڭجۇ - گوزاڭ - ئىچكىنول) شەھىرى سېپىلىغا لۈي گۈاڭ قوشۇنلىرىنىڭ «لۈي» (吕) خەتلىك تۇغ - ئەلەملىرى قادالغان بولۇپ شەھەر دەرۋازىسى ئالدىغا لۈي گۈاڭ قوشۇنلىرى توپلاشقان. لۈي گۈاڭ ئاتلىق كېلىپ

سېپىل ئىچىدىن باغلاپ چىقىلغان ئالدىنقى چېپن خانلىقىنىڭ سەتراپى لياڭ شىنىڭ ئالدىدا توختاپ، قاقاقلاپ كۈلۈپ:

- فۇجيەنىڭ تەختى - بەختىنى ياۋشىن تارتىۋالدى، ئالدىنقى چېپن خانلىقى ھالاك بولغان يەردە، لياڭ ھەزرەتلىرىنىڭمۇ ئەمدى بۇ دۇنيالىقى تۈگىدىغۇ، دەيمەن! - دەيدۇ.

- ھۇ، ساقىمىن - مۇناپىق، - دەپ تىللايدۇ لياڭ شى.

لۇي گۈاڭ قاقاقلاپ كۈلىدۇ ۋە لياڭ شىنى قىلىچ بىلەن چېپىپ تاشلاپ، ۋۇۋېي شەھىرىگە ئېتىنى يورغىلىتىپ كىرىپ كېتىدۇ.

67

چاڭئەن. ئۇستاز داۋۇەننىڭ تار كوچىلارنىڭ بىرىدىكى كىچىككىنە قورۇسى. داۋۇەننىڭ ئايالى سېۋەتتە دورىلىق ۋە يېمەكلىك ئېلىپ قورۇغا كىرىدۇ. داۋۇەننىڭ ساراي ئۆيىدە بىر ياش ئۆسمۈر بىلەن سۆزلىشىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ، ياندىكى ئۆيىدە قۇم قازاندا دورا قاينىتىشقا كىرىشىدۇ.

كارىۋاتتا ياستۇقىغا يۆلىنىپ ياتقان ئۇستاز داۋۇەن 10 ياشلاردىكى بىر ئۆسمۈرگە قاراپ:

- ئوغلۇم زىڭ چاۋ، گەرچە 10 ياشقا تولغان بولساڭمۇ، ئاتەش كۆزلىرىڭ، تېرەن پىكىرلىڭ دانا سۆزلىرىڭ يىراق ئىستىقبالىڭدىن بىشارەت بەرمەكتە. ئەپسۇسكى، تەن سالامەتلىكىم يار بەرمەسلىكى سەۋەبلىك ئىلتىماسىڭنى قوبۇل قىلىپ، سېنى شاگىرتلىققا ئالالمايمەن. ئۇستاز خۇي يۈەن ھەزرەتلىرى بولسا جەنۇبقا كېتىشكە ھازىرلىنىۋاتىدۇ. ئۇ، لۇشەن تاغلىرىدا راھىبلىق بىلەن ئۆتمەكچى. سىياسىي جېدەل بىلەن قانلىق جەڭلەردىن ئۆمۈ جاق تويغان. (سەل جىددىيلەشسىپ، خۇشاللىق تەلەپپۇزىدا زىڭ چاۋنىڭ بېشىنى سىلاپ) ساڭا ئامەت بار ئوغلۇم. خەۋىرىڭ بولمىسا كېرەك، زامانىمىزنىڭ ئەقىل - پاراسەت نامايەندىسى، كامىل پىرى ئۇستاز كومىراجىۋا ھەزرەتلىرى (زىڭ چاۋ: كومىراجىۋا ھەزرەتلىرىنىڭ داڭقى شۆھرىتىنى ئاڭلىغانمەن، - دەيدۇ) گوزاڭ شەھىرىگە كەلدى (زىڭ چاۋ: لياڭجۇغا؟ - دەيدۇ). (شۇ چاغدا ئايالى قاينىتىلغان دورا قاچىسىنى كۆتۈرۈپ كىرىدۇ.) كومىراجىۋا ھەزرەتلىرى مانا قىرىققا - نەۋقىرانلىق يېشىغا كەلدى. (ئايالىغا قاراپ) قېنى، ماڭا قەغەز - قەلەم بېرىڭلا، مەن بۇ ئوغۇلنىڭ ئۇنىڭغا تونۇشتۇرۇپ بىر پارچە خەت يېزىپ بېرەي، - دەيدۇ.

- ئاۋۋال دورىنى ئىچىپ . . . - دەيدۇ ئايالى.

- ئۆزۈم ئىچىمەن، - دەيدۇ ئۇستاز داۋۇەن. - مەن خىزمەتلىرىدە بولاي، - دەپ زىڭ چاۋ دورىنى قولىغا ئالىدۇ. داۋۇەن دورا ئىچىۋاتقاندا، ئايالى ئالدىغا موي قەلەم، قەغەز، سىياھ ئېلىپ كېلىدۇ. داۋۇەن كومىراجىۋاغا خەت يازىدۇ.

خەت سەھىپىسىدە غۇۋا كۆرۈنۈش: زىڭ چاۋ دوستلىرىغا خەتنى ئوقۇپ بېرىدۇ؛ زىڭ چاۋ غەربكە سەپەر قىلغان كارۋانغا قوشۇلۇپ يولغا چىقىدۇ؛ كارۋان بېشى پىيادە ئەگەشكەن بۇ ئىرادىلىك بالىنى تۆگىگە مىندۈرۈۋالىدۇ.

68

ۋۇۋېي. غەربىي لياڭ خانلىقىنىڭ ئوردىسىدا لۇي گۈاڭغا «ساماۋي پادىشاھ» لىق تاجىسىنى كىيدۈرۈش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلمەكتە.

جاڭ، داقا - دۇمباقلار ساداسى ئىچىدە لۇي گۈاڭ ئالتۇن - جاۋاھىرلار بىلەن نەقىشلەنگەن تەختكە چىقىدۇ. ۋەزىر - ئەمىرلەر ئۇنىڭغا پادىشاھلىق تاجىنى كىيدۈرۈپ، «ياشىسۇن!»، «تۇمەن مىڭ يىللار ياشىسۇن!» دەپ مەدھىيە ئوقۇشىدۇ. قەدەھلەرگە مەي قۇيۇلۇپ، چاچقۇلار چېچىلىدۇ.

69

كومىراجىۋا كىتابخانىسىدا خەت يېزىپ ئولتۇرغاندا كۈتكۈچى چال سىرتتىن كەلگەن خەتلەر بىلەن سوۋغا قىلىنغان كىتابلارنى كۆتۈرۈپ كىرىدۇ. ئۇ، يامغۇردا ھۆل بولۇپ كەتكەن كۇنلۇكىنى يېغىپ، خەت - كىتابلارنى كومىراجىۋانىڭ ئالدىغا قويغاچ:

- ئۇستاز، بۇ يۇرتقا كۆنۈپ قالغانلا؟ بۇ يەردە سەمەرقەنت - بۇخارالىق سوغدىلار، كۇسەن - قەشقەرلىق ئۆز يۇرتلۇقلىرىمىزدىن خېلى بار. يېقىندا ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ شەرىپىگە «تارىم سەيلىسى» ئۆتكۈزمەكچى، - دەيدۇ. كومىراجىۋا:

- شۇنداق، بۇ يەردە ئۆز يۇرتلۇقلىرىمىز خېلىلا نۇرغۇن ئىكەن. ئۇلار مېنىڭ سەۋر - تاقەت قىلىپ ئاستا - ئاستا كۆنۈپ قېلىشىمغا مەدەت بولدى. ئۇلار، ئۇلارنىڭ ئاتا - بوۋىلىرىمۇ سودا - سېتىق، دىنىي خىزمەت ۋە ئويۇن قويۇش ئىشلىرى بىلەن بۇ يەرگە كېلىپ، يۇرتلىرىغا قايتالماي يەرلىشىپ قالغانلار. (ئۇ ئالدىدىكى خەت - خالتىلارنى كۆرۈپ) ۋۇي، بۇ خۇي يۈەن ھەزرەتلىرىنىڭ مەكتۇپىغۇ! (خەتنى روھلىنىپ كۆرۈپ، بېشىنى لىڭشىتىپ) خۇي يۈەن ھەزرەتلىرى چاڭئەندىن جەنۇبقا مېڭىپتۇ. لېكىن قەيەرگە بارىدىغانلىقىنى يازماپتۇ. قارىغاندا، جەنۇبقا ئاسايىش راھىبلىق كۇنلىرىنى ئۆتكۈزۈشكە

سەپەر قىلىپتۇ ـ دە! تۇكمىكەن جەك ـ جېدەل، ئۇرۇش ئاپىتى خەلقنى، ئۆلـــمالارنـــى جاق تويغۇزدى! كىتاب، ھە، بۇ كـــتابنـــى ماڭا ئەۋەتىپتۇ، ـ دەيدۇ خەتنى قويۇپ، قولىغا ئالغان كىتابنى ۋاراقلاپ كۆرۈپ.

شۇ چاغدا ئىشىكتىن ئۇستىگە چاققان يۈك ـ تاق ئارتقان ياش بىر ئوغۇل كىرىپ كېلىدۇ ۋە سالام بىلەن:

ـ ئۇستاز كومىراجىۋا ھەزرەتلىـــرى، مەن، مەن پېقىر زىلك چاۋ ھېلىلا كارۋانچىلار بىلەن چاڭئەندىن كېلىشىم، ـ دەيدۇ ھودۇققان ھالدا قولىدىكى خەتنى كومىراجىۋاغا ئۇزىتىپ.

كومىراجىۋا بۇ ئۆسمۇرنىلك قىياپـــتـــى، چەبدەسلىكىگە قىزىقىپ قارىغاچ، خەتنى ئېلىپ روھلىنىپ ئوقۇيدۇ. ئۇ:

ـ بۇ، ئۇستاز داۋئەننىلك خېتىمغۇ! (بىر ئاز ئوقۇغاندىن كېيىن) شۇنداق، داۋئەن ھەزرەتلىرى ياشـــنـــىپ قالدى، ئۇ كەم ئۇچرايدىغان دانا ئۇستازلاردىن. ھە، مەنمۇ ئۇنـــى كۆرۈشكە ئالدىرىغانىدىم، كىم بىلسۇن، ئالدىنقـــى چېن، كېيىنكى چېن، غەربىي لياڭ دېگەندەك بىر مۇنچە خانلىقلار پەيدا بولۇپ، ۋەسال يولىمىزنى ئۇزۇپ قويدى، ـ دەيدۇ. زىلك چاۋنى كۆرسـتـــىپ مۇلازىمغا ئۇنىلك يۈك ـ تاقلىرىنى چۈشۈرۈشنى تاپىلايدۇ.

زىلك چاۋ:

ـ ئۇستاز داۋئەن ھەزرەتلـــرى دائىـــم ئۆزلىرىنى مەغرىپ ئاسمىنىدا كۆتۈرۈلگەن تاڭ شەپىقى، زېمىن ئۈستىدە پەرۋاز قىلغان ئەقىل ـ ئىدراك سۈمۈرغى دەپ تەرىپلەيدۇ. خـــيال ـ زىكرى ھايات چېغىدا دىدارلىرىنى كۆرمەكلىك، ـ دەيدۇ.

كومىراجىۋا مۇلازىمغا تاماق ھازىرلاشنـــى بۇيرۇپ:

ـ ئوقۇش ئىرادىڭىز قۇيۇچتىن چىلك، زېھىن لاياقىتىڭىز يېتەرلىك ئىكەن، ئۇنىلك ئۈستىگە داۋئەن ھەزرەتلىرى ھاۋالە قىپتۇ، بولىدۇ. (تاماق كەلتۈرۈۋاتقان مۇلازىمغا قاراپ) ئىنىـــم زىلك چاۋنىلك ياتاق، تەلىم ئىشلىـــرىنـــى ئوبدان ئورۇنلاشتۇرۇلك، ـ دەيدۇ.

زىلك چاۋ كومىراجىۋاغا تىـــزلـــنـــىپ مىننەتدارلىق ۋە ھۆرمەت ئىپادىلىمەك بولغاندا، كومىراجىۋا:

ـ مەنمۇ ئۆگىنىشىم ، ئەلك زۆرۈرى بۇددا نوملىرىنى چىن تىل ـ يېزىقىدا ئاۋامغا يەتكۈزۈش ئۈچۈن چىن تىل ـ يېزىقىنى پۇختا ئىگىلىشىم كېرەك. ئۆگەنمەي ئۇستاز بولىدىغان ئىش ئەدە، ھە! ـ دەپ قاقاقلاپ كۈلىدۇ.

70

كومىراجىۋا زىلك چاۋ ۋە بىر قانچە راھىب ـ شاگىرتلار بىلەن يېڭىمەن قېزىلىۋاتقان دۇنخۇاڭ بۇددا تاشكېمىرلىرىنى زىيارەت قىلىـــدۇ. ئۇ، ھەيكەلتىراشلار يېڭـــى تاراشلاۋاتقان بۇدساتۋالار بىـــلەن، رەسساملار يېڭـــى ســـزىۋاتقان تام رەسىملىرى يېنىدىن ئۆتىدۇ. «ئايبۇلاق» بويىدا يۈز يۈيىدۇ.

71

كومىراجىۋا دۇنخۇاڭ كوچىلىرىدىكى نورۇز سەيلىسىگە قاتنىشىدۇ. دۇنخۇاڭلىقلارنىلك «شىر ئۇسسۇلى» ئويۇنىنى كۆرىدۇ.

72

كومىراجىۋا زىلك چاۋدىن خەنزۇ تىـــل ـ يېزىقىنى ئۆگىنىدۇ.

73

كومىراجىۋا ھەشىمەتلىـــك سورۇندا بۇددا تەلىمىنى سۆزلەيدۇ. ئۇنىلك لېكسىيىلىرىنى زىلك چاۋ قاتارلىق شاگىرتلىرى خاتىرىلەيدۇ.

74

غەربـــي لياڭ ئوردىســـدا پادىشاھ لۈي گۇاڭنىلك ۋارىســـى لۈي جۈن كۈسەن نەغمە ـ ناۋاسىنـــى ئاساس قىـــلغان مۇزىكا ـ ئۇسسۇل بەزمىسى ئۆتكۈزمەكتە. ئويۇن ئەۋجىگە چىققاندا سىرتتىن چاپارمەن مەكتۇپ ئېلىپ كىـــرىدۇ. مەكتۇپنى ئوقۇپ لۈي جۈن قاتتىق غەزەپلىنىدۇ ۋە چاپارمەننىلك نالىسىگە قارىماي ئۇنى باغلىتىـــپ ئۆلتۈمگە بۇيرۇيدۇ.

75

كېيىنكى چېن خانلىقىنىلك ئاتلىق ۋە پىيادە لەشكەرلىرى ئالدىنقى چېن خانلىقىنىلك مۇداپىئە لىنىيىسىدىكى جەسەتلەر ۋە ۋەيرانە ئىستېھكاملارنى دەسسەپ ئۆتۈپ ئالغا ئىلگىرىلەيدۇ.

ۋۇۋېي سېپىلىدە كېيىنكى چېن خانلىقىنىلك تۇغلىرى لەپىلدەيدۇ. ئىكراندا «400 ـ يىلى. كېيىنكى چېن» دېگەن خەت كۆرۈنىدۇ.

76

كېيىنكى چېن خانلىقىنىـــلك پايتەختـــى چاڭئەن. 402 ـ يىلى 2 ـ ئاينىلك 20 ـ كۈنى.

كېيىنكـــى چېن پادىشاھـــى ياۋشـــن كومىراجىۋانـــى كۈتۈۋېلىـــش ئۈچۈن ئەۋەتكەن كىشىلەر ئۈنى باھار بايرىمىغا ئۇلگۈرتۈپ ۋۇۋېيدىن چاڭئەنگە يۆتكەپ كېلىدۇ. گۈگۈم پەيتى بىلەن كومىراجىۋا چۈشكەن مەپە ۋە باشقا ئات ـ ھارۋىلار بايراملىق كوچا تاماشىلىرى، خەلق ئويۇنلىرى ۋە بەس ـ بەستە ئېتىلىۋاتقان پوجاڭزا سادالـــرى

ئىچىدە ئاۋاتلاشقان چاغدىكى رەستىلىرىدىن ئۆتىدۇ.

77

خان ساراينىدا ئوردا ئەھلى كومىراجىۋانى داغدۇغىلىق كۈتۈۋېلىشقا تەييارلانماقتا.

پادىشاھ ياۋشىن سارايغا كېلىۋاتقان كومىراجىۋا ۋە ئۇنىڭ ھەمسەپەرلىرىنى كۆرۈپ ئالدىغا چىقىش ئۈچۈن پەلەمپەيدىن چۈشىدۇ. ئۇزۇن قىزىل پايانداز ئۈستىدە ئۇلار تولىمۇ مەمنۇنلۇق ۋە ھۆرمەت - تەۋەزۇ بىلەن سالاملىشىدۇ.

- سالام، خان ئالىيلىرى.

- خۇش كېلىپتىلا ئەزىز ئۈستاز. قۇياش پۈسكە دەرىخىدىن كۆتۈرۈلگەندەك، ئەزىز ئۈستاز كۈسەندىن چىققانلىرىغا بىر مۆچەل - 12 يىل بولغان بولسىمۇ، لۇي گۈڭ قارانىيەتلىك قىلىپ، دىدار نۇرلىرىغا بۈلۈت ياپقانىدى. ئالەمنىڭ ئىرادىسى ۋە ئەلنىڭ رايى بىلەن بۈگۈن ئۆز نۇرلىرىغا مۇيەسسەر بولالمدۇق، - دەيدۇ ياۋشىن.

- خان ئالىيلىرىنىڭ مەرھەمەتلىرىگە كۆپ رەھمەت. ئىنايەت ۋە مۇرۇۋەتلىرى تۈپەيلى پېقىر كەمىنە ئۈشبۇ ئۇلۇغ ئىلتىپاتقا مۇيەسسەر بولدۇم، - دەيدۇ كومىراجىۋا.

78

سارايدا كومىراجىۋانى كۈتۈۋېلىش مۇراسىمى داۋام قىلمدۇ.

- ئەزىز ئۈستاز كومىراجىۋا ھەزرەتلىرى ئوردىمىزغا قەدەم تەشرىپ قىلدى. بۇ، مۇقەددەس نۇرنىڭ باھار بۇرجىدا چاقنىشىدۇر، بۇ يەنە خاندانلىقىمىزنىڭ شانۇ - شۆھرىتىنىڭ بېشارەت ۋە ئالامىتىدۇر. مەن ئەزىز ئۈستازغا: «دۆلەت ئۈستازى» دەپ نام بېرىلگەنلىكىنى جاكارلايمەن! مۇبارەك بولسۇن، - دەيدۇ ياۋشىن.

ئوردا ئەھلى:

- مۇبارەك بولسۇن!

- قۇتلۇق بولغاي! - دەيىشىدۇ.

كومىراجىۋاغا تون، تاج تارتۇق قىلىنىدۇ. ساز چېلىنىدۇ. رەققاسلار ئۇسسۇلغا چۈشىدۇ. مۇراسىم ئەۋجىگە چىقىدۇ.

79

چاغئەن غەربىي گۈزەر، باغدىكى ھۈجرا - خانىلاردا تەرجىمانلار بۇددا نوملىرىنى تەرجىمە قىلماقتا. بەزى تەرجىمانلار نوملاردىكى ئاتالمىلار ئۈستىدە مۇتالىيە ۋە مۇنازىرە قىلماقتا.

كومىراجىۋا بوناتارا ۋە كۈسەنلىك تانمالوسا قاتارلىق ئۆلىمالارنى ئەگەشتۈرۈپ باغدا تەرجىمە خىزمىتىگە رىياسەتچىلىك قىلماقتا. تەرجىمانلاردىن بىرى:

- ئۈستاز، «كەلگۈسى جاھان» ، «كۈللى ئالەم» دېگەن جۈملىلەرنىڭ «ۋەنشالگ شىجيەن» ، «داشىجيە» دەپ ئېلىنىشى ھەققىدە تالىشىپ قالدۇق، قايسىسى مۇۋاپىق كېلەر؟ - دەپ سورايدۇ.

كومىراجىۋا:

- ئەنەتكەك، توخرى تىللىرىنى چىن تىلىغا تەرجىمە قىلغاندا، مەنىنى لۇغەتتىن ئەمەس، بەلكى نەرسىدىن ئىزدىمەك لازىم. ئۇ قايسى نەرسىنى دېمەكچىلىكى ئېنىق بولسۇن. مەنچە «داچەن شىجيە» (大千世界) دېگەن سۆز چىنلىقلار تىلىدا «كەلگۈسى جاھان» ، «كۈللى جاھان» دېگەن مەنىنى تېخىمۇ جانلىق ئىپادىلەيدۇ، - دەيدۇ. باشقىلار قايىللىق بىلدۇرىدۇ.

كومىراجىۋا كېتىۋېتىپ بوناتارا بىلەن تانمالوساغا:

- بىز ماھايانادىن يېتەرلىك تەرجىمە قىلدۇق. گەرچە ھىنايانا مەزھىپىدە بولمىساقمۇ، ھىنايانانىڭ بىر مۇنچە نوملىرىدا ناھايىتى مەنپەئەتلىك، تېمىساللىق خەلق ھېكايەتلىرى بار. كىچىكىمدە كەشمىرده «ئانتىياتا» ، «سارۇا ستىۋادا ۋىنايا» نوملىرىنى تەكرار ئوقۇغانلىرىم ئېسىمدە. بىز بۇلارنى بىرلىكتە تەرجىمە قىلىپ قويايلى، قانداق، - دەيدۇ.

- بارىكاللا! بۇ نوملاردا ئەدەب ۋە ئىنساپ يوللىرى مىسالار بىلەن بېشارەت قىلىنغان، - دەيدۇ ئۇلار.

80

كومىراجىۋانىڭ رىياسەتچىلىكىدە تالىپلارنىڭ تەھسىل - تەتقىقاتلىرىدىن ئىمتىھان ئېلىنماقتا. زىلگ چاۋ (25 ياشلارغا كىرىپ قالغان) نىڭ «نەرسىلەرنىڭ ئۆزگەرمەسلىكى» ناملىق ئەسىرى ئوقۇلىدۇ. ھەممە كىشى كومىراجىۋانىڭ باھاسىغا قاراپ تۇرۇشىدۇ.

كومىراجىۋا:

- تالىپ زىلگ چاۋ ئالدىمغا كەلگەندە ئون ياشتا ئىدى، مەن ئۇنىڭ ماھايانادا ئۈستازى، چىن تىلىدا شاگىرتى بولدۇم. مانا 15 يىل يىللە بولدۇق. ئۇ تۇركىي - ئەنەتكەك تىللىرىغىمۇ كامىل بولدى. زىلگ چاۋ ھازىر ئۇشبۇ ئەسىرى بىلەن ناگارجۇنا باشلىغان ئىشنى ماقامىغا يەتكۈزدى. بۇ ئەسەرنى «چاۋنامە» دېيىش مۇمكىن، - دەيدۇ.

ياندا ئاڭلاپ تۇرغان پادىشاھ ياۋشىن تۇيۇقسىزدىن:

- بارىكاللا! بۇ يۇقىرى باھا ۋە ئالىي ماقام، يەنىلا دۆلەت ئۈستازى كومىراجىۋا ئالىيلىرىنىڭ ئەجرى - تۆھپىسى !. - دەيدۇ. زىلگ چاۋمۇ:

- شۇنداق! ئۈستازىم بولمىغاندا، پېقىر زىلگ

چاۋمۇ نادانلىقتا قالاتتىم، - دەيدۇ.
كومىراجىۋا ھاياجانلىنىپ:
- رەھمەت شاھىم، كۆپ رەھمەت. زىلك چاۋ يەنە «ھەقىقىي بولمىغان يوقلۇق». ناملىق ئىككىنچى كىتابىنىمۇ تاماملاشقا ئاز قالدى. مېنىڭ مىڭلارچە تالىپئىلىملىرىم بولسىمۇ چىن ئېلىدە سونياتا - يوقلۇق نەزەرىيىسىنى بىرىنچى بولۇپ چۈشەندۈرەلىگەن كىشى زىلك چاۋ بولدى، - دەيدۇ..
ياۋشىن زىلك چاۋغا سوۋغا تەقدىم قىلىدۇ. ئەتراپتىكىلەر مۇبارەكلىشىدۇ.

81

كومىراجىۋا داشى (تاش) بىھارىسىغا مېڭىش ئالدىدا ھۇجرىسىدا كىيىم يېڭۈشلەيدۇ. مېڭ شىيەن ئۇنىڭغا يەكتىكىنى كىيگۈزىدۇ.
كومىراجىۋا:
- مېڭ شىيەن، مەن بۇگۈن داشى بىھارىسىغا بارماقچىمەن. ۋاقتىم چىقسا ئەنجۈك بىھارىسىغا بېرىپ بوناتارا ھەزرەت بىلەن سۆزلىشىپ كەلمەكچىمەن، - دەيدۇ.
- ئۇستاز، نېمە تائام ھازىرلىسام بولاركى؟
- دەپ سورايدۇ مېڭ شىيەن.
- بۇگۈن ئارام ئېلىۋېلىڭ. غەربىي گۈزەردىن ئۆتسەم، بىرەر خۇرلار چايخانىسىغا كىرىپ چىقارمەن. ماڭا يۈرت تامىقىدىنمۇ كۆرە، ئۇنىڭ سازەندىلىرىنىڭ مۇڭلۇق نەغمىلىرى ياقىدۇ، - دەيدۇ كومىراجىۋا.
سىرتتىن غۇلام كىرىپ:
- ھارۋا تەييار بولدى، ئۇستاز، - دەيدۇ. كومىراجىۋا ئىككى قەپەزدىكى كەكلىككە قاراپ، مېڭ شىيەنگە:
- ئۇ ئىككى ئاشقىنى يېقىن ئەكېلىپ، دان، سۇ بېرىپ قويۇڭ، - دەپ چىقىپ كېتىدۇ. مېڭ شىيەن يەنە بىر قەپەزدىكى كەكلىكنى ئېلىپ كىرىپ بىر - بىرىگە يېقىن قىلىپ قويىدۇ.

82

كەچقۇرۇن.
كومىراجىۋا يالغۇز شەھەر سىرتىغا چىقىپ، ئېتىزلىقلارغا قاراپ ماڭىدۇ. يولدا ئوتۇنچىلار، كالىغا مىنىۋالغان ئۆسمۈر - بالىلار، يېڭى ئورۇلغان كۆممىقونىغا باغلاپ ئەپكەشتە كۆتۈرۈۋالغان دېھقانلار، خوتۇنلىرىنى ئېشەككە مىندۈرۈپ ئۆزى پىيادە كېتىۋاتقان ئەركەكلەر، كونا ئىشىكى ئالدىدا غىجەك چېلىپ ئولتۇرۇشقان ياشانغانلار ئۇچرايدۇ.
كومىراجىۋا بالىلىق چاغلىرىنى ئەسلەيدۇ:
مۇزىكا ساداسى ئىچىدە سۇ بويىدا كوزا كۆتۈرگەن قاتار قىزلار؛ ئەتلەس - كىلەم توقۇۋاتقان قاتار جۇۋانلار؛ ئۆزىنىڭ تال چۈنقىنى ئات ئېتىپ ئويىنىغان چاغلىرى؛ دادىسىنىڭ جەسەت كۈلى قۇتىسىنى تۇتۇپ، ئانىسى ۋە يۇلتۇز بىلەن قەندىھار راھىبىي يېنىدا تۇرغانلىقى؛ قاراقچىلارنىڭ ئات چاپتۇرۇپ كەلگەنلىكى؛ يەكەن (زەرەفشان) دەريا‌سى بويىدا مەشرەپ كېچىلىكىنى كۆرگەنلىكى؛ ئەينو ئاتىنىڭ سۆزلىرى؛ يۇلتۇزنىڭ ۋىدالىق زارى . . . مېڭ شىيەن چېچىنى ئارچا شەكىللىك ياساپ ئەينەك ئالدىدا ئولتۇرغىنىدا تۇيۇقسىز ئۇنىڭغا كۆزى چۈشۈپ قالغانلىقى؛ مېڭ شىيەننىڭ ئىككى يېنىغا ئىككى قەپەزنى قويۇپ روھلىنىپ ئولتۇرغانلىقى؛ مېڭ شىيەن تاماق قويۇپ چىقىپ كېتىۋاتقىنىدا ئۈستەلدە ئولتۇرۇپ ئۇنىڭ ئارقىسىدىن قاراپ قالغانلىقى . . . دەسلەپتە مۇڭلۇق، كېيىنچە جۇشقۇن مۇزىكا ساداسى بىلەن ئېكراندىن ئۆتىدۇ.

83

كومىراجىۋا خىلۋەت بىر مەھەللىدىكى ۋەيرانە بۇتخانىنى كۆرۈپ قالىدۇ. ئۇنىڭدىن راھىبنىڭ شۇنچە سۆزۈك، ياڭراق، تەسىرلىك قىرائەت ئاۋازى ئاڭلىنىدۇ. كومىراجىۋا ئۇدۇل بۇتخانىغا كىرىدۇ. راھىب مېڭ ئاغا دەرھال قىرائەتنى توختىتىپ، كومىراجىۋانىڭ ئالدىغا كېلىپ:
- ۋاي - ۋاي - ۋاي، باياتىن ھەسەن - ھۈسەن چىققانىدى. ئەسلىدىزە ئۇ ھەزرىتىمنىڭ بېشارىتى ئىكەن . . . ھەرھەمەت ھەزرىتىم، مەرھەمەت. سىلى يېقىر راھىبنى بىلمەيلا، يېقىر ھەر دورەم ئۆزلىرىنىڭ ۋەز - نۇتۇقلىرىنى تىڭلاپ، ئەسەر - تەپسىرلىرىنى ئوقۇيمەن. خوش قېنى . . . دەيدۇ تولىمۇ خۇش خۇيلۇق ۋە تەۋەزۇ بىلەن.
- باياتىنقى قىرائەت قاشتېشىدەك سۆزۈك، ئالماستەك ئۆتكۈر ئاڭلاندى. شۇ خۇش قىرائەت ساھىبىنى زىيارەت قىلاي دەپ ئېھرامىلىرىغا كېلىشىم. بولدى - بولدى، مالال بولمىسلا! - دەيدۇ كومىراجىۋا. مېڭ ئاغا كومىراجىۋانى ئۆيىگە باشلاپ كىرىدۇ.

84

ئۇلار قىزغىن پاراڭلىشىۋاتقاندا مېڭ ئاغىنىڭ ئايالى مېۋە ئېلىپ كىرىدۇ. كومىراجىۋاغا قاراپ:
- بۇ ئۆز بېغىمىزنىڭ شىزىسى، ئېغىز تېگىپ باقسىلا، ھەزرىتىم.. مەن ھازىرلا تاماقنى تەييار قىلىمەن، - دەپ چىقىپ كېتىدۇ.
كومىراجىۋا:
- كۈسەندە شاپتۇل، چاڭئەندە شىزى! ھا، ھا، ھا . . . ھەر ئىككىسى ئېسىل مېۋە، - دەيدۇ.

مېڭ ئاغا:

- ئۇستاز، «جۈملە - كالام سوتربسى» نى يەتتە خەتلىك نەزمە بىلەن شۇ قەدەر ياخشى تەرجىمە قىلدىلىكى، ئوقۇغانسېرى قەلبىمىز راھەت، ئەقلىمىز پاراسەتتىن يايراپ كېتىدۇ. ئىلگىرىكى تەرجىمىلەرنىڭ سۆزى بىزچىدەك تۇرسىمۇ، بىزگە غەيرىي تۇيۇلاتتى. جۈملىلىرى ياسالمىدەك قىلاتتى. ئۇستاز، ئۆزلىرى «جۈملە - كالام سوتربسى» نى يەتتە خەتلىك بېيىت شەكلىدە تەرجىمە قىلغاندىن كېيىن، بەش خەتلىك نەزمە بەھرلىرى يەتتە خەتلىك ھېكمەت شېئىرىيەت بىلەن تېخىمۇ تېرەن، تېخىمۇ راۋانلاشتى . . . - دەيدۇ.

مېڭ ئاغىنىڭ ئايالى كۈسەنچە تاتام - ئەشمە (لەغمەن) ئېلىپ كىرىدۇ. ئاندىن زىخ كاۋاپ بىلەن مەي قۇيىدۇ.

كومىراجىۋا ھەيرانلىق بىلەن:

- مېڭ ئاغا، بۇ بىزنىڭ ئەشمە لەغمەنغۇ؟ ئۆزلىرى ياكى ئاغىچىلىرى كۈسەندە تۇرغانمۇ؟ پاھ، بۇ زىخ كاۋاپچۇ؟ . . . . - دەپ سورايدۇ.

مېڭ ئاغىنىڭ ئايالى يوپۇتۇپ:

- بۇ تاماقنى مەن . . . مەن . . . پېقىر ئۆزۈم . . . - دېگۈچە مېڭ ئاغا:

- خوتۇن! ھەزرىتىمدەك ئۇلۇغلارغا يالغان گەپ قىلغىلى بولمايدۇ. قىزىم ئۆزلىرىنىڭ كەلگەنلىكلىرىنى ئاڭلاپ، بۇ تاتاملارنى ئۆز قولى بىلەن تەييارلىدى. ئۇ يەنە بەربابمۇ چېلىپ بېرىدۇ تېخى، - دەۋېتىدۇ. كومىراجىۋا:

- قىزلىرىنىڭ ئىسمى شەرىپى كىم بولىدىكەن؟ - دەيدۇ.

- ھا، ھا، ھا، بۇ مەخپىي ! - دەيدۇ مېڭ ئاغا.

- ھە، مۇنداق دېسىلە، - دەيدۇ كومىراجىۋا سەل بوشىشىپ. ئارقىدىنلا، - بۇ مەينى ئىچەمدۇق؟ ياق، ياق. مەن ئۇزۇن يىل بولدى مەي - شاراپ ئىچمىگىلى، - دەيدۇ.

- ئىچمىمىز! كەمبەغەلنىڭ مېيى كۆڭۈلنى روشەنلەشتۇرىدۇ، - دەيدۇ مېڭ ئاغا.

- ياق، مەن قۇيۇپ بېرەي، ئۆزلىرى ئازراق ئىچسىلە، - دەيدۇ كومىراجىۋا.

- يوقسۇ ھەزرىتىم، مەن ساھىبخان، ئۆزلىرى مېھمان. ئىچسەك بىللە ئىچمىمىز. ھە، يەنە بىر مەخپىيەت بار، - دەيدۇ مېڭ ئاغا.

- نېمە مەخپىيەت؟ - قىزىقىپ سورايدۇ كومىراجىۋا.

- بۇ كۈسەننىڭ مېيى!- دەيدۇ مېڭ ئاغا.

- كۈسەننىڭ؟ ! - دەپ ھەيران بولىدۇ كومىراجىۋا.

- ئۇستاز ئالدىدا يالغان گېپىتماق گۇناھ! بۇ گەسلى كۈسەننىڭ مېيى. ئۇنىمۇ قىزىم «ساقلاپ قوي» دەپ بەرگەنىدى، - دەيدۇ مېڭ ئاغا.

- بولدى، بولدى! مەي غەمنى تازىلايدۇ. بۇگۈن كۈسەن كاۋېپى بىلەن كۈسەن شارابى بەزمىسى قىلىدىغان بولدۇق، قېنى ئىچەيلى، - دەيدۇ كومىراجىۋا.

- يەنە بىرسى كەم قالدى - ، دەيدۇ مېڭ ئاغا.

- شۇ تاپتا بىزگە يەنە نېمە كەم، مېڭ ئاغا؟

- دەيدۇ كومىراجىۋا.

-كۈسەن راۋېپى! - دەيدۇ مېڭ ئاغا.

- بەللى، بەللى! - دەيدۇ مەينى ئىچىپ كومىراجىۋا.

مېڭ ئاغا ئىچكەركى قورۇغا قاراپ ۋارقىرايدۇ:

- شىەن شىەن، بەربابنى ئېلىپ چىق.

ئۆيگە مېڭ شىەن كىرىپ كېلىدۇ ۋە سالام بېرىدۇ. كومىراجىۋا ھەيران بولۇپ:

-ھە؟ بۇ مېڭ شىەنغۇ! سىز مېڭ ئاغىنىڭ قىزىمۇ؟ - دەپ سورايدۇ. مېڭ شىەن باش لىڭشىتىدۇ. كومىراجىۋا:

- مەن ئۆيىڭىزنىڭ بۇنچە يېقىنلىقىنى بىلمەپتىمەن. بەرباب چالىدىغانلىقىڭىزنى باشتىراق ئېيتسىڭىزچۇ . . . - دەيدۇ.

مېڭ ئاغىنىڭ ئايالى باشقا تاتاملار ۋە قورۇمىلارنى ئېلىپ كىرىدۇ. مېڭ شىەن بەربابتا كۈسەنچە بىر پەدە سازچالىدۇ.

- قالتىسقۇ! تاماقمۇ، كاۋاپمۇ، شارابمۇ، بەربابمۇ كۈسەنچە بولسا. ھا، ھا، ھا . . . - دەيدۇ كۆڭلى يايراپ كومىراجىۋا. سازدىن كېيىن ئۇ:

- مەن قۇتلۇق نومدىن خۇش قىرائەت ئاۋازىنى ئاڭلاپ بوسۇغىلىرىغا دەسسىگىنىمدە كۆڭلۈمگە ئىككى مىسرا بېيىت كەلگەنىدى، ھازىر يەنە قالغان ئىككى مىسراسى كەلدى. ئۇنى ھۇرمەتلىك باقشىم ئۆزلىرىگە ئاتىدىم، - دەپ نەزمە ئوقۇيدۇ:

يېتىشتى ئىپپەتۇ دەنابىلىك بابدا سىز زەركان.
تاراتقان مۇشكىڭىز پۇتمەس جاھاندا ئۆتسە مىڭ دەۋران.
بولۇپ ئاققۇ پىغان چەككەن بىلەن تەنها چىنار ئۆزرە.
سۇزۇك ئاۋازىڭىزدىن لەرزە قىلدى يەتتە قات ئاسمان

مېڭ ئاغا، ئايالى ۋە مېڭ شىەن: «ئاپىرىن»

، «رەھمەت» دېيىشىدۇ. مېڭ ئاغا:
- تېرەن ئەقىللىرى بىلەن مېنىڭ تەنها چىناردىكى ئەقىدەم ۋە خارلىقىمنى ئەزىز بىلىپ، ئاڭا بەرگەن بۇ يۈكسەك باھالىرىغا مىڭ رەھمەت!
- دەپ كۆز يېشى قىلىدۇ.
كومىراجىۋا:
- كۈن قايرىلدى، مەنمۇ كۆلبەمنى تېپىۋالاي، - دەيدۇ ئۆزرە بىلەن.
مېڭ ئاغا:
- كامالەت ماقامىغا يەتكەن پىرى ئۇستاز، قىزىم شىيەن شىەننى ئۆزلىرىگە تۇتتۇم! ئۆمۈرۋايەت تەلىملىرىنى ئېلىپ، ئەمرلىرىدە بولسۇن! - دەيدۇ تىزلىنىپ. ئايالى ۋە مېڭ شىيەنمۇ يۈكۈنىدۇ، كومىراجىۋا ئۇلارغا رەھمەت ئوقۇپ ئورنىدىن تۇرغۇزىدۇ ۋە:
-قېنى، كەتتۇق! ھە، بەربانى ئېلىۋېلىشنى ئۇنتۇماڭ مېڭ شىيەن، - دەيدۇ. مېڭ ئاغا ۋە ئايالى ئۇلارنى ئۇزىتىپ قالىدۇ.
خۇش كەيپ ھالەتتىكى كومىراجىۋا مېڭ شىيەننىڭ يۆلىشى بىلەن ئايدىڭدا ئېتىز قىرلىرى بىلەن مېڭىپ ھۇجرىسىغا قايتىدۇ.

85

كومىراجىۋا ۋە مېڭ شىيەن ھۇجرىسىغا كېلىشىگە پىشايۋاندا تۇرغان پادىشاھ ياۋشىن بىلەن خانىشنى ۋە توققۇز قىزنى كۆرىدۇ. ياۋشىن:
- مانا ئۇستازمۇ كېلىپ قالدى، - دەپ سالاملىشىدۇ.
- ئالىيلىرى بىلەن خانىشىنىڭ مۇبارەك قەدىمى يەتكەندە بىخەستەلىك قىلىپتىمەن، - دەيدۇ كومىراجىۋا.
مېڭ شىيەن سالام بىلەن ئۆيگە كىرىپ كېتىندۇ.
- ھەزرەتلىرى، ئۆزلىرىدەك ئاقىل، نادىر پىرى ئۇستاز ئالەمگە مىڭ يىلدا بىرەر قېتىم كېلىدۇ. غاپىل كىشىلەردەك مەنمۇ بىغەملىكتە ئۆتۈپتىمەن. خانىش بىلەن ئىككىمىز مەسلىھەت قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئېسىل نەسلى ئالەمگە تارالسۇن، ئەۋلادلىرى كۆپىيىپ، ئەل زېھنىي ساپا تاپسۇن دەپ، خۇرلار ئادىتى بويىچە قىزىلگۈلدەك گۈزەل ئۇشبۇ توققۇزقىزنى «توققۇزى تەل بولغاي» دەپ ئەمرلىرىگە ئېلىپ كەلدۇق، ئۇلارمۇ رازى - رىزا، - دەيدۇ پادىشاھ ياۋشىن.
خانىشمۇ رازىمەنلىك بىلەن سۆز قوشۇپ، پادىشاھنىڭ ئېيتقانلىرىنى تەستىقلايدۇ. ھۇجرا ئىچىدە مېڭ شىيەن قاپىقىنى تۇرۇپ بولۇنغان سۆزلەرنى تىڭلايدۇ.
- بۇ، بۇ . . . ھاجەت ئەمەستىغۇ! - دەيدۇ كومىراجىۋا ھەيران بولۇپ.
- ھەركىم ئۆز قەدرىنى ئانچە بىلىپ كەتمەيدۇ. ئۇزاق بويتاقلىق ئىنسان ئۇچۇن ئېغىر ئازاب. مۇھىمى ئۆزلىرىدەك دانايى ساھىبقىرانىنىڭ نەسىل - نەسەپ قالدۇرغانلىرى ئاۋامنىڭ بەختى! بولسا كۆڭلىمىزنى قايتۇرماي، ئىلتىپاتىمىزنى قوبۇل قىلغايلا! - دەيدۇ.
كومىراجىۋا:
- «توققۇزى تەل» بىزنىڭ سۆزىمىز. «ئونى تولۇق، ئونى گۈزەل» چىنلىقلارنىڭ سۆزى. (يانغا قاراپ) مېڭ شىيەن، مېڭ شىيەن، - دەپ چاقىرىدۇ. مېڭ شىيەن كىرىپ، سالام قىلىپ ئېگىلىپ تۇرىدۇ. كومىراجىۋا، - مانا مېڭ شىيەن بىلەن ئون بولدى، «ئونى تولۇق، ئونى گۈزەل» دېگەن شۇمىكى؟ - دەيدۇ. پادىشاھ بىلەن خانىش: «شۇنداق، شۇنداق» دېيىشىدۇ. ياۋشىن:
- بەزمە كېچىدە ياخشى. قېنى، سارايدا كەچكى بەزمە قىلايلى، - دەيدۇ. ئۇلار سارايغا ماڭىدۇ.

86

ياۋشىنىڭ ھەرىمىدە كەچكى بەزمە ئەۋجىگە چىقىدۇ. بەزمىدە مېڭ شىيەن مەركەز قىلىنغان 10 قىزنىڭ كومىراجىۋاغا ساغلاملىق ۋە ئۇزۇن ئۆمۈرتىلىگەن ئۇسسۇلى ئويىنىلىدۇ.

87

كومىراجىۋانىڭ كىتابخانىسى.
زىلى چاۋ، خۇي گۈەن قاتارلىق تالىپلار بىلەن كۈسەنلىك راھىب تانمالوسا كومىراجىۋانىڭ خۇشخەتلىك نەزمە يېزىۋاتقانلىقىغا زوقلىنىپ قاراپ تۇرىدۇ. بىرىنچى كۈپلېتنى زىلى چاۋ ئېلىپ ئۇنلۇك ئوقۇپ تامغا يېپىشتۇرىدۇ

«تۇنجى تەمسىلنى ‹يوقلۇق› تىن ئەيلەدىم مەن
ئىپتىدا
تەبىرى ئالەم ئۇچۇن تەمسىل بۇ يوقلۇق جايىدا.
سۆزبىلەنھەرمەنىنىقىلماقمۇئىزھارقانچىلىك،
مەنمۇ چەكسىز ئەمەس، ئۇمۇتۇگەر بىر ۋاقتىدا.»

كومىراجىۋا ئىككىنچى كۈپلېتنى يازىدۇ. ئۇنى خۇي گۈەن ئېلىپ ئۇنلۇك ئوقۇپ تامغا يانداپ چاپلايدۇ:

«ئەۋلىيالىق تون كىيىپ، دەرۋىش بولۇپ باساڭ
قەدەم،

كۆرۈنۈپ تۇرغان قونالغۇ بولمىغاي دەرگاھ ساڭا.
جىلۋىلىك تۇرغان جاھانىڭ تەكتىگە سالسالا نەزەر،
ھادىسى ئالەمدە يوق بەربات ۋە يا بولماق بىنا.»
تانمالوسا:
- پاھ، پاھ، سونياتا - يوقلۇق تەلىماتىنى يەكۈنلىگەن سەككىز مىسرا، - دېيىشى بىلەن پادىشاھ ياۋشىن رەسسامنى باشلاپ كىرىپ، سالاملاشقاندىن كېيىن تامدىكى نەزمىلەرگە نەزەر سېلىپ زوق بىلەن ئوقۇپ، نەزمىدىكى:
«تەبىرى ئالەم ئۈچۈن تەمسىل بۇ يوقلۇق جايىدا»
«كۆرۈنۈپ تۇرغان قونالغۇ بولمىغاي دەرگاھ ساڭا»
«ھادىسى ئالەمدە يوق بەربات ۋەيا بولماق بىنا»
دېگەن مىسرالاردىكى قالتىس پاساھەتنى ماختاپ:
- ناگارجۇنائەۋلىيانىڭ پۈتۈن سوتر بىلىرى مۇشۇ سەككىز قۇرغا سىغدىلىپتۇ! كاتتا ماھارەت، كاتتا ماھارەت، - دەيدۇ ۋە رەسسامغا قاراپ، - قانداق ئېسىل خۇش خەت - ھە! - دەيدۇ.
رەسسام:
- «خەتنىڭ شەكلى ئالەمنىڭ شەكلى، جۇملىنىڭ مەنىسى كائىناتنىڭ ئەسلى» دېگەن مانا شۇ! - دەيدۇ.
ياۋشىن:
- ئەزىز ئۇستازنىڭ رەسىمى داشى بىھارىستانىڭ تەكلىپى بىلەن سىزىلغانىدى. رەسسام ئۇنى ئۇستازغا كۆرسەتكىلى ئەلدى. ئەتراپتىكىلەرمۇ نەزەر سېلىپ، ئەۋەنلىرى بولسا دېيىشسىلە، - دەيدۇ.
رەسسام رەسىمنى ئېچىپ تامغا ئاسقاچ:
- پېقىر ناقابىل بولسامۇ مۇشكۇل ۋەزىپە بىلەن بۇ رەسىمنى سىزدىم، ئۇنى ياغاچقا چۇشۇرۇپ داشى بىھارىستانغا قويماقچى، - دەيدۇ. كومىراجىۋا كۈلۈپ تۇرىدۇ. زىنىڭ چاۋ:
- ئۇستازنىڭ قەلبى مۇشۇ سەككىز مىسرادا گەۋدىلەنگەن بولسا، ئۇنىڭ سۈرىتى - شەكلى رەسىمدە جۇلالىنىپتۇ. ئوخشاپتۇ، ئوخشاپتۇ، - دەيدۇ. باشقىلارمۇ: «ئوخشاپتۇ، كۆڭلىمىزدىكى- دەك چىقىپتۇ» دېيىشىدۇ.

88

كومىراجىۋا دىققىتىنى ئىبادەتخانىسىدا «ماھاپىراجنىاپارامىتا سوترا» تەپسىرى ئۇستىدە سۆزلەيدۇ. مىڭلىغان ئالىم، راھىب ۋە مۇخلىسلار ئۇنىڭ نۇتقىنى زوق ۋە ئىختىراس بىلەن تىڭشايدۇ.

- گازابلىق قىرغاقتىن ئىرۋانا ساھىلىگە چىقىشنىڭ تۈپ يولى ئەقىل يولىدۇر. ئەقىل نادانلىقنى يەڭگۈچى ئىرىنچى قەھرىمان. نادانلىق ئۆزلۈكتىن بولغاندەك، ئەقىلمۇ ئۆزلۈكتىندۇر. ئەقىلنىڭ نادانلىقنى يېڭىشى ئۆگەنمەك، پىكىر قىلماق، ئىستىقامەتتىن ۋۇجۇدقا چىققاي . . . (كومىراجىۋا سۆزلەۋېتىپ بىردىن تىنالماي يېقىلىدۇ) ھەممە بىسەرەمجان بولىدۇ. زىنىڭ چاۋ كومىراجىۋانى يۆلەيدۇ. داۋسىڭ لېكسىيە تىڭلىغۇچىلارغا ھۇزۇر ئېيتىپ ئۆلارنى يولغا سالىدۇ.

89

كۈز. شياۋياۋ بېغى. كومىراجىۋانىڭ ھۇجرىسى.
كومىراجىۋا تۆشەكتە ياتىدۇ. ئوردا تېۋىپى ئۇنىڭ تومۇرىنى تۇتىدۇ. مىڭ شىەن بىئاراملىقتا قاينىتىلغان دورىنى ئىچۈرىدۇ.
پادىشاھ ياۋشىن كىرىدۇ. ھەممە قوزغىلىدۇ. كومىراجىۋا ئورنىدىن تۇرماقچى بولۇپ تۇرالمايدۇ. ياۋشىن قوزغالماسلىققا شەرەت قىلىپ، ئۇنىڭغا تەسەللى بېرىدۇ:
- ئادەم دېگەن كېسەل بولىدۇ، ئەملىنىدۇ ساقىيىدۇ. مۇخلىسلار قاچان «ماھاپىراجنا پارامىتا سوترىسى» دىن ھېكمەت ئاڭلايمىزكىن، دېيىشىپ تاقەتسىزلەنمەكتە. بۇ ھېكمەتنامىمۇ ئۇستازنىڭ لەۋزى مۇبارەكلىرى بىلەن سۆزلىنىدۇ، - دەيدۇ. كومىراجىۋا:
- ئەمدى ھېكمەتنىڭ داۋامىنى مەن ئەمەس، ئىنىم زىنىڭ چاۋ سۆزلەيدۇ، - دەيدۇ. ئۇنىڭ بېشىدا تۇرغانلارنىڭ كۆڭلى بۇزۇلىدۇ. ياۋشىن:
- يۇنگاڭ تاشكېمىرلىرى قېزىلىپ بىر قانچە غار تولىمۇ گۈزەل ياسىلىپتۇ. لوياڭدىكى «ئاق تۇلپار» ئىبادەتخانىسى ئالدىغا كۈسەندىن كەلتۇرۇلگەن ئانار بىلەن ئۇزۇم كۆچىتى تىكىلگەنىدى، شۇنداق ئوبدان تۇتۇپ ئىبادەتخانىغا ھۇسن قوشۇپتۇ. ئۇ يەردىكىلەر ئۇستاز بىلەن پېقىرنى كۆرۈپ كېلىشكە تەكلىپ قىلىپ كېلىشتى. (ئوردا تېۋىپىغا قاراپ) ئۇستاز تېزرەك شىپالىق تاپسا، ئۇ يەرلەرگە بىللە بېرىپ سەيلە قىلساق بولاتتى، - دەيدۇ.
كومىراجىۋا كۈلىدۇ ۋە ياستۇقىنىڭ ئاستىدىن «ئالەم ھەقىقەتلىرى» ناملىق كىتابنى ئېلىپ ياۋشىنغا سۇنىدۇ ۋە:
- ئالىملىرى، ئۆزلىرى بىلەن يۇنگاڭ ۋە «ئاق تۇلپار» ئىبادەتخانىلىرى مەنزىرىسىنى ،

شاگىرتلىرتم بىلەن يۇرتۇم كۆرۈش، يەنە نۇرغۇن نوملارنى تەرجىمە قىلىش، ماھايانا ھېكمەتلىرىنى يىراق جابىرغا ئېلىپ بېرىش نىيىتىم بار ئىدى. . . (يۆتىلىدۇ)

شۇنداق قىلسام، تېنىم كۆيدۈرۈلگەندىن كېيىنمۇ تىلىم كۆيمەس - چىرىمەس ئىدى. نېمە چارە؟ بۇ كىتابنى ئۆزلىرىگە ئاتاپ يازغانىدىم . . . (كىتابنى بېرىدۇ، ئاندىن ياۋشىنىڭ قولىنى تۇتۇپ) بۇگۈن سەككىزىنچى ئاينىڭ يىگىرمىنچى كۈنى - ھە، - دەپ نەزم ئوقۇيدۇ:

شۇنچە پەرقلىق بولسىمۇ ئەسلىدە ئەھۋالاتىمىز،
ھېكمەتى قىسمەت تۇپەيلى بىرگە بولدى زاتىمىز.
كەلسىمۇ گەر ئېيتقۇسىز غەملەر ۋىدالىق دەستىدىن،
ئۆزگە ئالەمگە سەپەر قىلماققۇ مەشغۇلاتىمىز.

ئۇ نەزمىنى ئوقۇپ بولۇپ جان ئۈزىدۇ. ھەممە: «ئۇستاز!»، «پىرى ئۇستاز!» دېيىشىپ قالىدۇ. مېڭ شيەن ۋە باشقا قىزلار يىغلىشىدۇ.

90

چاكىئەن. 413 - يىلى 8 - ئاينىڭ 22 - كۈنى.

شەھەر ھازا تۇسىگە كىرگەن بولۇپ، بۇرغىلار ماتەم كۈيىگە چېلىنىدۇ. پادىشاھ ياۋشىن ۋە ئەمىر - ۋەزىرلەر، كومىراجىۋانىڭ دوستلىرى ۋە مۇلازىملىرى، مېڭ شيەن باشلىق قىز - كېنىزەكلەر، تالىپلار، جەسەت كۈلى قۇتسىنى كۆتۈرگەن زىك چاۋ قاتارلىق ھازىدارلار ماتەم كىيىمى بىلەن چوڭ كوچىدىن ئۆتىدۇ.

- پادىشاھ ياۋشىن:
- پېقىر، ئۇستاز كومىراجىۋانى ئىلاھتەك ئۇلۇغ كۆرەتتىم. ئۇ ئەقىل ساھىبى، دۆلەت گۆھىرى ئىدى، - دەيدۇ.

زىك چاۋ:
- ئۇستاز كومىراجىۋا «يۈز تەلىم» نى يۈرىكىدەك قەدىرلەيتتى، ئېغىزىدىن چۈشۈرمەي كۈيلەيتتى، - دەيدۇ.

داۋسىڭ:
- ئەس - يادى مۇھاكىمىدە ئىدى. «ماھاپىراجناپارامىتاسوترىسى» نى يېنىدىن ئايرىمايتتى، - دەيدۇ.

مېڭ ئاغا:
- خاراكتېرى ئالىيجاناب زات ئىدى، - دەيدۇ.

تانمالوسا:
- ئەقىل - ئىدراكى چەشمە - بۇلاق، تەپەككۇر قۇدرىتى ئالەمسىياق ئىدى، - دەيدۇ.

91

ئېكراندا: كومىراجىۋانىڭ تۇغۇلۇشى، دادىسى دىنىي مەكتەپكە ئېلىپ كەلگەنلىكى، كەشمىردە مەكتەپنى تاماملىشى، سۇللى سوما ۋە سۇللى باھادىرا بىلەن خوشلىشىشى، شىر پۈتلۈق تەختتە ھېكمەت سۆزلىشى، لۇي گۇاڭ قوشۇنى بىلەن سەپەرگە چىقىشى، زىك چاۋنى شاگىرتلىققا قوبۇل قىلىشى، دېگۈەنتاڭ ئىبادەتخانىسىدا نۇتۇق سۆزلىشى ئەسلىمە شەكلىدە كۆرۈنىدۇ.

خاتىمە

1994 - يىل سېنتەبىردە كۈچا - قىزىل مىڭئۆيىدە ئۆتكۈزۈلگەن كومىراجىۋا تۇغۇلغانلىقىنىڭ 1650 يىللىقىنى خاتىرىلەش خەلقئارا ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى ۋە كومىراجىۋا مىس ھەيكىلىنىڭ يوپۇقىنى ئېچىش مۇراسىمىدىكى تەنتەنىلىك كۆرۈنۈشنىڭ ئۇستىگە ئاپتور، ئىلمىي مەسلىھەتچى، بەدئىي مەسلىھەتچى، رېژىسسور، ئەدەبىي تەھرىر، كومپوزىتور، ئوپېراتور ۋە رولچىلارنىڭ ئىسىم فامىلىسى خەتچە چۈشۈرۈلىدۇ. M1

1994 - يىل 30 - ئۆكتەبىر، ئۈرۈمچى

قەدىمكى كۇسەن مۇزىكىسىنىڭ قىسقىچە تارىخى ئوچۇرى

ئەمەتجان ئەھمىدى

مۇقەددىمە

«سۇي سۇلالىسىنىڭ توققۇز نەغمىسىنىڭ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ 10 نەغمىسىنىڭ تولىسى غەربىي دىيار مۇزىكىلىرى ئىدى.»
- ماۋزىدۇڭ

ھاياتنىڭ ئىپادىلىگىنى ئاخىرقى ھېسابتا ھاياتنىڭ دەل ماھىيىتى - ئۇنىڭ ھەقىقىي ئەسلى زاتى بولىدىغانلىقىنى يىمىرىلمەس ھەقىقەت. ئەقىل - پاراسەت مەلەكسى ئۆتكۈر مېڭە بىلەن باي تۇرمۇش جۇغلانمىسىنى ئىپادىلىگەندەك، يېتىلگەن سەنئەتمۇ روناق مۇھىت بىلەن مۇنەۋۋەر مەدەنىيەتنىڭ شېرىن مېۋىسى ئىكەنلىكىدە شۈبھە يوق!

قەدىمكى جاھان مەدەنىيەت قانىلى - يىپەك يولىدىكى ئەپسۇنكار مەدەنىيەت ئاستانىسى - كۇسەن ئېلى - شەرقتە «ساماۋىي كۈي»، غەربتە «جەزبىكار نەغمە» دەپ شۆھرەتلەنگەن كۇسەن مۇزىكا مەدەنىيىتىنىڭ ئانا بۆشۈكى ۋە ئالەمگە تارقىلىش بۇلىقى ئىدى. بۇ بۇلاق ئۇيغۇر ئەجدادلىرىنىڭ نەچچە مىڭ يىل ياشىرىغان فولكور مۇزىكىلىرىغا كلاسسىك كامالەت، ئۇيغۇر بەدىئىي تەپەككۇرىگە مىلودىك تۇس بېغىشلىدى.

تاڭ سۇلالىسى زامانىدا كۇسەن مۇزىكىلىرىنى ئاڭلىغان مەلۇم بىر شائىر تەئەججۇپكە چۆمۈپ:

«ئەرشكىلا لايىق ئىكەن بۇ نەغمىلەر ئەسلى پەقەت،
ئاڭلىنىپ قالغاي زېمىنگە ئانچە - مۇنچە نەچچە رەت.»

ئۇيغۇر مۇقاملىرى تەتقىقاتى

دەپ يازغان. «ئەرش» ، «ساماۋي» ئىبارىلىرى ئەك مۇقەددەس قۇتلۇق نام ھېسابلانغان ۋە پەرغانە ئاتلىرى «ساماۋي ئات» ، پەرغانىغا يول تۇتقان سانغۇن «ئەرش (كە ماڭغان) سانغۇن» دەپ ئاتالغان ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك مەدەنىيەت چەمبىرى ئۇچۇن كۆسەن مۇزىكىلىرى ھەقتەتەن «ئەرش مۇزىكىسى» ، ئۇنىڭ چاڭئەن - لويانىڭلاردا قىسمەن گۈرۈندىلىشى «زېمىنگە ئانچە ئاڭلىنىپ قالغانلىق» تۇيغۇسى پەيدا قىلغانىدى. ئېلىمىزنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق مەدەنىيەت تارىخىدا ھېچبىر مۇزىكا، جۈملىدىن ھازىرقى ۋىنا مۇزىكا شۆھرىتىمۇ «ئەرش مۇزىكىسى» سۇپىتىدە تەرىپلەنمىگەن. مانا بۇ «ئەرش مۇزىكىسى» دەل ئۇنى يارىتقان قۇتلۇق دىيارنىڭ مۇجىزىلىك مېۋىسى ئىدى.

ئالاھىدە تىلغا ئېلىش ھاجەتكى، سۇي (581 - 618) ، تاڭ (618 - 908) سۇلالىلىرى دەۋرلىرىدە كۆسەن (كۇچا) ، ئىدىقۇت (تۇرپان) ، ئېۋىرغول (قۇمۇل) ، سۇلى (قەشقەر) ، ئۇدۇن (خوتەن) مۇزىكىلىرى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك مۇزىكا مەدەنىيىتىگە بېۋاستە سىڭىپ كىرىپ، سۇي - تاڭ ئوردىلىرىنىڭ سەلتەنەتلىك توققۇز ۋە ئون قىسىملىق مۇزىكا تىزمىسىنى پەيدا قىلغان ۋە ئۇنىڭدا غوللۇق ئورۇن تۇتقانىدى.

«غەربىي دىيار مۇزىكىلىرى» - كۆسەن مۇزىكىسى، ئىدىقۇت مۇزىكىسى، ئېۋىرغول مۇزىكىسى، سۇلى مۇزىكىسى، ئۇدۇن مۇزىكىسى بىلەن «توققۇز چاۋۇپ ئۇيغۇرلىرى مۇزىكىسى» - بۇخارا مۇزىكىسى، سەمەرقەند مۇزىكىسى، شەش (تاشكەنت) مۇزىكىسى، شەھىرى سەلىز مۇزىكىسى قاتارلىقلار، جۈملىدىن «شىمالىي دىغار مۇزىكىلىرى» كۆيشۇناسلىق قانۇنىيىتىدە كۆسەن كۆيشۇناسلىقىنى، تاۋۇش تەڭشەشتە كۆسەننىڭ ئەگرى ساپلىق بەربابىنى، مۇزىكا خاتىرىلەشتە كۆسەن نوتىلىرىنى ئاساس قىلاتتى. يازما مەنبەلەر ياكى دۇنخۇاڭ بىلەن كېيوتودا ساقلانغان غەربىي دىيار مۇزىكىلىرىنىڭ ھازىرقى نوتىغا كۆچۈرۈلگەن ئەينى زامانىدىكى نوتىلىرى ئۇستىدىكى سېلىشتۇرما تەتقىقات نەتىجىلىرى ھەر قايسى يەرلىك مۇزىكىلارنىڭ يەنىلا ئاشۇ «ساماۋي نەغمە» - كۆسەن مۇزىكىلىرىنى ئوق يىلتىز قىلغانلىقىنى ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇ.

قەدىمكى كۆسەن مۇزىكىسىنى كۆيشۇناسلىق ئاساسى قىلغان ئىدىقۇت مۇزىكىسى، ئېۋىرغول مۇزىكىسى، بەشبالىق مۇزىكىسى، سۇلى مۇزىكىسى، ئۇدۇن مۇزىكىسى قاتارلىقلاردىن تەشكىل تاپقان قەدىمكى غەربىي دىيار مۇزىكىلىرى تۈركۈمى ئۇيغۇر خەلق مۇقاملىرى بىلەن ئۇيغۇر كلاسسىك مۇزىكىسى «ئون ئىككى مۇقام» نىڭ تارىخىي مەنبە - ئېقىنلىرىدۇر.

ئۇيغۇر خەلقى يېپەك يولى ئوتتۇرا بەلبېغىدا ياشاپ، ئۇزلىرىنىڭ كۆسەن نەغمىلىرىنى ئۆزەك قىلغان قەدىمكى باي مۇزىكا ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، مىللەتلەر مەدەنىيەتلىرىنىڭ ئۆز ئارا تەسىر كۆرسىتىش قانۇنىيىتىگە ئۇيغۇن ھالدا قوشنا خەلقلەرنىڭ ئېسىل مۇزىكا جەۋھەرلىرىگە ئىجادىي ياندىشىپ، تەدرىجىي ھالدا بۇگۈنكى شانلىق «ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى» نى ياراتتى.

«ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى» - نوقۇل ھالدىلا مەلۇم دەۋر ۋە مەلۇم كىشىلەرگە مەنسۇپ بولماستىن، بەلكى ئۇ ئەقىل - پاراسەتلىك ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كۆپ ئەسىرلىك ئىجادىي مېھنىتىنىڭ مەھسۇلى ۋە كۆپ تارىخىي قاتلاملىق مۇزىكا مەدەنىيىتىنىڭ جەۋھىرى بولۇپ، «كۆسەن مۇزىكىسى» ئۆزىنىڭ ئىچكى تۆھپىسى جەھەتتىن ئالغاندا، دەل مۇشۇ ئۇزاق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا، «ئون ئىككى مۇقام» دىن ئىبارەت ئۇلۇغ مۇزىكا مەدەنىيىتى بىناكارلىقىغا ئاساس سالغان جاۋاھىراتلىقى، تاشقى تۆھپىسى جەھەتتە شەرق - غەرب مۇزىكا مەدەنىيىتىنىڭ يېتىلىشىدە ئۆز تەسىرىنى كۆرسەتكەنلىكىدە ئىپادىلەندى.

1. كۆسەن - خاسىيەتلىك ماكان

«كۆسەن - يېپەك يولىدا كىشىنى ھەممىدىن جەلپ قىلىدىغان شەھەر ئىدى.»
- چەنداۋشىنىسى

كۆسەن - ئەينى زامان مەدەنىيەت ئالاقىلىرىدا كىشىنى سۆيۈندۈرىدىغان شۆھرەتلىك نام، ئۇلۇغۋار مەدەنىيەت بۆشۈكىنىڭ نۇرانە سىماسى ئىدى. بەزى ئالىملار كوشان ئىمپېرىيىسىنىڭ نامىنى «قوش خان» دەپ ئىزاھلىسا، يەنە بەزىلىرى شۇ سەلتەنەت نامىنى كۆسەن نامىدىن ئىلھاملىنىپ ئاتىغان، دەپ قاراشماقتا. دەرۋەقە، كۆسەن ئەينى زاماندا غەربىي دىياردىكى تارىخى ئۇزۇن، مەدەنىيىتى يۇقىرى، تېپىك بوستان شەھەر - قەلئە ئېلى بولۇپلا قالماستىن، يەنە غەربىي دىياردىن ھالقىغان خەلقئارا سودا - تىجارەتنىڭ جاھانشۇمۇل كاتتا بازىرى، مەدەنىيەت - سەنئەتنىڭ شۆھرەتلىك ئاستانىسى ئىدى.

كۆسەننىڭ ئىسمى «خەننامە» ، «كېيىنكى خەننامە» ، «ۋېينامە» ، «جۇنامە» ، «سۇينامە» ، «تاڭنامە» ، «مىڭ سۇلالىسى تارىخى» ، «تاغ - دەريالار قىسسىسى» قاتارلىق خەنزۇچە تارىخنامىلەردەجيۇسى (鸠兹) ، چيۇسى (屈兹) ، گۇيسى (归兹) ، چيۇسى (丘兹) ، چۇسى (龟兹) دەپ تۇرلۇكچە يېزىلغان بۇلۇپ، بۇلار كۆسەن - كۇچانىڭ ھەر قايسى تارىخىي دەۋرلەردىكى ئاھاڭ تەلەپپۇزى ئىدى.

كۇچا - مىلادىدىن ئىلگىرىكى 2 - ئەسىر (غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرى) دە خەن سۇلالىسى يىلنامىلىرىدا تىلغا ئېلىنغان بولۇپ، ئەينى زاماندىكى 36 شەھەر - قەلئە دۆلەتلىرىنىڭ بىرى ئىدى.

«كېيىنكى خەننامە» دا: «خەن خىدىنىڭ يۇڭيۇەن 3 - يىلى (91 - يىلى) غەربىي ئەللەر دورغىپى بەن چاۋ ① بىرىنچى

قېتىم ياۋچىلارنىمەغلۇپ قىلىپ، كۈسەننى ئىشغال قىلغاندا، كۈسەن خانى يۈلىدو (尤利多) نى خانلىقتىن ئېلىپ تاشلاپ، كۈسەن خانىنىڭ خەن خاندانلىقى ھۆزۈرىدىكى تۇرغاق (بارىمىخان) ئوغلى بەي با (白�indent) نى خان قىلىپ تىكلىگەن» دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇ يازما خاتىرىلەر بىزگە كۈسەننىڭ مىلادىدىن نەچچە ئەسىر ئىلگىرىلا تارىم ۋادىسىدا مەيدانغا كەلگەن تىنچلىقپەرۋەر، مەدەنىيەتپەرۋەر شەھەر - قەلئە بولۇپ شەكىللەنگەنلىكىنى ، ئۇنىڭ مەيدانغا كېلىشى ماۋزا - ئوننەھىر، خوراساندىن، خۇاڭخې ۋادىسىدىكى كاتتا قەدىمكى شەھەرلەرنىڭ مەيدانغا كېلىشىدىن زادىلا كېيىن ئەمەسلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

658 - يىلىغا كەلگەندە، تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى 640 - يىلى يارغولدا قۇرغان «ئەنشى تۆتۈق ھىراۋۇل مەھكىمىسى» نى كۈچاغا كۆچۈردى. مۇشۇ سەۋەبتىن كۈچا شەھىرى يەنە «ئەنشى» (安西) دەپمۇ يېزىلدى.

قەدىمكى كۈسەننىڭ چېگرىسى «شىمالدا تەڭرىتاغلىرى بىلەن ياندىشىپ، جەنۇبتا قارا قورۇم تاغلىرى بىلەن بېقىشىپ تۇرىدۇ، غەربتە قەشقەر بىلەن تۇتاشقان بولۇپ، بارچۇق (مارالبېشى) تىكى تۇمشۇق ئۇنىڭ غەربىي چېگرىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شەرقتە ئاگىنى (قارا شەھەر) بىلەن تۇتاشقان بولۇپ، چېگرا كورلا بولغان. تارىم دەرياسى كۈچانىڭ جەنۇبىي قىسمىنى توغرىسىغا كېسىپ ئۆتىدۇ. كۈچا ئېلى بىلەن ئۇنىڭ قوشنىسى بولغان ئۇدۇن (خوتەن) نى تەكلىماكان قۇملۇقى ئايرىپ تۇرىدۇ. ئوت - سۇيى مول، شەھەرلىرى قاتار كەتكەن كۈچا ئېلى غەربىي دېيارىدىكى 36 شەھەر - قەلئەلەر ئىچىدىكى ئەڭ چوڭ دۆلەت بولۇپ، ئۇ بۈگۈنكى بۈگۈر، كۈچا، شايا، باي، ئاقسۇ، توقسۇلاردىن ئىبارەت ئالتە ناھىيىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. ئۇنىڭ مەركىزى كۈسەن ئىدى.» ②

لۇي گۇاڭنىڭ 382 - يىلى كۈسەنگە قىلغان چوڭ كۆلەملىك ئۇرۇشىدىن كېيىنمۇ كۈسەن يەنىلا تېزلىكتە ھالىغا كېلەلىدى ۋە قايتا گۈللىنىشكە قەدەم قويالىدى. بۇنى كۈسەننىڭ ئىقتىسادىي قۇدرىتى ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئۆزەللىك ئىقتىدارىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ. بىز لۇي گۇاڭنىڭ كۈسەنگە ھەربىي ھالاكەت سالغانلىقى ۋە كېيىن كۈسەننىڭ قايتا گۈللەنگەنلىكىنى شۇنجۇاڭنىڭ كۈسەن ھەققىدىكى خاتىرىلىرىدىن كۆرۈۋالالايمىز.

«كىتابلار جەۋھىرى» نىڭ 958 - جىلدىدا: «ئالدىنقى چېن زامانىدا، لۇي گۇاڭ ③ غەربىي ئەللەر ئۈستىگە يۈرۈش قىلدى. كۈچا خانى شەھەرنى تاشلاپ چېكىندى. لۇي گۇاڭ شەھەرگە كىردى. شەھەر سېپىلى ئۈچ قات بولۇپ، تاشقارقىسى چاڭئەن سېپىلى بىلەن باراۋەر كېلىدۇ. ئۆي - ئىمارەتلىرى ھەيۋەت، گۈزەل، ئۇنچە - مەرۋايىت، ئالتۇن، قاشتېشى بىلەن زىننەتلەنگەن » دەپ خاتىرىلەنگەن.

«شىمالىي ۋېي سۇلالىسى تارىخى» نىڭ 95 - جىلدىدىكى «لۇي گۇاڭنىڭ تەرجىمىھالى» دا: «پادىشاھ فوجيەن لۇي گۇاڭنى شىرمەت سانغۇنلۇققا تەيىنلىگەن. ئۇ 70 مىڭ لەشكەرنى باشلاپ غەربىي ئەللەرگە جازا يۈرۈشى قىلدى. . . ئۇ كۈچادىن 20 مىڭ ئۇلاقتا ھەرخىل زىبۇ - زىننەتلەر بىلەن دراممچىلار، سەنئەتچىلەر، ھەرخىل ھايۋانات نەمۇنىلىرى قاتارلىقلارنى ئېلىپ كەتكەن» دەپ خاتىرىلەنگەن.

بۇنىڭدىن كۆرگىلى بولىدۇكى، 3 ـ، 4 - ئەسىرلەردە كۈسەن ناھايىتى باي دۆلەت بولغان. بۇ پەقەت شەھەرنىڭ ئۇلۇغۋارلىقى، سارايلىرىنىڭ كۆركەملىكى ۋە خانىنىڭ ئەيشى - ئىشرەتلىك تۇرمۇشىدىلا ئىپادىلىنىپ قالماي، بەلكى خەلق تۇرمۇشىنىڭ پاراۋانلىقى جەھەتتىمۇ ئەكس ئەتكەن.

«ئۇلۇغ تاڭ دەۋرى سىئىن ئىبادەتخانىسىنىڭ شۇنجۇاڭ مۇدەررىسلىرى تەزكىرىسى» دە: «شۇنجۇاڭ ④ كۈسەن دۆلىتىنىڭ چېگرىسىدىن ئۆتۈپ، ئۇنىڭ پايتەختىگە يېقىنلاشقاندا، خان ئەمەلدارلىرى ۋە پازىل راھىب موكشاگوپتا (Mokshagopta) بىلەن ئالدىغا چىقىپ كۈتۈۋالغان. بۇندىن باشقا يەنە نەچچە مىڭلىغان راھىبلار شەھەرنىڭ شەرقىي دەرۋازىسى ئالدىدا شۇنجۇاڭنى تەختىراۋانغا سېلىپ ئايلاندۇرغان ۋە نەغمە - ناۋا بىلەن ئۆز قارار گاھىغا ئېلىپ كەتكەن» دەپ خاتىرىلەنگەن.

تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئەدەب دۇنىن جىڭشى يازغان «يۆياڭ راۋىقىدىكى خاتىرىلەر» دېگەن ئەسەردىكى رىۋايەتلەرنىڭ بىرىدە: «قەدىمكى كۈچا پادىشاھى ئەجدىر ئاجايىپ كارامەت ئىگىسى ئىدى» دەپ يېزىلغان. رىۋايەت قىلىنىشىچە، شەھەرنىڭ شىمالىدىكى تاغدا بىر ئەجدىھا بولۇپ، خەلقە تەھدىت سالغان. پادىشاھ ئەجدىھا بىلەن جەڭگە چىقىپ ئۇنىڭ ئۇخلاپ ياتقان يېرىدە ئۇنى مىنىۋالغان. كېيىن بۇ ئەجدىھا بىردىنلا شىرغا ئايلانغان. جەڭدە شىر يېڭىلگەن. ئىيتىلىشىچە، تۇركىي خان - يابغۇلار شۇندىن باشلاپ شىر پۇتلۇق تەخت ياساپ، ئەجدەرخانىنىڭ شىرغا مىنىۋالغان ئوبرازىنى ئۆزىگە قەھرىمانلىق سىمۋولى قىلغان. خەلق ئارىسىدا شىر ئۇسسۇلى ئويناش ئادىتى شەكىللەنگەن. پادىشاھنى خەلق «ئەجدەر خان» دېگەن لەقەب بىلەن ئاتاشقا باشلىغان.

«سۇڭ دەۋرى مەجمۇئەسى» دە: «كۈچالىقلار ئۇيغۇرلارنىڭ بىر تۈرى، ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانى ئۆزىنى ئارسلانخان دەپ ئاتايدۇ . . . سېرىق كىمخاب، تاۋارلاردىن ئىگىن كىيىدۇ. گۆھەر تاج تاقايدۇ . . . ئۇلار غەربىي ئۇيغۇر ياكى كۈچا ئۇيغۇرى دەپ ئاتىلىدۇ» دەپ يېزىلغان.

قەدىمكى كۈسەن شەرق بىلەن غەربنىڭ مەدەنىيەت ئالاقىلىرى قانىلى - يىپەك يولى ئوتتۇرا لىنىيىسىنىڭ كىندىكىگە جايلاشقانلىقى ئۈچۈن ئىقتىسادى ئاۋات مەشھۇر خەلقئارا سودا بازىرى، مەدەنىيىتى گۈللەنگەن داڭدار يىپەك يولى مەدەنىيەت

مەركىزى ئىدى.

بىزھىندىستان، پاكىستان، ھەتتا ئوتتۇرا ئاسىيا، ياپونىيىلەردىكى بۇددا ئىبادەتخانىلىرى، بۇددا تاشكېمىرلىرى، بۇددا سەنئىتىنى سېلىشتۇرساقلا، ناھايىتى ئۇرغۇن خىراجەت بىلەن تەمىر قىلغىلى بولىدىغان بۇنداق زور خەلقئارا سەنئەت مۆجىزىسىنىڭ كۆسەندە مەيدانغا كېلىشىدىن كۆسەننىڭ ئەينى زامانىدا پۈتكۈل يىپەك يولى ئىقتىسادىدا تۇتقان مۇھىم ئورنى ۋە تەسىرىنىڭ نەقەدەر يۇقىرى ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز.

كۆسەن تاشكېمىرلىرىغا سىزىلغان تۇرمۇش مەدەنىيىتى، كىيىم - كېچەك مەدەنىيىتى ۋە سەنئەت سەۋىيىسىنىڭ ئەينى زامانغا نىسبەتەن يۇقىرىلىقى كۆسەن مەدەنىيىتىنىڭ ھەقىقەتەن قۇدرەتلىك ئىقتىسادىي جۇغلانمىغا تايانغانلىقىنى ئەكس ئېتىپ بېرىدۇ.

قەدىمكى كۆسەننىڭ ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيىتى پۈتكۈل غەربىي دىيار ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيىتىنىڭ راۋاجلىنىشىغا كۈچلۈك ئىجابىي تەسىر كۆرسەتىش بىلەن بىللە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدەنىيىتىنىڭ راۋاجلىنىشى ئۈچۈن، جۇملىدىن مۇزىكا مەدەنىيىتىنىڭ راۋاجلىنىشى ئۈچۈن

شىنجاڭ زېمىنىدا ھازىرقى ئۇيغۇر خەلقى گەجدادلىرىدىن بولغان تۈركىي تىللىق خەلقلەردىن تاشقىرى يەنە باشقا تىل سىستېمىسىغا مەنسۇپ گەجدادلىرىمىز (مەسىلەن، ساقلار، توخارلار، سوغدىلار) مۇ ياشىغان.

«تۈركىي تىللار دىۋانى» ۋە باشقا مەنبەلەردىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، سوغدىلار 7 - گەسىر گەتراپىدا تارىم - تەكلىماكان، ئوردۇس گەتراپىغا، 9 - گەسىردە بالا ساغۇنغا كۆچۈپ كەلگەن ۋە تۈركىلەرنىڭ تىل، ئۆرپ - ئادەتلىرىنى قوبۇل قىلىپ تۈركلىشىپ، ياغما - ئۇيغۇرلىشىپ كەتكەن.

كۈسەن گەتراپىدا «كۈسەن خانلىقى»نى قۇرغان خەلقلەردىن بولغان توخار - يۈرچىلارنىڭ تەقدىرىدىمۇ شۇنداق بولغان. ئۇلار كېيىن ئۇيغۇرلىشىپ كەتكەن. تارىخشۇناسلار مۇنداق گەھۋالنى ئومۇملاشتۇرۇپلا «تۈركلىشىش» دەپ ئاتايدۇ. كونكرېت ئالغاندا، ئۇ ئەينى زامان تارىخىي قاتلىمىدىكى ئۇيغۇرلىشىشتىن ئىبارەت.

«ئۇچ پادىشاھلىق تەزكىرىسى» نىڭ «ۋېينامە» قىسمىغا نەزەر سالساق، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى دېھقانچىلىق رايونلىرىدا ياشاۋاتقان ئاھالىلار 5 - گەسىردىن باشلاپ ئۇيغۇرلىشىش جەريانىنى بېشىدىن كەچۈرگەنلىكىنى كۆرىمىز.

قەدىمكى كۆچا ئاھالىسى ئالتاي تىلى سىستېمىسىدىكى قەۋملەردىن بولۇپ، ئۇلارنىڭ تىلى تۈركىي تىللار گۇرۇپپىسىغا كىرەتتى. گەمما تىلىغا بۇددا مەدەنىيىتىنىڭ كۆچلۈك تەسىرى بىلەن ھىندى - ئىران تىللىرىنىڭ سۆز - ئىبارىلىرى كۆپ سىڭگەن، ھەتتا گرامماتىك تۈزۈلۈشىدىمۇ مەلۇم ئۆزگىرىشلەر كۆرۈلگەنىدى.

فرانسىيىلىك تارىخشۇناس سىلۋېن. لېۋى «B توخار تىلى يەنى كۆچا تىلى دېگەن تىل ھەققىدە مۇلاھىزە» دېگەن گەسىرىدە: «بۈگۈنكى كۆچا ئاھالىسى قەدىمدىن ئادەتلىنىپ كېلىۋاتقان مۇزىكا تىلى بىلەن مەشھۇردۇر. بۈنىڭدا قەدىمكى كۆچاغا خاس يادنامىلار ساقلىنىپ قالغانلىقى ئېنىق . . . ھارتمان ئۆز گەسىرىدە، ياركەنت يەرلىك ئاھالىسىنىڭ دېيىشچە، كۆچا تىلى سۆزۈك ھەم پاكتۇر. ئۇلارنىڭ تىلىدا نەزمىلىك ئىبارىلار كۆپ قوللىنىلىدۇ، دەپ يازىدۇ. ھارتمان ھازىرقى كۆچا تىلىنى قەدىمكى كۆچا تىلىدىن يادنامە دەپ ئويلايدۇ» دېگەن قارىشىنى قويغان.

سىلۋېن. لېۋى يەنە: «كۆچادا بۇددا دىنىنىڭ تەسىرىدىكى گەدەبىيات تەرەققىي قىلغان. كۆچا ھىندى نوملىرىنى قوبۇل قىلىشتا، گەسلى تېكىست بىلەن چەكلىنىپ قالماي، مۇستەقىل ئىش كۆرگەن . . . بۇددا نوملىرىنى خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلىشتا كۆچا تىلى ۋاستىچىلىك قىلغان. يەنى سۆز - ئاتالغۇلىرىنى كۆچا تىلىغا قوبۇل قىلغان ۋە ئۆزلەشتۈرۈۋېتىلگەن ئاھاڭ تەرجىمىسىنى ئاساس قىلغان» ⑤ دەپ يازىدۇ.

گەدەب، تەتقىقاتچى ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر «ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىدا گەرەب مۇزىكا مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى مەسىلىسى» دېگەن ماقالىسىدا مىللەتلەرنىڭ ئۆز ئارا تەسىرى مەسىلىسى توغرىسىدا ئومۇمىيۈزلۈك توختىلىپ مۇنداق يازىدۇ: «مەلۇمكى، مىللەتلەرنىڭ ئېتنىك تارىخى ۋە مەدەنىيەت تەرەققىياتى نۇقتىسىدىن قارىغاندا، قەدىمدىن تارتىپ مۇتلەق «ساپ مىللەت» بولمىغىنىدەك، سىرتقى تەسىردىن خالىي بولغان مۇتلەق «ساپ مەدەنىيەت» مۇ بولغان ئەمەس. قانداقتۇر مۇتلەق «ساپ مىللەت» ۋە «ساپ مەدەنىيەت» نۇقتىئىنەزەرى ئوبيېكتىپ قانۇنىيەتكە خىلاپ. بۇ، ئىنسانىيەتنىڭ تەرەققىيات تارىخى تەرىپىدىن ئىسپاتلانغان ھەقىقەت. ئۇچ بۇيۇك ئېقتىساد (چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق، سودا)، ئۇچ قەدىمكى مەدەنىيەت (ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدەنىيىتى، ھىندىمەدەنىيىتى، يۇنان مەدەنىيىتى)، ئۇچ بۇيۇك دىن (بۇددا، خرىستىيان ۋە ئىسلام دىنى)، ئۇچ بۇيۇك تىل سىستېمىسى (خەنزۇ - شىزاڭ، ئالتاي - ئۇرال، ھىند - ياۋروپا تىللىرى) بىر - بىرى بىلەن ئۇچرىشىپ، بىر - بىرىگە تەسىر كۆرسەتكەن زېمىندا، ئۆز دەۋرىنىڭ دۇنياۋي قاتناش لىنىيىسى - يىپەك يولى تۇغۇنىدە مەيدانغا كېلىپ، ئۇزۇن تەرەققىيات مۇساپىسىنى بېسىپ ئۆتكەن ئۇيغۇر مەدەنىيىتىمۇ بەزى قەدىم مىللەتلەر مەدەنىيىتىگە ئوخشاش كۆپ مەنبەلىك، كۆپ قاتلاملىق مەدەنىيەتتۇر. ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ بىر قىسمى بولغان ئۇيغۇر مۇزىكا مەدەنىيىتى، جۈملىدىن ئون ئىككى مۇقامىمۇ بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس» . . . «قەدىمدىن بۇيان، ئۇيغۇر مەدەنىيىتى باشقىلاردىن يېڭىلىقلارنى قوبۇل قىلىشقا ماھىرلىقى بىلەن ئالاھىدە خاراكتېرلىنىدۇ. بۇ ھال ئون ئىككى مۇقامدىمۇ ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. «ئون ئىككى مۇقام، نىڭ قەدىمكى كۈسەن (كۆچا)، سۇلى (قەشقەر)، ئۇدۇن (خوتەن)، ئىدىقۇت (تۇرپان)، ئۇيغۇرغول (قۇمۇل) مۇزىكىلىرى، كېيىنرەك دولان مۇقام كۈيلىرى ئاساسىدا بېخلىنىپ، يىلتىز يېيىش بىلەن قېلىپلاشتۇرۇلغان بىر مۇزىكا سىستېمىسىغا ئايلىنىش جەريانىدا باشقا مىللەتلەرنىڭ مۇنەۋۋەر مۇزىكا مەدەنىيىتى ئامىللىرىنى قوبۇل قىلىپ، تېخىمۇ بېيىغانلىقى بۇنىڭ دەلىلىدۇر.» ⑥

يۇقىرىدىكى ئىلمىي بايانلار تارىخقا تارىخىي ماتېرىيالىزم نۇقتىسىدىن مۇئامىلە قىلىشنىڭ لازىملىقىنى، مىللەت ۋە خەلقلەرنىڭ ئېتنىك تەركىبىگە ۋە مەدەنىيەت قۇرۇلمىسىغا قاتمال، قېلىپبازلىق بىلەن قارىماسلىق كېرەكلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

قەدىمكى كۈسەنلىكلەر ھازىرقى كۆچا ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەجدادلىرى، ھازىرقى كۆچا ئاھالىسى ئەينى زامانداكى كۈسەنلىكلەرنىڭ ئەۋلادلىرى ئىكەنلىكى شۈبھىسىزدۇر.

3. قەدىمكى كۈسەننىڭ ئىپتىخارى

«سۈجۈپىنىڭ 12 رېتىملىق كۈيي قانۇنىيىتى جۈڭگو مۇزىكىچىلىقىدا مىسلىسىز يېڭىلىق كەيپىياتى پەيدا قىلدى.»
- لىن جيەنسەن

قەدىمكى مەدەنىيەت ئوچقى بولمىش كۈسەندە شانلىق كۈسەن مەدەنىيىتىنى ئاپىرىدە قىلغان ئۇيغۇر خەلقىدىن كومىراجىۋا ⑦، سۈجۈپ ⑧ قاتارلىق كۆپلىگەن دۇنياغا داڭلىق ئالىملار، تەرجىمانلار، مۇزىكىشۇناسلار، ھۈددىزم ئۆلىمالىرى مەيدانغا كەلگەن.

لياك دەۋرىدە يېزىلغان «راھىبلار تەزكىرىسى» نىك 2 - جىلدىدا كۈسەنلىك ئۇلۇغ ئالىم كومىراجىۋا توغرىسىدا: «كومىراجىۋا ئوقۇشتىن قايتقاندا كۈسەن خانى ئاقسۇغا بېرىپ ئۇنى قارشى ئالغان. كومىراجىۋا نوملاردىن سۆزلىگەندە تەرەپ - تەرەپتىن ئالىملار كېلىپ ئاڭلىغان. ئۇنىك سۆزلىرىگە ھېچكىم ئېتىراز بىلدۈرەلمىگەن . . . كۈسەن خانى كومىراجىۋا ئۈچۈن شىر شەكلىدە ئالتۇن تەخت ياستىپ، ئۇنىك ئۈستىنى رۇم دۇخاۋىسى بىلەن قاپلاتقان. كومىراجىۋا تەختكە چىقاردا خان تىز چۆكۈپ ئولتۇرۇپ، كومىراجىۋانى ئۆزىنىك ئۈستىدىن دەسسەپ چىقىشنى بۇيرۇغان. خان كومىرا جىۋانى ئەنە شۇنداق ھۈرمەت قىلغان» دەپ يېزىلغان .

كۈسەنلىك مەشھۇر كۆيشۇناس سۈجۈپ توغرىسىدا «سۈينامە. مۇزىكا تەزكىرىسى» دە: «نەغمىنى ئوبدان بىلمىدىغان زاتلارنى ئىزدەپ، قەدىمنامىلەردىكى بايانلاردىن پايدىلىنىپ، نەغمىنى تەسنىق قىلىش توغرىسىدا يەنە يارلىق چۈشۈرۈلگەن. جۇڭۇيغېينىك گۈك بېگى (كىنەزى) جېن يى دېدىكى: «نەغمە سىجىلاتىدىكى ئاھاڭ - پەردىلەر تەھقىلەنگەندە، گۈك، شاڭ، جياۋ، جىڑ، يۈ، ئۆزگەرمەگۈك، ئۆزگەرمە جىڑدېگەن ناملار مەلۇم بولدى. بۇ يەتتە ئاۋاز ئىچىدە ئوچ ئاۋاز ماس كەلمىدى. ھەر تەرەپتىن بۇ ھەقتە سۈرۈشتە قىلىندى، ئاقىۋەت بىلگۈچى تېپىلمىدى. جۇۋۈدى زامانىدا(560 - 578) تۈرك خان قىزىنىك تەشرىپى مۇناسىۋىتى بىلەن كۈسەنلىك سۇ جۈپ سەلتەنىتىمىزگە كەلگەندى. ئۇ «خۇر» بەرباب ماھىرى ئىكەن. ئۇنىك چالغۇسىدىن بىر يولىلا يەتتە ئاۋاز نامايەن بولىدىكەن. بۇ ئاھاڭلار بائىسى سورالغاندا، ئۇ مۇنداق جاۋاب بەرگەن: «ئۇنىك ئاتىسى غەربىي دىياردا مۇغەننى - بىلىك دەپ ئاتىلىدىكەن. ئەۋلادىدىن - ئەدلادىغا ئۆتۈپ داۋام قىلىپ كەلگەن يەتتە خىل ئاھاڭ بار ئىكەن. بۇ يەتتە ئاھاڭدىن يەتتە ئاۋاز تەھقىلىنىپ، بەلگە - ئىشارەتلىرى بىلەن ئىپادىلەنگەنىكەن. بىرىنچىسى، شاتتال (سادۇلى) ، خەنزۇچە مەنىسى تەكشى ئاۋاز بولۇپ، گۈك ئاۋازىغا توغرا كېلىدىكەن. ئىككىنچىسى، تامچە نەنچى، خەنزۇچە مەنىسى ئۇزۇن ئاۋاز بولۇپ، شاڭ ئاۋازىغا توغرا كېلىدىكەن. ئۈچىنچىسى، زەججە (زاجى) ياكى ساجىڑ، خەنزۇچە مەنىسى تىك ئاۋاز بولۇپ جياۋ ئاۋازىغا توغرا كېلىدىكەن. تۆتىنچىسى، شەخۇل گالما، خەنزۇچە مەنىسى ماس ئاۋاز بولۇپ، ئۆزگەرمە جىك ئاۋازىغا توغرا كېلىدىكەن. بەشىنچىسى سالەك، خەنزۇچە مەنىسى ماسلاشقان ئاۋاز بولۇپ، جىك ئاۋازىغا توغرا كېلىدىكەن. ئالتىنچىسى، پەنجاما، خەنزۇچە مەنىسى بەشىنچى ئاۋاز بولۇپ، يۈ ئاۋازىغا توغرا كېلىدىكەن. يەتتىنچىسى، ئىركەم، خەنزۇچە مەنىسى دۇم ئاۋاز بولۇپ، ئۆزگەرمە گۈك ئاۋازىغا توغرا كېلىدىكەن. شۇندىن كېيىن جېن يى ئۇنى ئۆگىنىپ، ساز چالغان. يەتتە ئاھاڭ ئاندىن تۇزىتىلگەن» دەپ يېزىلغان.

تۈرك خان قىزى ئاسىنا مەلىكە ⑨ 568 - يىلى شىمالىي جۇ سۇلالىسىنىك خانى جۇۋۇدىغا ياتلىق قىلىنىش مۇناسىۋىتى بىلەن 565 - 568 - يىللىرى بولغۇسى توي ئالدىدىن كۆك تۈرك خانى موغانخان (553 - 572) كۈسەن قاتارلىق جايلاردىن كۆپلەپ مۇزىكا - ئۇسسۇل ماھىرلىرىنى توپلىغاندى. غەربىي تۈرك يابغۇسىنىك بارگاھىغا كۈسەن - چالىش (قارا شەھەر) ئارىسىدىكى كاتتا يۇلتۇز ئىدى.

كۈسەنلىك مەشھۇر كۆيشۇناس سۈجۈپ ۋە بەي فامىلىلىك سەنئەت ماھىرلىرى ئاسىنا مەلىكە بىلەن بىللە چاڭئەنگە كەلگەندى.

مەلۇمكى، خەنزۇلار بۇرۇن پەقەت بەش تاۋۇشلۇق كۈي سىستېمىسىغىلا ئىگە ئىدى. سۇي سۇلالىسىدىن باشلاپ ئۇلار سۈجۈپنىك 12 رىتىملىق مۇزىكا قانۇنىيىتىنى ۋە بەش تارانە، يەتتە كۈيلۈك كۈي شەكلى نەزەريىسىنى قوبۇل قىلدى.

ياپونىيە مۇزىكا تەتقىقاتچىسى لىن جيەنسەن «سۇي - تاڭ نەغمىلىرى تەتقىقاتى» دېگەن كىتابىدا: «سۈجۈپنىك 12 رىتىملىق كۈي قانۇنىيىتى جۇڭگو مۇزىكىچىلىقىدا مىسلىسىز يېڭىلىق كەيپىياتى پەيدا قىلدى. ھەتتا سۇي سۇلالىسى دەۋرىدىلا ياپونىيە مۇزىكىسىغا زور تەسىر كۆرسەتتى» دەپ يازغانىدى.

دېمەك ، سۇ جۈپ ۋەكىللىك قىلغان 12 رىتىملىك كۈي قانۇنىيىتى قەدىمكى ئۇيغۇر مۇزىكىچىلىقىنىك نەزەريىۋى ئاساسي بولۇپ، ئۇ، ئۇيغۇر خەلقىنىك مۇزىكا ساھەسىدىكى پاراسىتىنىك جەۋھىرى ئىدى.

قەدىمكى غەربىي دىيارنىك مۇزىكىلىرى، تۈرلۈك نەغمىلىرى ئەنە شۇ كۈيشۇناسلىق سىستېمىسى ئاساسىغا قۇرۇلغانىدى.

سۈجۈپ - ئۇيغۇر مۇزىكىچىلىقى قەدىمكى كۈسەن تېپىنىك ۋەكىلى، ئۇيغۇر مۇزىكىچىلىقىنىك جاھانغا تونۇلغان مەشھۇر نامايەندىلىرىدىن بىرىدۇر.

كۈسەنلىك بەي جىڑتۈك ⑩ سۈجۈپ بىلەن بىللە چاڭئەنگە كىرگەن پېشقەدەم مۇزىكا شۇناس ۋە مۇزىكا ئۇستازى ئىدى. جېن يى قاتارلىق كىشىلەر سۇ جۇپنىك 12 رىتىملىك كۈي قانۇنىيىتى بويىچە مۇزىكا ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىشتا، شۇ چاغدا تۇل ھالەتتە تۇرغان دىيانەتلىك خانىش ئاسىنا مەلىكە بىلەن بەي جىڑتۈكنىك قوللىشىغا ئېرىشكەنىدى.

بەي جىڑتۈك كېيىن سۇي - تاڭ ئوردىلىرى يېنىدىكى مۇزىكا تەلىم - تەربىيە ئورۇنلىرىدا مۇزىكا ئوقۇتۇشىدىكى ئاساسلىق يېتەكچى ئۇستاز بولۇپ ئالەمدىن ئۆتكەن. ئۇنىك بەي جىڑتۈك دېگەن خەنزۇچە ئىسمى «باي بىلگۇ» مەنىسىنى بېرەتتى.

كۈسەنلىك بەي مىندا (ئاقارى ماندا) ⑪ سۇ جۈپ بىلەن زامانداش دېگۈدەك ياشىغان مەشھۇر كۈيشۇناس، كومپوزىتور

بولۇپ، سۇي سۇلالىسى دەۋردە نۇرغۇنلىغان نەغمىلەرنى گىشلەپ زور شۆھرەت قازىنىپ، پادىشاھ سۇي ياڭدىنىڭ ئالاھىدە ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغانىدى. بۇ توغرىلىق «سۇينامە» نىڭ 15 - جىلدىدا: «ياڭدى پادىشاھ مۇزىكىسى تازا چۈشەنمىگەنلىكتىن، ئۇنىڭغا ئانچە كۆڭۈل بۆلمىدى، شۇنىڭ بىلەن شەھۋانىي قىسىملەر تازا گەۋج ئالدى. قىسىملەرنىڭ سۆزلىرى گىنتايىن شەھۋانىي گىدى. كېيىن ئۇ، مۇزىكانت بەي مىندانى يېڭى مۇزىكا گىشلەشكەبۇيرۇغانىدى. ئۇ «ياشا، ، «ئۇزۇن ئۆمۈر كۈيى»، «زەنگۈلە كۈيى»، «7 - ئاينىڭ 7 - كۈنىدىكى ئۇچرىشىش»، «ئۇسسۇل بەزمىسىدىكى رىشتە تۇغۇنى»، قاشتېشى قىزىنىڭ نۆۋەت بىلەن مەي قۇيۇشى»، «پەرىزاتنىڭ مېھمان بولۇشى»، «خىش تاشلاپ ئۆمۈرنى ئۇزار تىش»، «خوراز سوقۇشتۇرۇش»، «ئوت - گۈل ئويۇنى»، «گەجدىھاشە كىللىك كېممىنى ھەيدەش»، «قەدىم ئوردىغا قايتىش»، «شادلىق گۈلى»، «12 ۋاقىت نەغمىسى» قاتارلىق ناخشىلارنى ئىجاد قىلدى. بۇلارنىڭ بەزىلىرىدىن قايغۇ - ھەسرەت، نادامەت سادالىرى ياڭرايدۇ» دەپ خاتىرىلەنگەن.

بەي مىندا ئىجاد قىلغان 14 ئاھاڭ كۈسەن مۇزىكىلىرى بولۇپ، ئۇ يەنە «باھار بۇلبۇل ناۋاسى» ناملىق داڭلىق كۈينىمۇ ئىجاد قىلغانىدى.

«ئوقۇتۇش يۇرتى خاتىرىسى» ناملىق كىتابتا: «باھار بۇلبۇل ناۋاسى پادىشاھ گاۋزۇغا تونۇشلۇق ئىدى. ئۇ، تاڭ سەھەردە بۇلبۇلنىڭ سايراۋاتقانلىقىنى ئاڭلىدى - دە، بەي مىندانى شۇ ھەقتە ئاھاڭ ئىشلەشنى بۇيرۇدى، شۇنىڭ بىلەن بۇ ئاھاڭ ژۇجۇدقا چىقتى» دەپ خاتىرىلەنگەن.

كۈسەن - سۇلى (قەشقەر) مۇزىكىلىرى ئەزەلدىن بىر خىل كۈيشۇناسلىق ئاساسىغا قۇرۇلغانىدى. تاڭ دەۋردە سۇلىلىق مۇزىكا شۇناس فېي شىنفۇ ⑫ مۇ نۇرغۇنلىغان مۇزىكىلارنى ئىشلىگەنىدى.

«قامۇسنامە» نىڭ 146 - جىلدىدا: «فېي شىنفۇ بەربابقا ئۇستا ئىدى. دەسلەپتە ئۇ «نۇسرەت تاپقان يىگىت»، «ئاتەش سۇ مۇرغ»، «سېغىنىش كۈيى» دېگەن ئۇچ كۈينى ئىشلىگەن. ئۇلار ناھايىتى يېقىملىق ئاڭلىناتتى. تاڭ تەيزۇڭ بۇنىڭدىن شادلاندى. تاڭ گاۋزۇڭ يىللىرىدا بۇلار ھەر تەرەپكە كەڭ تارقالدى» دەپ يېزىلغان.

بەي مىندا ئىشلىگەن «باھار بۇلبۇل ناۋاسى» بىلەن فېي شىنفۇ ئىشلىگەن «ئاتەش سۇمۇرغ» ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتە خېلى كەڭ تارقالغانىدى.

قەدىمكى كۈسەندىن چىققان ئالىملار ژە كۈيشۇناسلار يۇقىرىقىلار بىلەنلا چەكلەنمەيدۇ، ئەلۋەتتە.

4. كۈسەن - يىپەك يولى باغرىدىكى مۇزىكا ئاستانىسى

«كۈسەن دۆلىتىدىكىلەر پۈۋلىمە ژە تارلىق چالغۇلارنى ئورۇنداشتا باشقا دۆلەتلەرگە قارىغاندا ئالاھىدە ماھىر ئىكەن.»
- شۇەنجۇاڭ

كۈسەن -ھەقىقي مەنىسى بىلەن قەدىمكى يىپەك يولىدىكى سەنئەت ئاستانىسى بولۇپ، ئۇنىڭدىكى تاشكېمىر بىناكارلىق سەنئىتى، رەسساملىق سەنئىتى، ھەيكەلتىراشلىق سەنئىتى، مۇزىكا - ئۇسسۇل سەنئىتى، كىيىم - كېچەك - تۇرمۇش سەنئىتىدىن ئىبارەت تارىخىي پاكىتلار بۇ پىكرىمىزنىڭ روشەن ئىلمىي دەلىلىدۇر. شۇبھىسىزكى، كۈسەن - يىپەك يولى باغرىدىكى داڭدار مۇزىكا ئاستانىسى ئىدى.

كۈسەن مۇزىكىلىرى مۇكەممەل كۈيشۇناسلىق نەزەرىيىسىگە، مۇنتىزم چالغۇلار ئورکىستىرىغا، ناخشىلىق مۇزىكا، چالغۇلۇق مۇزىكا، ئۇسسۇللۇق مۇزىكىلاردىن ئىبارەت ئۈچ خىل سەنئەتنى بىرلەشتۇرۇپ يۇرۇشلەشتۇرۇلگەن نەغمە مۇجەسسىمگە ئىگە ئىدى.

تارىخىي مەنبەلەردە، كۈسەن مۇزىكىلىرىنىڭ ئۆز ئالدىغا تۇرلۇك بەلگىلەر ئارقىلىق ئىپادىلىنىدىغان نوتىلىرىنىڭ بولغانلىقىدىن ئۇچۇر يەتكۈزۈلگەن.

«يۆيالڭ راۋىقىدىكى خاتىرىلەر» نىڭ 12 - جىلدىدا: «يۇەنزۇڭ خانى ھەر قايسى بەگلىكلەرنى كۆزدىن كەچۈرۈشكە بارغاندا، نىكۇالڭ بېگىنىڭ تومۇز ئىسىقتا چېپ - چېپ تەرگە چۆمگەن ھالدا كۈسەن مۇزىكىسىنىڭ نوتىسىغا قاراپ ناخشا ئېيتىپ، دۇمباق چېلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، ناھايىتى ھاياجانلانغان ھالدا: يارايسەن قەھرىندىشىم، نەغمەڭ مېنى ناھايىتى مەپتۇن قىلدى، دېدى» دەپ خاتىرىلەنگەن.

كۈسەن مۇزىكىلىرى لۇي گۇاڭنىڭ كۈسەننى ئىشغال قىلىپ، كومىراجىۋانى ئېلىپ كېتىشىدىن تاكى سۇي سۇلالىسى بەرپا بولغىچە ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە ئۇچ قېتىم تونۇشتۇرۇلدى.

«سۇينامە. مۇزىكا تەزكىرىسى» دە مۇنداق خاتىرىلەردە قالدۇرۇلغان: «كۈسەنلىكلەر لۇي گۇاڭنىڭ كۈسەنگە قىلغان ھۇجۇمىدىن باشلاپ ھوشىنى يىغقان. لۇي جەمەتى ھالاك بولغاندىن كېيىن، ئۇلار كۈسەندىن يۆتكەپ كەلگەن چالغۇلار چېچىلىپ كەتكەن. كېيىنچە ژېي - جېن سۇلالىسى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكنى تىنجىتقاندا بۇ چالغۇلار يەنە ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ ئۆزگەرتىلگەن».

دېمەك، كۈسەن مۇزىكىلىرى لۇي گۇاڭ زامانىدا ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە تارقىلىشقا باشلىغان. لىياڭجۇ مۇزىكىسىغا ئاساس سالغان.

«شمالي ۋېينامه» ، «سۈينامه» ، «تاڭنامه» قاتارلىق تارىخي مەنبەلەردە كۈسەن مۇزىكىلىرىنىڭ 4 - ئەسىردىن باشلاپ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە تارىلىپ كىرىشىگە باشلىغانلىقى توغرىسىدا ئۇچۇر قالدۇرۇلغان. بۇ بىرىنچى دەۋر ئىدى.

كۈسەن مۇزىكىلىرىنىڭ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە تارقىلىشىدىكى ئىككىنچى دەۋرى شمالي سۇلالىلار دەۋرىدە باشلاندى. شمالي سۇلالىلەردىن كېيىنكى ۋېي سۇلالىسىدىن باشلانغان بۇ مۇزىكا تەسىرى چى سۇلالىسى دەۋرىدە ئەۋجىگە چىقتى. «سۈينامە. مۇزىكا تەزكىرىسى» دە: «كېيىنكى ۋېي سۇلالىسى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكنى تىنجىتقاندىن كېيىن نەغمە جانلاندى. كېيىن ئۇ كۆپ ئۆزگىرىپ كەتتى. سۇي سۇلالىسىغا كەلگەندە ‹غەربىي دىيار كۈسەن مۇزىكىسى› ، ‹چى سۇلالىسى كۈسەن مۇزىكىسى› ، ‹يەرلىك كۈسەن مۇزىكىسى› قاتارلىق ئۈچ بۆلەك مۇزىكا بار ئىدى» دەپ خاتىرىلەنگەن.

بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان «غەربىي دىيار كۈسەن مۇزىكىسى» - لۇي گۇاڭ غەربىي دىيار كۈسەن دۆلىتىدىن ئېلىپ كەتكەن، كېيىنكى ۋاقىتلاردا لياڭجۇ (شىلياڭ) مۇزىكىسى دەپ ئاتالغان كۈسەن مۇزىكىسى ۋارىيانتىغا قارىتىلسا، «چى سۇلالىسى كۈسەن مۇزىكىسى» - شمالي سۇلالىلەر دەۋرىدە ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە كىرىپ، چى سۇلالىسى دەۋرىدە راسا گۈللەنگەن كۈسەن مۇزىكىسى ۋارىيانتىنى كۆرسىتىدۇ.

چى سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى خانلىرىدىن گاۋياڭ كۈسەن مۇزىكىسىنىڭ مەستانىلىرىدىن بىرى ئىدى. غەربىي دىيار مۇزىكا شۇناسلىرىدىن ساۋپولومېن ⑬ ، ساۋمياۋدا ⑭ ، بەي جىڭتۇڭ قاتارلىقلار چى سۇلالىسى ئوردىسىدا ئىشلەيتتى. ساۋپولومېن ئائىلىسى كۈچا بەربابىنى چېلىشقا ماھىر بولغان. ئۇنىڭ نەۋرىسى ساۋمياۋدا چى سۇلالىسى خانى شۇەن ۋېندى (گاۋياڭ) نىڭ ياخشى كۆرۈشىگە مۇيەسسەر بولغان. ھەر قاچان ساۋمىياۋدا كۈچا بەر بابىنى چالغاندا گاۋياڭ ئۆزى ئۇنىڭغا داپ چېلىپ بەرگەن.

دېمەك، كېيىنكى ۋېي سۇلالىسى 439 - يىلى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكنى بىرلەككە كەلتۈرگەن بولۇپ، كۈسەن مۇزىكىلىرىنىڭ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە ئىككىنچى قېتىم كىرگەن ۋاقتى ئەڭ دەسلەپ 5 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرلىرىغا توغرا كېلەتتى.

كۆك تۈرك خانى موغانخاننىڭ قىزى مەلىكە ئاسنا شمالي جۇ سۇلالىسىنىڭ ئەلەمپەز پادىشاھى جۇۋۇدىغا ياتلىق قىلىنغاندا، ئۇ كۈسەن ۋە غەربىي دىياردىن سۈجۈپ قاتارلىق بىر تۈركۈم مۇزىكا شۇناسلار بىلەن ناخشا - ئۇسسۇلچىلارنى چاڭئەنگە باشلاپ باردى. شمالي جۇ سۇلالىسى خانلىق ئوردىسىنىڭ سەنئەتچىلىرى مەلىكە ئاسنا باشلاپ بارغان غەربىي دىيار سەنئەتچىلىرىدىن تەركىب تاپتى.

بۇ، كۈسەن مۇزىكىسىنىڭ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە كىرىشىدىكى 3 - باسقۇچ بولۇپ، بۇ مۇزىكىلار «يەرلىك كۈسەن مۇزىكىسى» (ساپ كۈسەن مۇزىكىسى) دەپ ئاتالدى.

شمالي سۇلالىلەرنىڭ ئاخىرقىسى بولغان شمالي جۇ خانلىقى ئاساسىدا، سۇي سۇلالىسى مەيدانغا كەلدى ۋە جەنۇبىي سۇلالىلەر بىلەنشمالي سۇلالىلەر بىرلىككە كەلتۈرۈلدى. شۇ چاغدا دەسلىۋي مۇزىكىلارنى سېلىشتۇرغاندا، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئۇچ خىل ۋارىيانتتىكى كۈسەن مۇزىكىلىرى تارقالغانلىقى مەلۇم بولدى ۋە «يەرلىك كۈسەن مۇزىكىسى» - سۇجۇپ ۋەكىللىكىدىكى كۈسەن مۇزىكىسى ئاساسىدا، جەن يى باشچىلىقىدا مۇزىكا ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىلىپ، دەسلەپى يەتتە قىسىملىق، كېيىنچە توققۇز قىسىملىق خانلىق مۇزىكا تىزمىسى تىكلەندى. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە تاڭ تەيزۇڭنىڭ تۇرپانىنى ئىشغال قىلىشى ۋە «قۇجۇ مۇزىكىسى» نى ئېلىپ كېلىشى بىلەن خانلىق مۇزىكا 10 قىسىملىق مۇزىكىغا ئايلاندى.

ماۋزېدۇڭ «مۇزىكا خادىملىرى بىلەن سۆھبەت» تە: «سۇي سۇلالىسىنىڭ توققۇز نەغمىسىنىڭ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ 10 نەغمىسىنىڭ تولىسى غەربىي دىيار مۇزىكىلىرى ئىدى» دېگەنىدى.

تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، كۈسەندە كۈسەن مۇزىكىلىرىنى ئاساس قىلغان ئوردا - ساراي مۇزىكىلىرى ئولتۇرۇپ ئورۇندىلىدىغان، ئۆرە تۇرۇپ ئورۇندىلىدىغان مۇزىكىلاردىن ئىبارەت ئىككى قىسىمغا بۆلۈنگەن.

ئولتۇرۇپ ئورۇندىلىدىغان مۇزىكا - «زىياپەت كۈيى» ، «ئالقىش كۈيى» ، «ئىشرەت كۈيى» ، «قاراۋۇل كۈيى» ، «قورغاننى ئېلىش كۈيى» دىن ئىبارەت ئالتە خىل كۈيدىن، ئۆرە تۇرۇپ ئورۇندىلىدىغان مۇزىكا - «شادىيانە كۈيى» ، «ئەسىلىك كۈيى» ، «قورغاننى ئېلىش كۈيى» ، «مەڭگۈ ئەسىلىك كۈيى» ، «شاڭيۈەن (يۈەنشياۋ) بايرىمى كۈيى» ، «ئەبەدىيەت كۈيى» ، «شانۇ - شەۋكەت كۈيى» دىن ئىبارەت سەككىز خىل كۈيدىن ئىبارەت بولغان.

ئولتۇرۇپ ئورۇندىلىدىغان كۈيلەردىن «ئالقىش كۈيى» ئورۇندالغاندىن كېيىن دائىم يەنە «كۈسەن نەغمىسى» چېلىناتتى. ئۆرە تۇرۇپ ئورۇندىلىدىغان كۈيلەردىن «شادىيانە كۈيى» ئورۇندالغاندىن كېيىن، ئادەتتە ناغرا چېلىناتتى. بۇنىڭغا قوشۇپ «كۈسەننىڭ يەرلىك نەغمىسى» چېلىناتتى.

بۇ ھەقتە: «مۇزىكا ساداسى يۇز چاقىرىملىغان يەرلەرنى زىلزىلىگە كەلتۈرۈپ، تاغ - جىلغىلارنى تەۋرىتەتتى» دەيدىغان مەدھىيىلەر يېزىلغانىدى. ⑮

مانا بۇنىڭدىن شۇنى كۆرگىلى بولىدۇكى، كۈسەن مۇزىكىسى سۇي - تاڭ سۇلالىلىرى ئوردىسىدا ئۇستۇن ئورۇندا (ماقامدا) تۇراتتى.

«سۈينامە» ، «كونا تاڭنامە» ، «يېڭى تاڭنامە» ، «تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئالتە قامۇسى» ، «قامۇسنامە» قاتارلىق تارىخىي مەنبەلەردە سۆز ـ تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى كۆسەن چالغۇ ئەسۋابلىرىنىڭ تۈرى توغرىسىدا مۇھىم خاتىرىلەر قالدۇرۇلغان.

«سۈينامە. مۇزىكا تەزكىرىسى» نىڭ 15 ـ جىلدىدا: «كۆسەن سازلىرى قول بىلەن چېكىپ چېلىنىدىغان سىنتور، تىك غوڭقا، بەرباب، بەش تارلىق بەرباب (راۋاپ) ، نەي، زاك، بالىمان، بۇرغا، دالا ناغرىسى، ئاسما دۇمباق (بويۇن دۇمبىقى) ، دوشەن دۇمبىقى، بەل دۇمبىقى، جىلۇدۇمبىقى، مىس دۇمباق، ئىسقىرىتما، تۆڭبا قاتارلىق چالغۇلاردىن تەركىب تاپقان ئوركېستىر بولغان: ئۇلار 20 نەپەر مۇزىكانتتىن تەركىب تاپاتتى» دېيىلگەن ⑯.

كۆسەن تاشكېمىرلىرىغا سىزىلغان چالغۇلارنىڭ سانىغا قارىغاندا، 24 خىل چالغۇ ئەسۋابىنىڭ رەسمى ئېنىقلاندى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە، تارىلىق چالغۇلار تەركىبىدە بەش تارلىق بەرباب، ئەگرى بويۇنلۇق بەرباب، ئۇچ تارلىق بەرباب، تۆت تارلىق ۋەنشيەن، ئۇچ تارلىق ۋەنشيەن، تىك غوڭقا، سۇمۇرغ باشلىق غوڭقا، جىڭ؛ يەللىك چالغۇلار تەركىبىدە بالىمان، قوش بالىمان، سۇناي، پەيشاۋ، مىس بۇرغا، سىڭ، نەي؛ سوقما چالغۇلار تەركىبىدە ناغرا، بەل دۇمبىقى، دالا دۇمبىقى، كولدۇرما، چوك دۇمباق؛ ئاسما چالغۇلار تەركىبىدە مىس بۇرغا، بېي، چىكىچاك، جېيگۇ، ئىسقىرىتما قاتارلىقلار بولۇپ بەزىنى بىر سىمفونىيە ئوركېستىرى ئىدى. بۇ، كۆسەن مۇزىكىلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىپ تازا گۈللىنىش باسقۇچىغا يەتكەنلىكىنىڭ دەلىلى ئىدى.

كۆسەن مۇزىكىسىدا چالغۇ ئەسۋابلارنىڭ مۇنداق سەپلەپ تۈزۈلۈشى هازىرقى ئۇيغۇر مۇقاملىرى چالغۇلىرىدا ئىپادىلەنمەكتە. مەسىلەن، تارىلىق چالغۇلار تەركىبىدە هازىر ئاساسلىق قوللىنىۋاتقان راۋاپ، تەمبۇر قاتارلىقلار بەش تارىلىق. روشەنكى، ئۇ كۆسەن چالغۇلىرىدىكى «بەش تار» بىلەن تومۇرداش بولسا، سوقما چالغۇلار ئىچىدە هازىر قوللىنىۋاتقان ناغرا كۆسەن چالغۇلىرى ئىچىدىكى «جېيگۇ» ، يەللىك چالغۇلار ئىچىدىكى بالىمان كۆسەن چالغۇلىرى ئىچىدىكى «بىلى» ، كاناي بولسا كۆسەن چالغۇلىرى ئىچىدىكى «مىس بۇرغا» دۇر.

كۆسەن مۇزىكىلىرى يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان چالغۇلار ئارقىلىق ئاجايىپ سېھىرلىك كۆسەن مۇزىكا ـ ئۇسسۇللىرىنى مەيدانغا كەلتۈرگەن. بۇ نەغمە ـ ئۇسسۇللار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە «ساماۋىي نەغمە» ، «پەرىزاتلار ئۇسسۇلى» دەپ تەرىپلىنىپ تاڭ دەۋرى شائىرلىرى ئاجايىپ گۈزەل مىسرالارنى قالدۇرغان.

شائىر ۋاڭ جيەن «لياڭجۇغا ساياھەت» ناملىق شېئىرىدا:

«تاڭ سەھەر ئاڭلاپ خورازنىڭ چىللىغان ئاۋازىنى،
شەھىرى لوياڭدا جىمى ئۆي مەشق قىلار خۇر سازىنى.» ⑰

دەپ يازسا، شائىر يۈەن جېن:

«تۇن يېرىپ تاكتاكچى لياڭجۇدا قىلار سەييارىنى،
ئاڭلاپ ئۆتكەچ ئۇ كۆسەننىڭ خىلمۇ خىل ئەلنەغمىنى.» ⑱

«فاچۇي» دېگەن شېئىرىدا بولسا:

«ئات چېپىپ چاڭ كەلتۈرۈپ ئۇيغۇرلار كەلگەندىن بۇيان،
قاپلىدى ئۇيغۇر پۇراقى شەھىرى لوياڭنى ـ شۇئان.
بولدى ئۇيغۇرچە ياسانماق قىز ـ ئاياللار مەشغۇلى،
زور ماھارەت بولدى چالماق سازنى ئۇيغۇرلارسىمان.
سۇمۇرغ ئاتەشنىڭ ساداسى مۇڭ بىلەن تولسا ئەگەر،
نەۋباھار بۇلبۇل ناۋاسى ياڭرايتتى بىرسالقىن هامان.» ⑲

دەپ يازغانىدى.

مانا بۇ سۆي ـ تاڭ دەۋرىدە غەربىي دىيارنىڭ مۇزىكا مەدەنىيىتى كۆزنى قاماشتۇرىدىغان ئاۋات بىر مەدەنىيەت گۈلزارى ئىكەنلىكىنىڭ دەلىلى ئىدى.

«سۈينامە. مۇزىكا تەزكىرىسى» دىكى 歌曲 (گېچۇ) ناخشىلىق ئاھاڭنى، 解曲 (جېچۇ) مۇزىكىلىق ئاھاڭنى، 舞曲 (ۋۇچۇ) ئۇسسۇللۇق ئاھاڭنى كۆرسىتەتتى.

كۆسەن مۇزىكىلىرى ئىچىدىكى ناخشىلىق ئاھاڭ، مۇزىكىلىق ئاھاڭ، ئۇسسۇللۇق ئاھاڭدىن ئىبارەت مۇزىكا قۇرۇلمىسى هازىرقى ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ مۇزىكىلىق قۇرۇلمىسى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئۇنىڭ ئومۇمىي گەۋدىسىدىن قارىغاندا، مۇقام هەققەتەن كۆسەن مۇزىكىلىرىنىڭ قۇرۇلمىسىغا ۋارىسلىق قىلغان، دەپ ئېيتىشقا هەقلىقمىز.

«كۆسەن مۇزىكىسى ـ باشلىنىش نەغمىسى، بايان نەغمىسى، ئۇسسۇللۇق سەنەم نەغمىسىدىن تەركىب تاپىدۇ. روشەنكى ئۇ مۇزىكىلىق قۇرۇلما جەھەتتىن چوك نەغمە شەكلىنى ئالغان بولۇپ، شەكىل جەھەتتىن «چوغ» ، «هاردۇق» ، «شوخ» بولۇپ بۆلۈنگەن. «چوغ» ـ ناخشىغا قارىتىلغان بولۇپ مۇقامنىڭ «چوك نەغمىسى» نى، «هاردۇق» ـ بايان نەغمىسى بولۇپ مۇقامنىڭ «داستانى» نى، «شوخ» ـ ئۇسسۇللۇق سەنەم نەغمىسىبولۇپ مۇقامنىڭ «مەشرەپى» نى‌بىلدۇرىدۇ» . ⑳

«دېمەك، كۆسەن مۇزىكىسى مۇكەممەل كۆي شەكلى نەزەرىيىسىگە ئىگە بولۇپ، ئۇچ بۆلەكلىك يۇرۇشلەشتۇرۇلگەن

نەغمىلەر شەكلىنى ئالغاندى. كۈسەننىڭ چالغۇ ئەسۋابلىرىمۇ 16 خىلدىن كۆپ ئىدى. كۈسەن چالغۇ ئەسۋابلىرىدىكى ،بەش تار، هازىرقى ئۇيغۇر راۋابىغا تارىخىي مەنبە بولغان. كۈسەن مۇزىكىلىرىدا قوللىنىلغان نەي هىلىمۇ قوللىنىلماقتا. كۈسەن تام رەسىملىرى يادىكارلىقىدا ساقلىنىپ قالغان داپنىڭ شەكلى هازىرقى داپقا ئوخشايدۇ. كۈسەن مۇزىكىلىرىدا قوللىنىلغان بىلى - هازىر ئۇيغۇرلار ئىشلىتىۋاتقان بالىمانىڭ ئۆزى.» ㉑

«ئۇيغۇر مۇزىكىسىدىكى مۇقام بىلەن كۈسەن مۇزىكىسى بىر - بىرىگە چەمبەرچەس باغلانغان . . . مەلۇم مەنىدىن ئىيتقاندا، كۈسەن مۇزىكىسىنى مۇقام دېيىشكىمۇ بولىدۇ. لېكىن ئېنىقراق قىلىپ ئېيتقاندا، مۇقامنى كۈسەن مۇزىكىسىنىڭ دەل ئۆزى دەپ قاراشقا بولمايدۇ. مۇزىكىلىق قۇرۇلما جەهەتتىكى ئورتاقلىقتىن قارىغاندا، كۈسەن مۇزىكىسى مۇقامنى تارىخىي مەنبە بىلەن تەمىنلىدى. ئۇ، مۇقامنىڭ ئۆسۈپ يېتىلگەن بۆشۈكى شۇنداقلا مۇقامنىڭ پەيدا بولۇپ تەرەققىي قىلغان تۇنجى مەركەزلىك ماكانىدۇر.» ㉒

كۈسەن ئۇسۇللىرىمۇ ناهايىتى زىبۇزىننەتلىك كۆركەم كىيىملەر، يۇقىرى ماهارەتلىك هەرىكەتلەر بىلەن ئورۇندىلاتتى. تالاك دەۋرىدىكى شائىرلاردىن لى دۇەن:

«لياڭجۇنىڭ ئۇيغۇرلىرى قاينىاپ ئۇسسۇل ئويىنىغان،
ئىلمەك بۇرۇن، ئەتلىرى ئاپئاق قاشتېشىسىمان.
يەرگە تېگىپ سۆرۈلۈپ تۇرسا شۇڭدەك پوتىسى،
كاناپ كۆڭلەك پەشلىرى قايرىلىپتۇ ئىككى يان.
ئۇ چېدىرىنىڭ ئالدىدا ئۆز تىلىدا شۇئىرلاپ،
كۆكرەك سىلاپ يەڭ شۇمۇپ چۈشتى ئۇسۇلغا شۇئان.
قاش ئۇچۇرۇپ كۆز ئېتىپ شىرداق كىگىز ئۈستىدە،
مارجان بۆكى ئاستىدىن ئاقتى تەرلىرى راۋان.
يالتىرىدى ئۆتۈكى يورۇق چىراغ ئالدىدا،
مەست كىشىدەك ئۆزىنى تاشلىغاندا هەر تامان.
پىرقىرىسا، تېز قويسا چۈشەر چالغان پەدىگە،
بەلگە قويسا قولىنى ئورغاق ئايغا ئوخشىغان.» ㉓

دەپ يازغانىدى.

كۈسەندە مۇزىكا - ئۇسسۇلنىڭ مۇناسىق يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانلىقى، ئەينى ۋاقىتتا كۈسەندە مەدەنىيەتنىڭ زور دەرىجىدە گۈللەپ ياشنىغانلىقىنىڭ ئىلمىي دەلىلى ئىدى.

5. كۈسەن مۇزىكىسى، فارابى مۇزىكا نەزەرىيىسى ۋە ئەرەب مۇزىكا مەدەنىيىتى

«بىزنىڭ مۇزىكا گالمالىرى توغرىسىدىكى چۈشەنچىمىز ئەڭ ئاۋۋال ئەبۇناسىر ئەلفارابىدىن باشلانغان»
- دارمۇر

كۈسەن مۇزىكىلىرى بۈددىزم بىلەن بىللە شەرقە - ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە، كورىيەگە ۋە ياپونىيەگە تارقالدى. كۈسەن مۇزىكىلىرى ئىسلام مەدەنىيىتى بىلەن بىللە ئىسلام خەلىپىلىكى زېمىنىگە تەسىر كۆرسەتتى. بۇنداق تەسىر كۆرسىتىشتە فارابىنىڭ مۇزىكا نەزەرىيىسى قالتىس رول ئويناندى.

قاراخانىلار خانلىقى (819 - 1212) دەۋرىدە، ئۇيغۇر - قارلۇق ئالىمى، مۇزىكا شۇناس ئەبۇناسىر فارابى ㉔ ئەرەب تىلىدا يازغان «كىتاب ئەلمۇسىقى كەبىر» دېگەن ئەسىرىدە مۇزىكا نەزەرىيىسى، چالغۇ ئەسۋابلار، ماسلاشقان - ماسلاشمىغان ئىنتىرۋاللار، رېتىم، ئىجادىيەت قانۇنىيىتى قاتارلىق جەهەتلەردە مول نەزەرىيىۋى قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغانىدى. فارابىنىڭ مۇزىكا نەزەرىيىسى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەنئەنىۋى كۈسەن كۈيشۇناسلىق سىستېمىسى ۋە كۈسەن ئەنئەنىسىنى ئارقا تېرەك، ئاساسىي مەنبە قىلغانىدى.

دوكتور دارمۇر «ئەرەب مۇزىكىسىدىكى ئاۋاز تىزىسلىرىنىڭ قىسقىچە تارىخى» ناملىق كىتابىدا: «بىزنىڭ ئەرەب مۇزىكا گالماسى توغرىسىدىكى چۈشەنچىمىز ئەڭ ئاۋۋال ئەبۇناسىر ئەلفارابىدىن باشلانغان» دەپ يازغانىدى.

مىسىرلىق ئەھمەد شەفىق ئەبۇ ئەۋۋاھ «ئەرەب مۇزىكىسىنىڭ قىسقىچە تارىخى» ناملىق ئەسىرىدە: «ئەرەبلەردە مۇزىكىنى نوتىغا ئېلىش 13 ،، 14 - ئەسىردە باشلانغان» دېيىلگەن.

كۈسەن مۇزىكىسىغا كەلسەك، تالاك دەۋرىدىلا (7 - ئەسىردىلا) ئۇنىڭ شەرتلىك نوتا كىتابلىرىنىڭ بولغانلىقى قەيت قىلىنغان. كۈسەن مۇزىكىسىدىكى بايان نەغمىسى بىلەن ئۇسسۇللۇق نەغمە - كۈيلەر ئىسنىرومېنتاللىق (چالغۇ ئەسۋابلارنىڭ بىۋاستە ياردىمى بىلەن ئورۇندىلىدىغان) مۇزىكىلار بولۇپ، نوتىغا ئېلىشقا ئەپلىك ئىدى.

ئەمدى بىز بۇ دەۋردىكى ئەرەب مۇزىكىسىغا نەزەر سالساق، 4 ـ ئەسىردىن 7 ـ ئەسىرگىچە بولغان بۇ ئارىلىقتا ئەرەبلەرنىڭ مۇزىكىسى تېخى يەككە ئاۋاز تىزمىسىدىكى ئىپتىدائىي باسقۇچتا ئىدى.

تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، دۇخۇەن سۇيابۇ ـ چۇۋادىسىنى بويسۇندۇرغىلى بېرىپ، 751 ـ يىلى تالاس ئۇرۇشىدا ئەرەبلەر تەرىپىدىن ئەسىرگە ئېلىنىغان. ئۇ 762 ـ يىلى تاڭ سۇلالىسى زېمىنىگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، «سەپەر خاتىرىلىرى» ناملىق كىتابىنى يېزىپ چىققان. ئۇنىڭدا: «ئەرەب ئاياللىرى تالا ـ تۇزگە چىقسا، يۈزىگە چۈمبەل تارتىدۇ. كۇنىگە بەش ۋاق ناماز ئوقۇيدۇ. بېلىگە كۇمۇش بەلباغ باغلاپ، يېنىغا كۇمۇش دەستىلىك پىچاق ئاسىدۇ ... ئەرەبلەر ھاراقنى مەنئى قىلىدۇ. مۇزىكىنى چەكلەيدۇ ...» دېگەن خاتىرىلەرنى قالدۇرغان.

دېمەك، ئەرەبلەر مۇزىكىنى چەكلەۋاتقان ئەنە شۇدەۋردە كۇسەن مۇزىكىلىرى تازا روناق تېپىپ، تۆت ئەتراپقا ئۆزىنىڭ تەسىرىنى تازا سىڭدۇرۇۋاتاتتى. ھالبۇكى، بۇ مەزگىللەردە ھازىرقى شىنجاڭ ئاللىقاچان «ناخشا ـ كۇسۇل ماكانى» غا مۇناسىپ ھالغا يېتىپ، تازا شۆھرەتلىنىشكە باشلىغانىدى. بۇنىڭ شانلىق نامايەندىسى ـ ئۇيغۇر ئەجدادلىرى تەرىپىدىن بارلىققا كەلتۇرۇلگەن كۇسەن مەدەنىيىتى ۋە سەنئىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئەرەب مۇزىكا مەدەنىيىتىنىڭ ئۇيغۇر مۇزىكىسىغا بولغان تەسىرى 10 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ئىسلام دىنىنىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىغا تارقىلىشىدىن يەنى ئىسلام دىنى بىلەن تەڭ ئەرەب مەدەنىيىتىنىڭمۇ بىللە كىرىپ كېلىشىدىن باشلاندى. ئەرەب تىلى بارا ـ بارا ئىسلام ـ پەن تىلىغا، پارس تىلى ئەدەبىيات ـ سەنئەت تىلىغا ئايلىنىشقا باشلاپ، ئەرەبچە ۋە پارسچە سۆزلەر پەيدىنپەي تۇرمۇشنىڭ ھەممە ساھەلىرىگە سىڭىپ كىرىشكە باشلىدى. ھەتتا قاراخانىلارنىڭ خانلىرىدىن باشلاپ (مەسىلەن، سۇتۇق بۇغراخان ئۆزىگە ئابدۇلكېرىم دەپ ئەرەبچە ئات قويغاندەك) ھەر بىر مۇسۇلمان ئۆزىگە ئەرەبچە ئىسىم قويۇش ئادەتكە ئايلىنىپ كەتتى.

ئۇيغۇر ئالىملىرىمۇ ئۆز ئەسەرلىرىنى ئەرەب ياكى پارس تىلىدا يېزىشقا كىرىشتى. مۇشۇنداق شارائىتتا، بەزى چالغۇ ئەسۋابلىرى بىلەن كۇي ـ ئاھاڭلارغا ئەرەبچە ياكى پارسچە نام بېرىلىشى، ئەرەبچىدىن «مۇقام» سۆزىنىڭ كىرگەنلىكى نەتىجىسىدە، كېيىنچە «ئون ئىككى مۇقام» ناملىرىنىڭ بەزىلىرىنىڭ ئەرەبچە ياكى پارسچە ئاتىلىپ قالغانلىقى ھېچبىر ئەجەبلىنەرلىك ئىش ئەمەس. ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ بەزى ناملىرى ئەرەبچە ياكى پارسچە ئاتىلىپ قالغانلىق بىلەن ئۇنىڭ مىللىي مۇزىكىلىق تۇزۇلمىسىدە ھېچقانداق ئۆزگىرىش بولغىنى يوق.

ھەر بىر مىللەتنىڭ مۇزىكا سەنئىتى شۇ مىللەتنىڭ پسىخىك خاراكتېرى، تۇرمۇش ئادىتى، ئۆزى ياشىغان جۇغراپىيىلىك مۇھىتى ۋە مىللىي ئەنئەنىسىنىڭ سىمۋولى بولغاچقا، ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ بەزى ناملىرى ئەرەبچە ياكى پارسچە ئاتىلىپ قالسىمۇ، ماھىيەتتە ئۇيغۇرلارغا خاس مۇزىكىلىق خۇسۇسىيەتنى ئەينەن ساقلاپ قالدى.

دەرۋەقە، مىللەتلەر ئارا مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش نۇقتىسىدىن جۇملىدىن مۇزىكا مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتى جەريانىدىكى ئومۇمىي قانۇنىيەتلەر نۇقتىسىدىن بولسۇن «ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى» نىڭ تەرەققىياتىنىڭ بەزى تەرەپلىرىگە ئەرەب ـ پارس مۇزىكا مەدەنىيىتىنىڭ مەلۇم دەرىجىدە تەسىر كۆرسەتكەنلىكىمۇ بىر تارىخىي پاكىت. ئەمما بۇ قوبۇل قىلغۇچىنىڭ قوبۇل قىلىشى جەريانىدىكى تەسىر كۆرسىتىشىدىن ئىبارەت.

سۆز ئارىسىدا ئەرەبلەر «ئود» دەپ ئاتايدىغان بەرباب توغرىسىدا توختىلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ.

ياپونىيىلىك ئەنبىيەن چېكىشۇك: «باربۇد» پارسلارنىڭ چالغۇ ئەسۋابى دېسە، گېرمانىيىلىك كورت ساكس «باربۇد» نى سانسكرىت تىلىدىكى baharbu دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان دەپ قارايدۇ. بۇ «ئۆردەك بېشى شەكلىدىكى چالغۇ» دېگەن سۆزدۇر.

«باربۇد» نىڭ خەنزۇچە ئاتىلىشى «پىپا» بولۇپ، خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى (3 ـ ئەسىر) دە ياشىغان مەشھۇر تىلشۇناس لىيۇشى «ئاتالغۇلار ئىزاھاتى ـ چالغۇ ئەسۋابلار قىسمى» ناملىق كىتابىدا «باربۇد» نىڭ ئەسلى ۋەتىنى «خۇرلار» (قەدىمكى زامانىدا جۇڭگونىڭ شىمالىي ۋە غەرب تەرەپلىرىدە ياشايدىغان مىللەتلەر) دىيارى ئىكەنلىكىنى ۋە ئۇنىڭ ئات ئۈستىدە كېتىۋېتىپ چالغىلى بولىدىغان بىر خىل ساز ئەسۋابى ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۇرۇپ ئۆتكەن.

يەنە بىر مۇنچە خەنزۇچە مەنبەلەردە «باربۇد» نىڭ مىلادىدىن بۇرۇنقى 2 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا غەربىي دىيارىدىن ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە كىرىشكە باشلىغانلىقى، سۇي ـ تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە كۇسەن «باربۇد» نىڭ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە كەڭ تارقالغانلىقى قەيت قىلىنغان. بۇ پاكىتلار «باربۇد» نىڭ ئەرەبلەرگە ھازىرقى شىنجاڭ ياكى ئوتتۇرا ئاسىيادىن كىرگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. ۋەھالەنكى، بەرباب (باربۇد) نى ئەرەپلەر «ئود» (قارا ياغاچ) دەپ ئاتايدۇ. بۇ چالغۇنى ئەرەبلەر تۇرك مۇزىكانت ئىبىن سىراجىدىن، كېيىن فارابىدىن ئۆگەنگەنىدى.

ئۆزبېكىستان ئالىملىرىنىڭ تەكشۈرۈشچە، مىلادى 6 ـ ، 7 ـ ئەسىرلەر ئارىلىقىدا ھازىرقى تۇركمەنىستانىنىڭ ئۇيغۇر رايونى بولغان بەيرەمەلى ۋىلايىتىگە يېقىن مەرۋە شەھىرىدە «باربەد» ئاتلىق بىر مۇزىكانت ياشىغان. ئۇ كىشى ھەم كومپوزىتور، ھەم ھاپىز، ھەم شائىر بولغان. باربەد ئۆز ھاياتىدا ھەپتىنىڭ يەتتە كۇنىگە نىسبەت بېرىپ، يەتتە خىل كۇي، ئاينىڭ 30 كۇنىگە قىياسلاپ 30 كۇي، يىلنىڭ 360 كۇنىگە بېغىشلاپ شۇنچە كۆپ تەرانە (ئاھاڭ ـ كۇي) ئىشلىگەن. بۇ كۇيلەرنىڭ ھەممىسىنى «باربۇد» بىلەن ئورۇندىغان. ئۇ ئىشلىگەن تەرانىلەرنىڭ كۆپ قىسمى ھازىرغىچە ساقلانغان بولۇپ، ئۆزبېك «شەش مۇقامى» (ئالتە مۇقامى) دىكى «زەرەفكەند» ؛ «خۇسرەۋانى» ، «نەۋرۇزى بۇزرۇك»

، «نەۋرۇزى ئەجەم» ، «نەۋرۇزى خارا» مۇقام يوللىرىدا باربەدىنلىك ئىجادىيىتىنىلىك ئەنئەنىلىرى بىۋاستە داۋام قىلماقتا. فارابى، ئىبىن سىنا ㉕ ۋە ئابدۇرەھمان جامى قاتارلىق ئۇلۇغ ئالىم، مۇتەپەككۇر، ئەدىبلەر باربەدىنلىك مۇزىكا ئىستېداتىغا يۇكسەك باھا بەرگەن. بۇ پاكىتلار، «باربۇد» ئەرەبلەرنىلىك ئۆز مىللىي سازى ئەمەس، پارسلاردىن كىرگەنلىكىنى، پارسلارغا بىزدىن كىرگەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

قوبۇز (ياكى قومۇز) ئۇيغۇر قاتارلىق تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىلىك ئەڭ قەدىمكى سازلىرىدىن بىرى. قەدىمكى ئۇيغۇر رىۋايەتلىرىدىن «شاھزادە قالىيامقارا بىلەن پاپامقارا ھەققىدە رىۋايەت» تە: «شاھزادە قوبۇز چېلىشقا ناھايىتى ھېرىسمەنىدى» دېگەن جۈملىلەر بار. بۇ پاكىت «قوبۇز» دېگەن بۇ سازنىلىك قانچىلىك ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. ھالبۇكى، بۇ سازلار ئەرەبلەرگە 11 - ئەسىردە بىز تەرەپتىن بېرىپ تارقالغانىدى.

بۇ پاكىتلار، ئەرەب مۇزىكىسى تېخى ئىپتىدائىي قۇرۇلما باسقۇچىدا تۇرغان ئەسىرلەردە، ئۇيغۇر مۇزىكىسىنىلىك ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن يۇكسەك سەۋىيىگە يېتىپ، گەرچە ئۇ چاغلاردا تېخى «مۇقام» دېگەن سۆز قوللىنىلمىغان بولسىمۇ، قۇرۇلما جەھەتتىن مۇقام بولۇپ شەكىللەنگەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

ئەرەب مۇزىكىسى 10 - ئەسىرنىلىك ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ، ئاندىن پارس ۋە تۈركىلەرنىلىك تەسىرى بىلەن ئىنىستروملىنتاللىق مۇزىكىلارغا ئېتىبار بېرىدىغان بولغانلىقىنى، بۇنى كۆسەن مۇزىكىلىرىغا سېلىشتۇرساق، نەچچە ئەسىرلەر كېيىن ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز.

خاتىمە

«ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى - ئەقىل - پاراسەتنىلىك ئۇلۇغ جۇغلانمىسىدىن ئىبارەت.»
- سەيپىدىن ئەزىزى

كۆسەن - قەدىمكى غەربىي دىياردىكى شىمالىي يول ئۈستىگە جايلاشقان چوڭ بىر خانلىق بولۇپ، ئۇ يەردە بەي فامىلىلىكلەر سۇلالىسى ناھايىتى ئۇزۇن مۇددەت سەلتەنەت سۈردى.

شەرقىي خەن خانى خەن خىدىنىلىك يۈكىيۈەن 3 - يىلى (مىلادى 91 - يىلى) دىن باشلاپ تاكى تاڭ خانى تاڭ دېزۇڭنىلىك جىنيۈەن 6 - يىلى (790 - يىلى) غىچە بولغان ئارىلىقتا بەي فامىلىلىكلەر سۇلالىسى ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ 700 يىلدىن ئوشۇق ۋاقىت كۆسەندە ھۆكۈمران ئورۇندا تۇردى.

790 - يىلى تىبەتلىكلەر كۆسەنگە بېسىپ كىرگەندىن كېيىن، كۆسەننىلىك سىياسىي ۋەزىيىتىدە زور ئۆزگىرىشلەر بولۇپ، بەي فامىلىلىكلەر سۇلالىسىمۇ ئاخىرلاشتى.

بەي فامىلىلىكلەر سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىق قىلغان بۇ مەزگىل، كۆسەن تارىخىدىكى سىياسىي ۋەزىيەت ئەڭ مۇقىم، تىنچ، پاراۋان مەزگىل ئىدى.

كۆسەننىلىك راۋاج تاپقان بۇددا مەدەنىيىتى كۆسەندە راۋاج تاپقان ئىقتىسادىي ئاساس ئۈستىدە مەيدانغا كەلگەندى. ئۇنىلىك دەۋرىمۇ تەخمىنەن بەي فامىلىلىكلەر سۇلالىسى بىلەن تەڭ باشلىنىپ، تەڭ ئاياغلاشتى.

بۇ مەزگىلدىكى كۆسەن مۇزىكىلىرى ۋەكىللىكىدىكى غەربىي دىيار مۇزىكىلىرى بۇددا مەدەنىيىتى كاتېگورىيىسىگە مەنسۇپ بولۇپ كەلدى. تارىخنىلىك ئاساسىي گەۋدىسى مەۋجۇتلا بولىدىكەن، تارىخ تەرەققىياتى مەڭگۈ ئۇزۇلۇپ قالمايدۇ. شۇ مەزگىلدىكى غەربىي دىيار مەدەنىيىتىنىلىك ئاساسىي گەۋدىسى - يەنىلا ئۇيغۇر مەدەنىيىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

كۆسەن 790 - يىلدىن باشلاپ تىبەتلىكلەرنىلىك پاراكەندىچىلىكى، تاجاۋۇزچىلىقى ئارقىسىدا مەلۇم بىر مەزگىل ئۇلارنىلىك باشقۇرۇشىدا بولدى. 9 - ئەسىردە ئۇيغۇرلار تىبەتلىكلەرنى كۆسەندىن قوغلاپ چىقىرىپ، ئۆز يۇرتىنى قايتىدىن ئىگىلىدى.

مۇشۇ دەۋرگىچە غەربىي دىياردىكى ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىلىك مۇزىكىلىرىنى يەنىلا قەدىمكى ئۆز تىلى بويىچە: «كۆسەن نەغمىسى» ، «سۇلى نەغمىسى» ، «ئۇدۇن نەغمىسى» ، «قوچۇ نەغمىسى» ، «ئېۋرغول نەغمىسى» ، «بىشبالىق نەغمىسى» ۋە «چوڭ نەغمە» ، «ئۇلۇغ نەغمە» ، «كۇي» ، «ئاھالىك» ، «ئەلنەغمە» دېگەن ئاتالغۇلار بىلەن ئاتاپ كەلدى. مانا بۇلارنىلىك ھەممىسى كېيىن يىلتىز تارتىپ، مەيدانغا كەلگەن ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىلىك مەنبەلىرى ئىدى.

13 - ئەسىرگە كەلگەندە، ئەرەربەيجانلىق تۈركىلەردىن سەفىئۇددىن ئابدۇلمۇئمىن ئەل ئۇرمەۋي «مۇقام» ㉖ دېگەن بۇنامنى مۇزىكا ئاتالغۇسى قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويغاندىن كېيىن، غەربىي دىياردىكى ئۇيغۇرلارمۇ بۇ ئاتالغۇنى قوبۇل قىلىپ، شۇندىن تارتىپ مۇزىكا ئاتالغۇسى سۈپىتىدە قوللىنىپ كەلدى.

دېمەك، قەدىمكى كۆسەن مۇزىكىلىرى ئۆز بېشىدىن ئويغىنىش دەۋرى (ئەڭ قەدىمكى دەۋرلەردىن 1 - ئەسىرگىچە) ، گۈللىنىش دەۋرى (1 - ئەسىردىن 8 - ئەسىرگىچە) ، قوشۇلۇش دەۋرى (8 - ئەسىردىن 14 - ئەسىرگىچە) ، قېلىپلىشىش دەۋرى (14 - ئەسىردىن 16 - ئەسىرگىچە) قاتارلىق تۆت دەۋرنى ئۆتكۈزۈپ ئاندىن بۈگۈنكى «مۇقام» ھالىتىگە كەلدى.

مۇزىكا تەتقىقاتچىسى جۇجىڭباۋ «مۇقام ھەققىدە مۇلاھىزە» ناملىق ماقالىسىدا: «بۇ مۇقامنى دەسلەپكى قەدەمدە شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا پەيدا بولغان. يىپەك يولى مەدەنىيىتىنىلىك ئالمىشىشى ۋە ئىسلامىيەتنىلىك گۈللىنىشىگە ئەگىشىپ نۇرغۇنلىغان مەملىكەتلەرنىلىك ئورتاق مۇزىكا شەكلىگە ئايلانغان، دەپ قارايمىز . . . (ئون ئىككى مۇقام، ئۇستىدە

توختالغىنىمىزدا، بىز ئۇنى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىجادىيىتى دەپ پەخىرلىنىشىمىز كېرەك . . . «ئون ئىككى مۇقام» - ئىسلامىيەت مۇزىكا سىستېمىسىدا تۇرى ئالى كۆپ، ئەغمىسى ئالى مۇكەممەل، مۇزىكىلىق قۇرۇلمىسى كامالەتكە يەتكەن سەنئەت. «ئون ئىككى مۇقام» - ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇزۇن تارىخىي دەۋرلەردىن بېرى چەتتىن كىرگەن ئېسىل سەنئەتلەرنى قوبۇل قىلىش ئاساسىدا، قەدىمكى كۆسەن مۇزىكىلىرىغا ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇنى پەيدىنپەي تەرەققىي قىلدۇرغانلىقىنىڭ مەھسۇلى. ئۇ ھەرگىزمۇ پارس، ئەرەبلەردىن ياكى ھىندىلاردىن كىرگەن ئەمەس. . . مۇزىكا قۇرۇلمىسى جەھەتتىكى ئورتاقلىقتىن قارىغاندا، كۆسەن مۇزىكىلىرى «ئون ئىككى مۇقام» نى تارىخىي مەنبە بىلەن تەمىنلىدى. ئۇ، مۇقامنىڭ ئۆسۈپ يېتىلگەن بۆشۈكى، شۇنداقلا مۇقامنىڭ پەيدا بولۇپ تەرەققىي قىلغان تۇنجى مەركەزلىك ماكانىدۇر» دەپ كۆسەن مۇزىكىسىنىڭ تارىخىي ئورنىغا ئىلمىي باھا بەردى.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇلۇغۋار مۇزىكا مەدەنىيىتىنىڭ يېپەك يولىنى لەرزىگە كەلتۈرگەن مىلودىك ئۇتۇقى، ئۇيغۇر خەلقى مۇزىكىلىق تەپەككۇرىنىڭ نەزەرىيىۋى سىستېما تۈزگەن مىسلىسىز كامىل مۆجىزىسى، ئۇيغۇر مۇقام - مەشرەپ ئېتنولوگىيىلىك مىللىي سەنئىتىنىڭ يىراق ئەجدادلىرىمىز تەرىپىدىن ئۇل سېلىنغان شاھانە خەزىنىسى - قەدىمكى كۆسەن مۇزىكىلىرى ئىپتىخارىمىزنىڭ يارقىن نېگىزلىرىدىن بىرى!

ئۇ مۇزىكا سەنئىتىدە دۇنياۋىي شۆھرەت ياراتقان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىجادىي ئىقتىدارى ۋە مەدەنىيەت يارىتىش مۇمكىنلىكلىرىنى يورۇتۇپ بېرىش بىلەن بىللە، بىزنىڭ مەنىۋى ئويغىنىشىمىزغا يېڭى ئۇپۇق بېغىشلايدۇ. راۋاجلىنىۋاتقان ۋە بىر ئىزدا توختاپ قالمايدىغان ھەرىكەتچان تارىخ دەل يېڭى زامان كۆسەن مۇزىكا سەنئىتى - ھازىرقى زامان ۋە بولغۇسى زامان ئۇيغۇر مۇزىكا مەدەنىيىتى ئۈچۈن ئالى مۇنبەتلىك گۈللىنىش تۇپرىقى ھاسىل قىلىشىدا شەك - شۇبھە يوق، ئەلۋەتتە!

ئىزاھلار

① بەن چاۋ - خەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ مىلادى 91 - يىلى غەربىي دىيارغا ئەۋەتكەن دورغىپى (باش قۇيرۇقچى بېگى). ئۇ كۆسەندە تۇرغان. «كېيىنكى خەننامە. بەن چاۋ تەزكىرىسى» گە قارالسۇن.

②, ⑮ جۇيىگرۇلۇك: «شىنجاڭدىكى قىزىل مىكىۋىنىڭ ۋۇجۇتقا كېلىش تارىخىي شەرت - شارائىتلىرى»، «شىنجاڭ داشۇ ئىلمىي ژۇرنىلى» 1988 - يىل 4 - سانىغا قارالسۇن.

③ لۇي گۇاڭ - (337 - 399) 16 پادىشاھلىق دەۋرىدىكى كېيىنكى لىياڭ خانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى. دى (ئاق قۇلان) قەبىلىسىدىن بولۇپ ئالدىنقى چېن پادىشاھىنىڭ فۇجىيەنىنىڭ سەركەردىسى ئىدى. ئۇ 382 - يىلى 70 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن غەربىي دىيارىدىكى «كۆسەن خانلىقى» غا جازا يۈرۈشى قىلىپ، كۆسەندىن 20 مىڭ ئۇلاقتا ھەر خىل زىبۇ زىننەتلەر بىلەن دىرامچىلار، سەنئەتچىلەر، ئەدىبلەر، نەققاشچىلار، بۆددا ئالىملىرى جۈملىدىن مەشھۇر بۆددا ئالىمى، تىلشۇناس ۋە شائىر كومىراجىۋا ۋە ھەر خىل ھايۋانات نەمۇنىلىرى قاتارلىقلارنى ئېلىپ كەتكەن. ئۇ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە داۋام قىلىۋاتقان غېشۇي ئۇرۇشى قالايمىقانچىلىقىدىن پايدىلىنىپ لياڭجۇنى بۆلۈۋېلىپ، كېيىنكى لىياڭ خانلىقىنى قۇرۇپ ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەي ئۆلگەن. «ۋېينامە» نىڭ لۇي گۇاڭ تەزكىرىسى ۋە خوجى مۇنسۇن تەزكىرىسى قىسمىلىرىغا قارالسۇن.

④ شۆەنجۇاڭ (602 - 664) - جۇڭگو بۆددىزمىنىڭ ئاتاقلىق تەرجىمە ئۇستىسى، مەشھۇر بۆددا ئالىمى. «ئۇلۇغ تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە غەربكە قىلىنغان ساياھەت» نىڭ مۇئەللىپى.

⑤ پېللىيوت، سىلۋېن. لېۋى: «توخار تىلى توغرىسىدا»، خەنزۇچە نەشرى، 42 - بەتكە قارالسۇن.

⑥ «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى 1992 - يىل 1 - سانىغا قارالسۇن.

⑦ كومىراجىۋا (344 - 413) - كۆچالىق مەشھۇر بۆددا ئالىمى، جۇڭگونىڭ قەدىمكى زاماندىكى ئاز سانلىق مىللەتلىرىنىڭ ئاتاقلىق ئۇستازى، بەرباب چالغۇسىنىڭ ماھىرى، مۇزىكا نەزەرىيىچىسى. پادىشاھ جۇۋۇدى (561 - 578) تەختتە تۇرغان يىللىرى ئارىسىدا چاقىرىپ كەلگەن. ئۇنىڭ دادىسى كۆچادا «مۇزىكا پىرى» دەپ ئاتالغان. سۇ جۇپنىڭ «بەش تارانە،

يەتتە ئاۋاز قانۇنى» بولغان. ھەر بىر تارانە (That) بىر ئاھاڭ شەكلى بولۇپ، ئۇ ئۆز ئىچىدىن يەتتە ئاۋاز باسقۇچىغا بۆلۈنۈپ، جەمئىي 35 ئاۋاز بۆلەكلىرىگە ئايرىلغان.

بۇ يەتتە ئاۋاز «12 رىتىملىق كۈي قانۇنى» كۆچا مۇزىكىسىنىڭ كۆيشۇناسلىق نەزەريىسى بولۇپ، ئومۇمىيلىق جەھەتتىن پۈتۈن غەربىي دىيار مۇزىكىلىرىنىڭ ئاساسى بولغان. تۈركىيە، قەشقەر، خوتەن ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا، مەركىزىي ئاسىيا مۇزىكىلىرى ئەنە شۇ ئاساسقا قۇرۇلغان. تارىخىي جەھەتتە سۆجۈپ ۋە ئۇنىڭ ئاتىسىنىڭ 12 رىتىملىق كۈي قانۇنى ھىندىستان ۋە ئەرەب ئاۋاز قانۇنىيەتلىرى ھەققىدىكى مەلۇماتلاردىن كۆپ قەدەم.

سۈي ژېندى ۋاقتىدا، جېن يى، ۋەن باۋچاڭ قاتارلىقلار مۇزىكا ئىسلاھاتى ئېلىپ بارغاندا، سۇجۇپنىڭ 12 رىتىملىق كۈي قانۇنىنى ئاساس قىلغان. بۇ جۈملىگو مۇزىكا تارىخىدا لى يەنىيەندىن كېيىنكى يەنە بىر زور ئىلگىرىلەش بولغان. سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ياشىغان ئاتاقلىق مۇزىكاشۇناس سەي يۈەندىڭ (1135 - 1198) كۆچا مۇزىكا ئاھاڭىنى ئاساس قىلىپ مۇزىكا ئىشلىگەن.

⑨ مەلىكە ئاسىنا - مىلادى 6 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا بۈگۈنكى ئالتايدا تۇغۇلۇپ ئۆسكەن داڭلىق مۇزىكانت، ناخشىچى - قوشاقچى. 568 - يىلى 3 - ئايدا بۇ گۈزەل مەلىكىنىڭ ناخشا - مۇزىكىدىكى نام - شۆھرىتىنى ئاڭلىغان شىمالىي جۇ خانى جۇۋۇدى كۆك تۈرك خانلىقىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، مەلىكە ئاسىنانى چاقىرىپ ئەكەلدۈرگەن. شۇ چاغدا مەلىكىگە ھەمراھ بولۇپ بارغان 300 دىن ئارتۇق مۇزىكانت، ناخشىچى، ئۇسۇلچى ۋە باشقا سەنئەتكارلار غەربىي دىيارنىڭ 12 خىل چالغۇ ئەسۋابىنى، 470 دىن ئارتۇق نەغمە، ئۇسۇللىرىنى چاقىرىپ بىللە ئېلىپ بارغان. مەلىكە ئاسىنا چاقىرىپ كەلگەن داڭلىق ناخشا - ئۇسۇل بەزمىلىرىنى ئۈيۈشتۈرۈپ، چاقىرىپ سەھنە سەنئىتىنىڭ تەرەققىياتىغا مەلۇم تۈرتكە بولغان.

⑩ بەيي جىڭتۇڭ - كۆسەنلىك مەشھۇر مۇزىكانت. ئۇ 568 - يىلى شىمالىي جۇ خانى جۇۋۇدىنىڭ ئاسىنا بىلەن بىللە چاقىرىپ كەلگەن بارغان. 570 - يىلى ئوردا مۇزىكانتلىرىغا باش ئوقۇتقۇچى بولغان. بەيي جىڭتۇڭ مۇزىكا ئىجاد قىلىش، نوتا يېزىش جەھەتتە يۇقىرى تالانتقا ئىگە بولۇپلا قالماي، مۇزىكا نەزەريىسىگىمۇ كامىل ئىدى. ئۇ، كۆسەننىڭ «بەش تارانە، يەتتە ئاۋاز قانۇنى» نى چاقىرىپ كەلگەن تونۇشتۇرغان. بەيي جىڭتۇڭ ئاخىرقى ئۆمرىنىڭچە ئوردا مۇزىكا ئۆستازى، باش ئوقۇتقۇچى بولۇپ ئىشلىگەن. ئۇ جەريانىدا ئۇ نەچچە يۈز مۇزىكا ئىجاد قىلغان ھەم بىر قانچە يۈز ئوقۇغۇچىنى تەربىيىلەپ، جۈملىگو سەنئەت تارىخىغا غايەت زور تۆھپە قوشقان.

⑪ بەيي مىندا (ئاقارى ماندا) - سۇ جۇپقا ئەگىشىپ كەلگەن كۆچا مۇزىكانتلىرىنىڭ ئەۋلادى بولۇپ، سۇي سۇلالىسى دەۋرىدە ناھايىتى زور شۆھرەت قازانغان كۆچا مۇزىكانتى. ئۇ، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىمۇ داۋاملىق مۇزىكا بىلەن شۇغۇللانغان.

سۇي ياڭدى پادىشاھ (605 - 618) نىڭ بۇيرۇقى بىلەن بەيي مىندا ئۇنىڭ «ياشا»، «پەرىزاتنىڭ مېھمان بولۇشى»، «قەدىم ئوردىغا قايتىش»، «شادلىق كۈلى» قاتارلىق 15 نەزمىسىگە نەغمە ئىشلەپ بەرگەن. بۇنى سۇي ياڭدى ئۆزئەھرەملىرى بىلەن ئاڭلاپ خۇشال بولۇپ: «كۆپ مۇزىكا ئاڭلاش بەجايىكى كۆپ كىتاب ئوقۇماق» دېگەن. بەيي مىندا يەنە «12 مەۋسۇم نەغمىسى» قاتارلىق مۇزىكىلارنىمۇ ئىشلىگەن. تاڭ مىڭخۇانىڭ «باھار بۆلبۈل ناۋاسى» ناملىق نەزمىسىگە نەغمە ئىشلەپ داڭ چىقارغان.

⑫ فېي شىنغۇ (پىلىيورتومار) - تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ياشىغان قەشقەرلىق ئاناقلىق بەرباب ماھىرى، مۇزىكا ئىجادىيەتچىسى. پادىشاھ تاڭ تەيزۇڭنىڭ ئالاھىدە ھۆرمىتىگە ئېرىشكەن غەربىي دىيار مۇزىكانتلىرىدىن بىرى. ئۇنىڭ «ئاتەش سۇمۇرغ»، «سېغىنىش كۈيى»، «نۇسرەت تاپقان يىگىت» قاتارلىق نەغمىلىرى تاڭ سۇلالىسىنىڭ ھەر قايسى جايلىرىغا كەڭ تارالغان.

⑬ ساۋ پولومىن (بىراخمان سەلزى) - غەربىي جېن سۇلالىسى (263 - 316) دەۋرىدە دادىسى ساۋ ھەم 30 دىن كۆپ مۇزىكانت، رەسسام، ناخشا - ئۇسۇلچى ھۈددىستلار بىلەن بىللە سەمەرقەندتىن چاقىرىلغان بارغان توققۇز جاۋۇپ ئۇيغۇرلىرىدىن ئىدى. ئۇنىڭ دادىسى غەربىي دىياردا كاتتا بارىمت ماھىرى بولغاچقا، ئۆزۈن ئۆتمەي چاقىرىلغان شۆھرەت قازىنىپ ئوردا مۇزىكانتى ھەم ئوردا مۇزىكا ئوقۇتقۇچىسى بولغان. ئۇ دادىسىنىڭ كەسپىگە ۋارىسلىق قىلغان داڭلىق بارىمت ماھىرى بولۇپ، شۇ چاغدا ئادەتكە ئايلانغان ھۈددا مۇزىكىلىرنى چېلىپ شۆھرەت قازانغان. كېيىن جېن سۇلالىسى خانى جېن خۇيدى (259 - 306) ئۇنى ئوردىغا تەكلىپ قىلىپ، ئۆز يېنىدا ئېلىپ قالغان. ئۇ ئاخىرقى ئۆمرىنگىچە مۇزىكا ئىجاد قىلىش، ساز چېلىش، سەنئەتكارلارنى تەربىيىلەش بىلەن مەشغۇل بولغان. شۇ جەريانىدا ئۇنۇرغۇنلىغان ئۇيغۇر ناخشا - مۇزىكىلىرنى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە تارقىتىپ، ئۆز ئارا مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنى ئىلگىرى سۈرۈشكە زور تۆھپە قوشقان.

⑭ ساۋمياۋدا - شىمالىي چى (479 - 502) دەۋرىدە چاقىرىلغان مەشھۇر بارىمت ماھىرى ساۋزىڭنۇ ئاڭلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇنىڭ بوۋىسى ساۋپولومىن، دادىسى ساۋزىڭنۇ ئەينى زاماندا چاقىرىلغان داڭدار سەنئەتكارلاردىن ئىدى. ئۇنىڭ شىمالىي چى ئوردىسىدا ئىجاد قىلغان «غەمسىز كۈي» ناملىق مۇزىكىسى خان تەرىپىدىن 5000 تىزىق ئاقچا بىلەن مۇكاپاتلانغان. ئۇنىڭغا «غەمسىز تەڭرىزادە» دەپ نام بېرىلگەن. ئۇ شىمالىي جۇ ۋە سۇي سۇلالىسى ئوردىسىنىڭ ئالىي مۇزىكا ئوقۇتقۇچىسى بولۇپ، ۋەزىر دەرىجىلىك تەمىناتتىن بەھرىمەن بولغان. بىر نەچچە مىڭ سەنئەتكارلارنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرگەچكە «سۇينامە»، «شىمالىي سۇلالىلار تارىخى»، «يېڭى تاڭنامە» قاتارلىق تارىخنامىلاردىن مۇناسىپ ئورۇن ئالغان.

⑯ «سۇينامە. مۇزىكا تەزكىرىسى»، خەنزۇچە 15 - توم 379 - بەتكە قارالسۇن.

⑰، ⑱، ⑲، ㉓، ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر خەلق كلاسسىك مۇزىكىسى (ئون ئىككى مۇقام) ھەققىدە»، مىللەتلەر نەشرىياتى 1980 - يىل نەشرىگە قارالسۇن.

⑳، ㉑، ㉒ جۇ جىڭباۋ: «مۇقام ھەققىدە مۇلاھىزە»، «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلى 1982 - يىل 1 - سانىغا قارالسۇن.

㉔ ئەبۇناسىر قارابى - ئۇيغۇر - قارلۇق ئالىمى، ئىسلامىيەت دۇنياسىدىكى ئۇلۇغ پەيلاسوپ. ئۇ 870 - يىلى قارا خانىلار خانلىقى تەۋەسىدىكى ئىسىق كۆلىنىڭ جەنۇبىدىكى بالاساغۇن ۋىلايىتىگە قاراشلىق فاراب (ئوترار) شەھىرىدە تۇغۇلۇپ، 950 - يىلى 80 يېشىدا دەمەشقتە ئالەمدىن ئۆتكەن. قەبرىسى ھازىرمۇ دەمەشقتە. ئۇ، ئۆز ئۆمرىدە مۇزىكا توغرىسىدا بىر قاتار قىممەتلىك ئەسەرلەرنى يازغان. ئۇ قالۇن، ئود قاتارلىق چالغۇ ئەسۋابلارنى ئىسلاھ قىلغان. «تارىخىي مۇسىقىيۇن» دا ئۇنىڭ راك، ئوششاق، ئۆز ھال

مۇقاملىرى ئوستىدە، ئىشلىگەنلىكى تىلغا ئېلىنغان.

㉕ ئىبن سىنا (980 ـ 1037) ـ ئاتاقلىق تېبىبىي ئالىم، مۇتەپەككۇر. ئۇ «كىتابۇششىفا»، «كىتابۇننىجات» قاتارلىق مۇزىكىغا دائىر ئەسەرلىرىدە تۆرت كۈيىشۇناسلىقىدىكى 12 تۇركۈملۈك كۈي شەكلىنى تەشەببۇس قىلغان. ئۇ كۈي ـ ئاھاڭلارنى ئۆز شەكىللىرى بويىچە تەشكىللەش دەۋرىيىسىنى گۈللەندۈرگە قويۇپ، 12 خىل ئاساسىي كۈي شەكلىگە مۇجەسسەملەش كېرەك، دەپ قارىغان.

㉖ مۇقام سۆزى مۇزىكا مەنسىدە ئىككى چۈشەنچىنى بېرىدۇ. بىرىنچىسى. ئاھاڭ شەكلى (Ton) ياكى كۈيچىلىك قانۇنىيىتى (تېمېرا مېنتولوگىيە) چۈشەنچىسى؛ ئىككىنچىسى، ئايرىم نەغمە، ئەلنەغمە (ناخشىلىق مۇزىكا) ياكى يۇرۇشلەشتۇرۇلگەن چوڭ

۸۱

ھەجىمدىكى مۇزىكىلىق ئەسەر چۈشەنچىسىدىن ئىبارەت.

قوشۇمچە: كۆسەن مىڭئۆيلىرىدىكى تام رەسىملىرىدىن پارچىلار

▲1994 - يىلى 10 - ئاينىڭ 6 - كۈنى، شائىرە، مۇقام ئۈستازى ئاماننىساخان تۇغۇلغانلىقىنىڭ 460 يىللىقى مۇناسىۋىتى بىلەن مەكىت ناھىيە غاز كۆل يېزا مەدەنىيەت مەركىزىدە «كىچىك ئاماننىسا» ھەيكىلىنىڭ يوپۇقىنى ئېچىش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلدى.

ئاماننىساخان مىلادى 1534 - يىلى مەكىت ناھىيە غاز كۆل يېزا قومۇش مەھەللە كەنتىدە سازەندە ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنى قېزىش، رەتلەش، بېيتىشقا زور تۆھپە قوشۇپ، «مۇقام ئۈستازى» دەپ شۆھرەتلەنگەن. 1992 - يىلى يەكەندە ئۇنىڭ ھەيكىلى تۇرغۇزۇلغانىدى. بۇ قېتىم ئۆز يۇرتى غاز كۆلدە «كىچىك ئاماننىسا» ھەيكىلى تۇرغۇزۇلدى.

ھەيكەلنىڭ يوپۇقىنى ئېچىش مۇراسىمىغا ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇدىرى ھامىدىن نىياز، ئاپتونوم رايونىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى مىجىت ناسىر، شىنجاڭ ھەربىي رايونىنىڭ مۇئاۋىن سىياسىي كومىسسارى روزى ھوشۇر، مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ ئەزاسى، مەملىكەتلىك ئايالار بىرلەشمىسىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى ماھىنۇر قاسىم قاتارلىق رەھبىرىي يولداشلار، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىن كەلگەن سەنئەتكارلار، يازغۇچى، شائىر، كومپوزىتور، تەتقىقاتچىلار قاتناشتى.

خۇدا بەردى ئابدۇللا

▲ جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ 20 - ئەسىردىكى كىلاسسىك ئوسۇللىرىنى باھالاش 1994 - يىلى 12 - ئاينىڭ 5 - كۈنى بېيجىڭدە ئاياقلاشتى. ئاپتونوم رايونىمىزدىن ئۈچ ئەسەر كىلاسسىك ئەسەرلەر بويىچە «ئالتۇن ھەيكەل» مۇكاپاتىغا ۋە كۆرسىتىش مۇكاپاتىغا ئېرىشتى. بۇنىڭ ئىچىدە ئاتاقلىق ئوسۇل ئۇستازى، مەرھۇمە قەمبەرخانىم رەتلەپ سەھنىلەشتۈرگەن «تەخسە ئوسۇلى» بىلەن ئاتاقلىق ئوسۇل ئىجادىيەتچىسى ۋەرىڭسورى، مەرھۇم ھاجى راھمان ئىجاد قىلغان «ئۈزۈمچىلىك ئوسۇلى» ئالتۇن ھەيكەل مۇكاپاتىغا، ھاجى راھمان بىلەن زەينەپ سىدىق ئىجاد قىلغان «دولان سەنىمى» كۆرسىتىش مۇكاپاتىغا ئېرىشتى.

جۇڭگو ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسى، جۇڭگو ئوسۇلچىلار جەمئىيىتى، جۇڭخۇا مىللىي مەدەنىيىتىنى ئىلگىرى سۈرۈش جەمئىيىتى قاتارلىق ئورۇنلار بىرلىشىپ ئۇيۇشتۇرغان بۇ پائالىيەت جۇڭگونىڭ ھازىرقى زامان ئوسۇل تارىخىدىكى كەڭ كۆلەملىك كاتتا پائالىيەت بولۇپ، بىر نەچچە مىڭ ئوسۇل باھالاشقا قاتناشتۇرۇلدى. بۇ ھازىرقى زامان جۇڭگو ئوسۇل ئىجادىيىتى، سەنئىتىنىڭ بارغانسىرى يۇكسەكلىككە قاراپ يۈزلىنىۋاتقانلىقىنى گەۋدىلەندۈردى.

ۋەن يۇلۇڭ، شىي يۈگۈي

▲ شىنجاڭ «ئاق تېرەك» ئوسۇلىدىن ئىشتىن سىرتقى سەنئەت ئۆمىكى مەملىكەتلىك ۋە خەلقئارا سەنئەت مۇسابىقىلىرىدە مۇكاپاتقا ئېرىشىپ ئاپتونوم رايونىمىز ئوسۇلىرىنىڭ شان - شەرەپ كەلتۈرمەكتە.

1989 - يىلى مەملىكەت بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن ئوسۇلىدىن مۇسابىقىسىدا بۇ ئۆمەكتىكى قۇربانجان مېھمانجان بىلەن خانقىز ئۆمەر ئورۇندىغان «قىزىلگۈل غۇنچىسى» ناملىق داپ ئوسۇلى 1 - دەرىجىلىك ئورۇنداش مۇكاپاتىغا، «قوڭغۇراق جىرىڭلايدۇ» ناملىق كوللېكتىپ ئوسۇل بىلەن «ئاق - قارا قوزىچاق» ناملىق ئىككى كىشىلىك ئوسۇل 3 - دەرىجىلىك ئورۇنداش مۇكاپاتىغا؛ 1990 - يىلى مەملىكەت بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن ئاز سانلىق مىللەتلەر ئوسۇلىرىنىڭ مۇزىكا كۆرىكىدە قۇربانجان مېھمانجان ئورۇندىغان داپ پەردىسى 1 - دەرىجىلىك ئورۇنداش مۇكاپاتىغا؛ 1992 - يىلى ياپونىيەدە ئۆتكۈزۈلگەن خەلقئارا ئوسۇلىرى ناخشا مۇسابىقىسىدا بۇ ئۆمەكتىكى ئىلىيار مۇتەللىپ بىلەن رەناگۈل ئورۇندىغان «ئاق بۆجەن» ناملىق ناخشا 2 - دەرىجىلىك ئورۇنداش مۇكاپاتىغا؛ 1991 - يىلى جۇڭگو بالىلار كىنو ستودىيىسى ئىشلىگەن، قۇربانجان مېھمانجان، خانقىز ئۆمەر، گۈلىستان قاتارلىق ئوسۇلىرى ئارتىسلار ئاساسلىق رول ئالغان «ئىدىقۇتتىن كەلگەن داپچى بالا» ناملىق رەڭلىك ھېكايە فىلىم بېرلىندا ئۆتكۈزۈلگەن خەلقئارا كىنو بايرىمىدا «ئالتۇن ئېيىق» مۇكاپاتىغا ئېرىشتى.

بۇ ئۆمەكتىن تاللانغان 13 نەپەر ئۇيغۇر ئوسۇلى 1994 - يىلى 7 - ئايدا شاڭخەيدە، 9 - ئايدا بېيجىڭدە ئۆتكۈزۈلگەن خەلقئارا بالىلار فېستىۋالىدا «گۈللۈكتىكى كېپىنەكلەر»، «بەختىيار غۇنچىلار»، «ئاق بۆجەن» ناملىق ئوسۇللار بىلەن «بالا» دېگەن ناخشىنى يۇقىرى بەدىئىي ماھارەت بىلەن ئورۇنداپ ئۇيغۇر ئوسۇلىرىنىڭ گۈللەپ - ياشناۋاتقان سەنئىتىنى دۇنياغا تونۇتتى. M2

مەرھۇمسا خىزىر

مەدەنىيەت - سەنئەت گېزىتى

1995 - يىل 1 - سان، ئومۇمىي 19 - سان

سەنزلىكى

(ئېپىزوت)

ئابلىكىم ئابدۇكېرىم

ئاۋۇت بىلەن ساۋۇت ئىدارىغا سايلايدىغان يېڭى باشلىقنىڭ نامزاتىنى تالاش - تارتىش قىلىشىپ سەھنىگە كىرىدۇ.

ئاۋۇت: بۇرۇنغۇ ئىدارىمىزنىڭ باشلىقىنى يۇقىرىدىن بەلگىلەپلا ئەۋەتەتتى. شۇنداق قىلىپ بۇ قېتىم يېڭى توشۇپ پېنسىيىگە چىقىدىغان مۆمىن جۇيجاڭنىڭ ئورنىغا ئۆزى ياش، ئالىي مەلۇماتلىق، ئىسلاھاتتا يول ئېچىپ ئىلگىرىلەش روھىغا ئىگە، ئامما ئورتاق ئېتىراپ قىلىدىغان ئادىل باشلىقتىن بىرنى سايلايمىز، دېگىن. ساۋۇت ئاداش، سېنىڭچەكىمنى سايلىساق بولار؟

ساۋۇت: مېنىڭچە، مەتقاسىمنى سايلايلىمىكىن دەيمەن.

ئاۋۇت: قايسى مەتقاسىمنى دەيسەن؟

ساۋۇت: ھېلىقى خوتەنلىك مەتقاسىمچۇ.

ئاۋۇت: قويە ئاداش، خوتەنلىك دېگەنچۇ، «بىرنى بىي دەيتمىز، ئىككىنى ئىككى دەيتمىز» دەپ تۇرۇۋالمىغان جاھىل خەق ئۇ.

ساۋۇت: ئۇنداقتا مەنقاسسىمۇ بولمىغۇدەك. توختاجىنچۇ؟

ئاۋۇت: نەلىك نېمە ئۇ؟

ساۋۇت: قەشقەرلىق.

ئاۋۇت: قويە، قەشقەرلىق دېگەننى. بىر چەينەك چاينى تېپىۋالسا، ئون سەككىز مىڭ ئالەمنىڭ غەيۋىتىنى قىلمىغان خەق ئۇ.

ساۋۇت: ئەمىسە ئۇمۇ بولمىغۇدەك. ھاجى كېرىم بولامدۇ - يە؟

ئاۋۇت: قايسى ھاجى كېرىمنى دەيسەن؟

ساۋۇت: ئاتۇشلۇق ھاجى كېرىمنىنچۇ؟

ئاۋۇت: ئاداش، ئاتۇشلۇقنىڭ باشلىق بولۇپ قېلىشىدىن خۇدا ساقلىسۇن.

ساۋۇت: ئاتۇشلۇق شۇنداق يامانما؟

ئاۋۇت: ئاتۇشلۇق دېگەنچۇ، ئاي شارىغا ئاچچىقسۇ سانقىلى چىققان خەق.

ساۋۇت: ماڭا ئاداش، ئاي شارىغا ئامېرىكىلىق چىققان تۇرسا.

ئاۋۇت: ئامېرىكىلىق ئەمدىلا ئاي شارىغا چىقىشىغا ئاتۇشلۇق ئاللىقاچان ئاي شارىدىكى سودىسىنى پۈتتۈرۈپ پۇلىنى يانچۇقىغا سېلىپ قايتقان گەپ.

ساۋۇت: ياۋاللا، دۇنيادا ئاتۇشلۇق يوق يەرمۇ بارمىدۇ؟

ئاۋۇت: ئاتۇشلۇق دوزاختا يوق.

ساۋۇت: نېمىشقا؟

ئاۋۇت: دوزاختا پايدا يوقتە. ئىش قىلىپ ئاتۇشلۇق بەك يامان خەق جۇما.

ساۋۇت: ئەمىسە ھاجى كېرىمنىمۇ سايلىمىساق بولغىدەك. ئۇنداقتا تۇنىياز قانداقراق؟

ئاۋۇت: كىم ئۇ تۇنىياز دېگىنىڭ؟

ساۋۇت: ئاقسۇلۇق تۇنىيازچۇ.

ئاۋۇت: ئاداش، ئاقسۇلۇق دېگەنچۇ، بىر كاۋنى تالىشىپ تونۇرغا دۇم چۈشۈپ ئۆلگىلى تاس قالغان خەق. شۇڭا تۇنىيازنىمۇ ھەرگىز باشلىق قىلغىلى بولمايدۇ.

ساۋۇت: ئەمىسە زامانىدىنى سايلامدۇق - يە؟

ئاۋۇت: ھېلىقى غۇلجىلىق زامانىدىنى دەمسەن، ئۇمۇ بولمايدۇ. نېمىشقا دېسەڭ، بۇ غۇلجىلىق دېگەن بارغۇ، قۇلىقى يوق تەمبۇردىن بىرنى تۆتۈۋالسا، «خانلەيلۇن» غا ۋارقىراپ، زەي سالماي پو ئېتىپ، ئۇچ كۈن تاماق يېمەيدىغان خەق ئۇ.

ساۋۇت: بىر قېتىم گەپ قىلىپ، ئون قېتىم كۈلدىغان خەق دېگىنە، خۇددى تۆكىنى تارتقان ئۆچكىدەك.

ئاۋۇت: ئەجەبمۇ جايىدا ئوخشاتتىڭا ئۇ خەقنى. مۇبادا ئېزىپ - تېزىپ زامانىدىنى باشلىق قىلىپ سايلىساق، ئۇ بىزگە يىغىن ئېچىپ قالغۇدەك بولسا: يولداشلار، ياخشى تۇردۇڭلارمۇ، ۋەيت! (مەرەيدۇ) ھازىر يىغىنىمىزنى باشلايمىز، ۋەيت! دەپ يىغىننى ئولتۇرۇشقا ئايلاندۇرۇۋېتىدۇ.

ساۋۇت: ئۇرۇمچىلىك دىلشات خېلى تۇزۈك نېمىدەك تۇرىدۇ، بولمىسا شۇنى سايلايلى.

ئاۋۇت: ئۇرۇمچىلىكنى قانداق باشلىق قىلغىلى بولىدۇ ئادىشاۋا. پۈتۈنى تولا ئېچىپ لاتىلىشىپ كەتكەن نېمىلەر ئۇ. ئەرلىرى پوچى، خوتۇنلىرى نوچى، يۈرتىنى سۈرۈشتە قىلىپ كەلسەڭ ساپلا تەرمە - يارما خەق دېگىنە ئۇ.

ساۋۇت: دىلشاتمۇ بولمىسا، تۇرپانلىق ئەنەيتۇلچۇ؟ گېپى قوپال بولغان بىلەن كۆڭلى ياخشى نەرسە ئۇنىڭ.

ئاۋۇت: ھەي ساۋۇت، ئەقلىڭ گەجگەڭگە ئۆتۈپ قالدىمۇ ئاداش. بىلمەمسەن، تۇرپانلىق دېگەن بەك ئەخمەق كېلىدۇ جۇما.

ساۋۇت: قۇمۇللۇق سالىمچۇ؟

ئاۋۇت: بولمايدۇ.

ساۋۇت: ئالتايلىق مۇقاممەتچۇ؟

ئاۋۇت: بولمايدۇ.

ساۋۇت: كۆچالىق بايىزچۇ؟

ئاۋۇت: بولمايدۇ.

ساۋۇت: چەرچەنلىك بەردىچۇ؟

ئاۋۇت: ئۇمۇ بولمايدۇ.

ساۋۇت: شۇنداق قىلىپ شۇنچە يوغان

ئىداريدا ئۇمۇ بولمىسا، بۇمۇ بولمىسا، ئەمدى باشلىق بولىدىغان كىم قالدى؟

ئاۋۇت: سەن بىلەن مەن!

ساۋۇت: ئۇنداقتا، سەن نەلىك؟

ئاۋۇت: ئۆزۈڭچۇ؟

1987 - يىل ماي، ئانۇش

قۇرۇپ كەتسۇن يۇرتۇازلىق

(تەنقىدىي ئىيتىشىش)

مۇھەممەتئىلى زۇنۇن

1

A: سەن قەيەرلىك؟
B: سەن نەلىك؟
A: سەن قەيەرلىك!؟
B: سەن نەلىك؟!
A: ئاكاڭ قارىغاي ئالدىدا
تولا قىلما مەنمەنلىك!
B: غۇجىكاڭنىڭ ئالدىدا
قىلما مۇنچە دوەنلىك!

A: مەن سايراملىق
B: مەن بايلىق،
A: مەن چۆچەكلىك،
B: ئالتايلىق.
A: مەن كۇچالىق،
B: يەكەنلىك،
A: مەن داۋانلىق،
B: مەن سايلىق.
A: مەن شايارلىق، بىلىپ قوي،
B: مەن جىمسارلىق، بىلىپ قوي.
A: بەلبىغىمدا خەنجىرىم،
مەن يېڭسارلىق، بىلىپ قوي.
B: ئەي خوتەنلىك، نېرى تۇر،
شىر، ئارسلان، چىلبۆرى
ياشالايدۇ بىر تاغدا.
ياشالمايدۇ نېمىشقا
ئالتە ئۇيغۇر بىر باغدا؟
يۇرتۇازلىقنىڭ دەستىدىن
قالمىغانمۇ بىز داغدا؟
نائىناقلىق دەردىنى
شۇنچە تارتتۇق، تارتمايلى.
يۇرتۇازلىقنىڭ دەستىدىن
ھالاكەتكە پاتمايلى.

☆

A: A: سەن قەيەرلىك؟
B: مەن ئۇيغۇر.
B: سەن قەيەرلىك؟
A: مەن ئۇيغۇر.
BA: ژارقىرايلى: ھەممەيلەن
قان - قېرىنداش، دەپ مەغ
رۇر.

2

يەكلەشتۇقا - يەكلەشتۇق،
يول توراشتۇق، چەكلەشتۇق.
كىمنى پۇتلاپ، جەينەكلەپ،
كىملەر بىلەن ئەپلەشتۇق؟
كىمنى ئېلىپ قارىغا،
ئاتالمىساق «خەپ» لەشتۇق؟
A: ياللۇنتاغنىڭ ئوغلىمەن،
مەنسۇپ ماڭا پالۋانلىق!
B: تارىملىق مەن، خاس ماڭا
شاھزادىلىق - سۇلتانلىق!

بىزدىكى ئىللەتلەر

نىزامىددىن ھۈسەيىن

ئىللەت تۈزەلمىگىچە مىللەت تۈزەلمەس

ـ ئۇيغۇر خەلق ماقالىسى

بىزدە تارىخىمىزنىڭ ئۇزۇنلۇقى، ئەجدادلىرىمىزنىڭ قۇدرەتلىك ئۆتكەن زامانلىرى، مىللىي مەدەنىيىتىمىزنىڭ گۈللەنگەن دەۋرى شارائىتلىرى، ئۇلۇغ كىشىلىرىمىزنىڭ تارىختا قالدۇرۇپ كەتكەن قىممەتلىك مىراسنامىلىرى... ھەققىدە ئېغىز ـ ئېغىزغا تەگمەي سۆزلەيدىغانلار بەك جىق. بۇ، بىزدىكى «مىللىي غۇرۇر» چىلىق. ئەمما لېكىن، بىزنىڭ قان ـ قېنىمىزغا سىڭىپ كەتكەن ـ يارالغاندا يېپىشقان مەۋجۇت ئىللەتلىرىمىزنى ئەسلەيدىغان، سۆزلەيدىغانلار بەك ئاز، ھەتتا يوق دېيەرلىك. سەۋەب: كىشىلىرىمىز «نومۇسچان»، «قەدىرى ـ قىممەت ئېڭى» بەك «كۈچلۈك».

تۇنۇگۈن ـ بۈگۈننىڭ ئۆلچىمى ئەمەس. قۇرۇق كاللىنى غاجاۋەرسەك ئاچ قالغىنىڭ قالغان. مەن يەتتە ياش ۋاقتىمدا دادام ماڭا: «بىز خەقنىڭ كەلگۈسى ئىستىقبالى سىلەرگە مەنسۇپ» دەيتتى. كېيىن مەن ئوغلۇمغا: «بىز خەقنىڭ ئىستىقبالى سىلەرگە مەنسۇپ» دېدىم. ھازىر ئوغلۇممۇ ئوغلىغا: «بىزنىڭ ئىستىقبالىمىز سىلەرگە مەنسۇپ» دەۋاتىدۇ. ئەۋلادتىن ئەۋلادقىچە مۇشۇنداق

ئەينەك

كېتىۋەرسەك قايسى گەۋلادقا يەتكەندە بىز خەقنىڭ گىستىقبالى ياخشىلىنار؟ دەۋرىمىز يېڭىلىققا قاراپ گۈزگىرىۋاتىدۇ، بىزمۇ يېڭىلىققا قاراپ گۈزگىرىۋاتىمىزمۇ؟

مۇشۇ گەۋلاد كىشىلەر گۈزىمىزگە گۈزىمىز باها بەرگەندە، تەلەپ قويغاندا، گۈتمۇش دەستەكلىرىمىزنىڭ قىممىتى، گۈلۈغلۇقى بىلەن گەمەس، ھازىرقى گىنسانىيەت ئالىمىنىڭ تەرەققىيات يۈزلىنىشىدە شاللىنىپ تۇرۇش تەقدىرىگە دۇچ كېلىۋاتقان مەۋجۇت تۇرۇق - ھالىتىمىزنىڭ گومۇمىي خاراكتېرىنى كۆزدە تۇتۇپ، گوبيېكتىپ باها بېرىشىمىز لازىم.

بىزنىڭ روھىي ھالىتىمىز زادى قانداق؟

مېنىڭچە، بىزنىڭ روھىي ھالىتىمىز تازا ساغلام گەمەس (قان - قېنىمىزغا سىڭىپ كەتكەن قالاقلىق - نادانلىقنىڭ تەسىرى گىنتايىن گۈچۈر). بۇ روھىي ھالەت - شەخسىلەرنىڭلا روھىي‌ھالىتى گەمەس، سىياسىي روھىي ھالەتمۇ گەمەس، بەلكى شەخستىن سىرتقى، سىياسىي ھاياتتىن ھالقىغان، پۈتۈن مىللەتنىڭ روھىي ھالىتى. بۇنى بىز گۈتىراپ قىلمىساق، چۈشەنمىسەك مىللەتنىڭ روھىي ھالىتى. بۇنى بىز گۈتىراپ قىلمىشىمىز لازىم. گەگەر گۈتىراپ قىلمىساق، چۈشەنمىسەك (قالاقلىق، جاھىللىق، نادانلىق چىرمىۋالغان روھىي ھالىتىمىز توغرىسىدا گېنىق گۈتىراپ قىلىش بولمىسا) بىزنىڭ زەبۇن چاغلىرىمىز داۋاملىشىۋېرىپ، تارىخنىڭ گەنئەنىسىگە قايتىشىمىز، دۇنياغا يۈزلىنىشىمىز، مىللىي گىستىقبالىمىزنىڭ پارلاق بولۇشى گەبەدىي مۇمكىن بولمايدۇ. بىزدىكى بۇ خىل روھىي ھالەتنىڭ بەزىبىر گىپادىلىرى تۆۋەندىكىچە بولماقتا:

بىزدىكى پېتىشماسلىق

باشقىلار بىزنى «پېتىشمايدىغان خەق» دەيىشىدۇ. دەرۋەقە شۇنداق. ۋۇجۇدىمىزدا گىتتىپاقلىق تىنىقى، گۈيۈشۇش تىنىقى يوق، گۈچ - تۆتىمىز بار يەردە پېتىشماسلىقنىڭ بولغىنى بولغان. پېتىشماسلىق بولمىغان گۈيغۇرلار تۇرالغۇلىرى يوق.

گۈيغۇرلار جەمئىيىتىدە يۈز بېرىدىغان گەڭ گۈچتىمائىي پاجىئەلەر، گەرز - شىكايەتنامىلار، دەۋا - دەستۇرلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى يەنىلا شۇ پېتىشماسلىققا باغلىنىدۇ. بۇ خىل قىسمەتنىڭ سەۋەبى بىلەن كېلىپ چىققان گەڭ قەبىھ ھادىسىلەر، پاجىئەلەر - مىللىي بارلىقىمىزنىڭ گەڭ گۈچۈر داغلىرىنى كەلتۇرۇپ چىقارغان. بۇنى سۆزلەڭ دېسە، گۈنىڭ چوڭ گىللەت گىكەنلىكىنى ئاغزى - ئاغزىغا تەگمەي سۆزلەيدىغانلار جىق. ھەتتا يوغان - يوغان كىتاب قىلىپ يېزىپ چىقالايدىغانلارمۇ بار. لېكىن نېمىلا بولمىسۇن بۇ ھالەتنى زادىلا ئۆزگەرتەلمەيدۇق. سەۋەبى نەدە؟ سەۋەبى: بىزنىڭ ئارىمىزدا ئاز دېگەندە 365 «مەزھەپ» بار. گۈنىڭ بىر بۆلۈمى - **بىزدىكى گىچكى چېقىشالماسلىق - پارچىلىنىش، يەكلىشىش، گۆزنى سورىماسلىق، گىتتىپاقسىزلىق . . . قا مەنبە بولۇپ تۇرىدىغان «لىق»، «لىك» چىلىق.**

«لىق»، «لىك» چىلەرنىڭ ھەممىسى گۆز «رەقىب» لىرىنى - «يات يۈرتلۇق» لارنى يەكلەيدۇ. گۆي - گۆيدە، بەھەللە - مەھەللىدە، يۈرت - يۈرتتا ھەتتا پۈتۈن ئالەمدە بۇ «مەزھەپ» لەر تەسىر كۆرسىتىپ تۇرىدۇ. مەھەللىۋازلىق، كەنتۇازلىق، يېزىۋازلىق، ناھىيىۋازلىق، ۋىلايەتۋازلىق، تۇغقاندارچىلىق، گۈرۇق - قەۋمبازلىق . . . لار ئاشۇ خىل تەسىرلەرنىڭ شاخ - پۈتاقلىرى. بۇنداق شاخ - پۈتاقلار ئالدىدا بىزدىكى «مىللىي روھ»، «مىللەت»، «ۋەتەن»، «خەلق»، «بىرلىك»، «گىستىقبال»، «تەرەققىيات» . . . دېگەنلەر ئاقمايدۇ. يەنى ئۇ خىل شاخ - پۈتاقلار يۇقىرىقى گۈقۇملارنىڭ ھەر قاندىقىنى بېسىۋالىدۇ.

مەن 1940 - يىللارنىڭ گوتتۇرىلىرىدا قاغىلىقتىن كېلىپ يەكەن دارىلمۇئەللىمىنده بىر مەزگىل گۈقۇغاندىم. يەكەن، قاغىلىق، مەكىت، پوسكام ناھىيىلىرىدىن يىغىلغان 200دەك گۈيغۇر ساۋاقداش بىللە گۈقۇيتتۇق. مەكتەپنىڭ گىجتىمائىي تۇرمۇش مۇناسىۋىتى گېقىمى - گۈقۇتقۇچىلاردىن تارتىپ گۈقۇغۇچىلارغىچە ھەممىمىز «يەكەنلىك»، «قاغىلىقلىق»، «مەكىتلىك»، «پوسكاملىق» لار بويىچە سەپكە بۆلۈكلۈك گىدۇق. يەكەنلىك - يەكەنلىكلەرنىڭ، قاغىلىقلىق - قاغىلىقلىقلارنىڭلا كەتمىنىنى چاپىدىغان، مەكىتلىك - مەكىتلىكلەرگە، پوسكاملىق - پوسكاملىقلارغا يانباسىدىغان بۇنداق بۆلۈنمە سەپلەر - بىر - بىرىگە زىت، پەقەت مۇرەسسە، مادارادا بولمايدىغان، بىر - بىرى بىلەن گەستايىدىل، جان تىكىپ گېلىشىدىغان، بىرى گوت، بىرى سۇ بولۇپ تۇرىدىغان «شەكىلسىز تەبىئىي سەپ» لەر گىدى.

بىزنىڭ سىنىپىمىزدا بەش قاتار پارتا بولۇپ، 20 بالا تۆتتىنلا گولتۇراتتۇق. سىنىپىمىزنىڭ مەسئۇلى، قاغىلىقلىق تاشكەنتچى X گەپەندى بالىلارنىڭ سىنىپتا گولتۇرۇش رېتىنى بېكىتكەنده گالدىنقى بىرىنچى رەتنى بىز قاغىلىقلىق تۆت بالىغا بېكىتىپ بەرگەن. گەڭ گارقىدىكى پارتىنى بولسا، يەكەنلىك تۆت بالىغا قالدۇرغان. باشقا سىنىپلارنىڭ پارتىلىرىمۇ مۇگەللىمىگە قاراپ گەنه شۇنداق «قاغىلىق»،

«يەكەن» ، «مەكىت» . . . لەر بويىچە بۆلۈگلۈك ئىدى. دېمەك، ېزنىڭ تاشكەنتچى ئەپەندىمىز ېز قاغىلىقلىق بالىلارنى «ئۆز» بىلىپ ۋاپا قىلىپ، سىنىپنىڭ ئالدىنقى قاتارىنى ئېلىپ بەرگەن. ئۆزى «يەكەنلىك» دەپ قارىغان بالىلارنى، «يات» بىلىپ سالقىن مۇئامىلە قىلىپ، سىنىپنىڭ كەينى قاتارىدىن ئورۇن بەرگەن. مەكتىپىمىزنىڭ باشقا يەرلىك ئوقۇتقۇچىلىرىمۇ بۇنداق ئىشتا ېزنىڭ تاشكەنتچى ئەپەندىمىزدىن ھەرگىز كېيىن قالمايتتى. شۇنداق قىلىپ، ھەركىم «ئۆز» يۇرتلۇقلىرىنى «ئۆز كۆرۈش» ، «غەيرىي» يۇرتلۇقلارنى «غەيرىي كۆرۈش» - «قول ئىچىگە ئېگىلىش» - مەكتەپنىڭ ئوقۇتۇش - ئوقۇتۇش، تۇرمۇش، ئىمتىھان، مۇئامىلە، خىزمەت . . . تارىخنىڭ جەريانى ئىدى. دېمەك، ېز بۇ ئوتتۇرا دەرىجىلىك بىلىم يۇرتىدىن «ئۆز يۇرتلۇق ئوبدان» ، «باشقا يۇرتلۇق ئەسكى» نى، يەكەنلىكنى «قانجۇق» ، قاغىلىقلىقنى «غالچا» ، پوسكاملىقنى «پوقاق» ، مەكىتلىكنى «دولان» دېيىشنى ئۆگىنىپ - بىلىپ چىققاندۇق. مەن 1947 - يىلنىڭ ياز ئايلىرىدا بۇ مەكتەپتىن ئىمتىھان بېرىپ «شىنجاڭ دارىلفونونى» (ھازىرقى شىنجاڭ داشۆنىڭ بۇرۇنقى نامى) غا ئوقۇشقا كەلدىم. 1950 - يىلنىڭ باشلىرىغىچە ئوقۇدۇم. بۇ مەكتەپتىمۇ يەنىلا شۇ «قەشقەرلىق» ، «يەكەنلىك» ، «خوتەنلىك» گېپى. «ئۆز يۇرت» ، «باشقا يۇرت» چىلىق دېگەن تېخى شۇ يەردە ئىكەن. مەكتەپتە ئىشىڭ نېمە؟ خوتەنلىك يەكەنلىكنى سۆكۈش، قەشقەرلىق خوتەنلىكنى بوزەك ئېتىش، «قەشقەرلىق نوچى» ، «ئاقسۇلۇق نوچى» . . . لارنىڭ يۇرتۇازلىق جەھىلى ئىدى. 1948 - يىلنىڭ ئاخىرلىرىدا مەكتەپتە بىر قېتىم «قەشقەرلىق نوچى» لار بىلەن «يەكەنلىك نوچى» لارنىڭ جەھىلى چىقتى. سەپ - سەپ بولۇپ مۇشتلاشتۇق. ئاقىۋەت يەكەنلىكلەر قەشقەرلىقلەرنى ئۇرۇپ ياتقۇزۇۋەتتى، تۆت يەكەنلىك بالا بۇ ئىشتا جازالاندى. ئارىدىن ئىككى ئاي ئۆتكەندە «قەشقەرلىق نوچى» لار شۇ چاغلاردىكى «رۇس كۆلۇبى» ئەتراپىدا بىر قىسىم ئارغۇنلار (خەنزۇ - رۇس چېتىلىشىدىن تۆرەلگەن پروتكىلار) نى «مېھمان» قىلىپ، ئۇلارغا «يەكەنلىك نوچى» لارنى قاتتىق ئۇرغۇزۇۋەتتى. يەكەنلىكلا بولىدىكەن (ئۇ چاغدا يەكەن، قاغىلىق، مەكىت، پوسكام ناھىيىلىرى بىر ۋىلايەت - يەكەن ۋىلايىتى ئىدى) ھازىرقى ئۇچتاش (كونا ياڭخاك) تەرەپلەردە يالغۇز يۇرەلمەيدىغان قىلىۋەتتى. كېيىن يەكەنلىك «نوچى» لارمۇ گومىنداڭ ساقچى ئورۇنلىرىنىڭ نەنىيالىك تارمىقىدىكى ساقچىلىرىغا «چاي» بېرىپ، قەشقەرلىق «قىزىل پاچاق» ، «نوچى» لاردىن ئۇچنى قولغا ئالغۇزۇۋېتىپ ئۆچىنى ئېلىشتى.

قىسقىسى، يەكەن دارىلمۇئەللىمىنى بولسۇن ياكى «شىنجاڭ دارىلفونون» دا بولسۇن ېز «ئۇيغۇر» دېگەن گەپنىڭ ئورنىغا «ئۆز يۇرتلۇق» ، «باشقا يۇرتلۇق» ، «قەشقەرلىق» ، «خوتەنلىك» . . . دېگەن تەپرىقىچىلىقنى ئوبدان ئۆزلەشتۈرۈپ، يۇرت - يۇرتلار بويىچە ئۆز ئارا ېز - ېزىمىزنى ئەدەبلەشنى، ېزىمىز يەنە ېزىمىزنى يوقىتىشنى كۆڭۈللىرىمىزگە پۈكۈپ «زامانىمىزنىڭ زىيالىيلىرى» بولۇپ جەمئىيەتكە چىقىپ كېتىشتۇق. ئۇ ئاقىۋەت ېزنىڭ ئۆزىمىزگە نىسبەتەن ئالغاندا ئۆمۈر قارىشىمىز، جەمئىيەتكە نىسبەتەن ئالغاندا كىشىلىك قارىشىمىز، مۇناسىۋەت قارىشىمىز ۋە ئەخلاق قارىشىمىز بولۇپ قېلىۋەردى.

ئەپسۇس، مېنىڭ گۆدەك ۋاقتىمدىلا ئۆيۈمدە - دادام، ئانامنىڭ تىلى بىلەن ۋۇجۇدۇمغا كىرگەن بۇ ئالۋاڭ مېنىڭ كېيىنكى 60 نەچچە يىللىق ئۆمۈر مەنزىلىمدە مەن بىلەن تەڭ ساقلىنىپ (بەزىدە كۆچىيىپ، بەزىدە سۈسۈيۈپ، يوقالماي) بالا - چاقا، جەددى پۈشتۈمغىچە تەسىر ئۆتكۈزۈپ، تۇغقىش ئورنىغا يېڭىلىنىپ «شېرىن زەھەر» لىك كۆچىدىن قالماي كېلىۋەردى.

مېنىڭچە، بۇنداق ئالۋاڭ ئىلكىگە چۈشمىگەن ئۇيغۇر پۈشتى بەلكى بولمىسا كېرەك.

مەن 1992 - يىلى كۆزدە ئۇرۇمچىدىكى مەلۇم بىر ئالىي مەكتەپتە بىر قىسىم قەشقەرلىق ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلار بىلەن غۇلجىلىق ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىككى قاش بولۇپ قاتتىق سوقۇشۇپ كەتكىنىنى كۆردۈم. بۇ سوقۇشتا بىر ياتاقتا بىللە ياتىدىغان قەشقەرلىق X بىلەن غۇلجىلىق Xنىڭ گەپ تالىشىپ سوقۇشۇپ قالغانلىقى سەۋەب بولغان. سوقۇشتا غۇلجىلىق Xقا تەڭ كېلەلمىگەن قەشقەرلىق X «ئۆز يۇرت» لۇقىدىن تۆت، بەشنى چاقىرىپ غۇلجىلىق Xنىڭ ئەدەبىنى بەرمەكچى بولغان. لېكىن غۇلجىلىق Xمۇ ھوش كەلمەي «ئۆز يۇرت» لۇقىدىن بىر نەچچىنى يارەمگە چاقىرغان. بىردەمدە مەكتەپتە «قەشقەرلىق» بىلەن «غۇلجىلىق» جەھىلى كۆتۈرۈلگەن. «ئۇرە قەشقەرلىقنى. . . » ، «ساللە غۇلجىلىقنى. . . » بوپكەتكەن. ئاقىۋەت ئۇچ، تۆت بالا پىچاق يېگەن. بەش، ئالتە بالا مۇشت، پەشۋا زەخمىسىدە يېتىپ قالغان. مەكتەپ جەھەلنى ئاران بېسىقتۇرۇپ، ئون نەچچە بالىغا مەكتەپ جازاسى بەرگەن. مانا بۇ «لىق» ، «لىك» جەھىلى. تالاپەت كۆرگەنلەرنىڭ گۇناھلىرى: بىر تەرەپ «قەشقەرلىق» ، يەنە بىر تەرەپ «غۇلجىلىق» بولغانلىقىلا.

1991 ـ ، 1992 - يىللىرى بىزدىن ھەرەمگە بارغان ئۇيغۇر ھاجىلارنى ھەرەمدە يەرلىشىپ قالغان

بىر قىسىم باي ئۇيغۇرلار «خۇدايى ساۋاب»لىق ئۈچۈن خېرىدارلىق قىلىپ كۈتۈۋالغاندا، «خوتەنلىك» بايلار خوتەنلىكلەرنى، «غۇلجىلىق» بايلار غۇلجىلىقلارنى، «ئاقسۇلۇق» بايلار ئاقسۇلۇقلارنىلا كۈتۈۋېلىپ، خەۋەر ئېلىپ ئوزاتقان. ئۇ يەردە «ئۆز يۇرت»لۇقى يوق ئۇيغۇر ھاجىلار بىلەن ھېچكىمنىڭ كارىمۇ بولمىغان. دېمەك، بۈگۈنكى دۇنياغا يۈزلەنگەن، ئۆزلىرىنى «راۋۇرۇس مۇسۇلمان» دەپ يۈرۈشىدىغان ھەرىملىك ئۇيغۇر بايلارنىڭمۇ يۈرەك قېتىدا يەنىلا «خوتەنلىك»، «قەشقەرلىق»... دېگەن ئۇقۇم «ئۇيغۇر» ياكى «ئۇيغۇر مىللىتى» دېگەن ئۇقۇمدىن ئۈستۈن تۇرغان. تارىختا ئافغانىستانىنىڭ پەيزىئاباد رايونىدا يەرلىشىپ قالغان ئۇيغۇرلار تارىختىن بېرى ئۆزلىرىنى «ئۇيغۇر» دېگەن نام بىلەن ئاتىماستىن «خوتەنلەر»، «ياركەنلەر»، «قەشقەرلەر»... دەپ ئاتاپ كېلىشكىنى ئۈچۈن، باشقا مىللەتلەر ئۇلارنىڭ مىللەت نامىنى «چىن مۇسۇلمانى» دەپ بىلىشكەن.

دېمەك، بىزنىڭ ھەر قانداق يېتەكچىمىز، ئالىم، ئۆلىما، زىيالىي، پېشقەدەم ئۇستازلىرىمىز، داڭدار جامائەت ئەربابلىرىمىزدىن تارتىپ تۆۋۈنى مالچى - پادىچىلارغىچە ھەتتا چەت ئەللەردە يۈرگەن بىز خەقلەرنىڭ ھەممىسىلا بۇ خىل «لىق»، «لىك»نىڭ ئىلكىدە، ھېچ بولمىغاندا تەسىرىدە ئۆتۈشۈۋاتىمىز. بۇ ئىللەت سۇسايمىدىكى ئەكسىچە تېخىمۇ كۈچىيىۋاتىدۇ، خالاس.

بىزدىكى ئۆز ئارا پېتىشماسلىق - ئىچكى ئىتتىپاقسىزلىقنىڭ يەنە بىر ئالاھىدە شەكلى نادانلىقنى مەنبە قىلغان ئىچى تارلىق، قىزغانچۇقلۇق، ھەسەت - ئاداۋەتخورلۇقتىن ئىبارەت.

مەن ئۆتكەن يىلى قەشقەردە ئىككى ساۋاقدىشىمنى يوقلاپ ئۆتمەكچى بولۇپ، بىرسىنىڭ ئۆيىگە باردىم. يوقلاپ بىر كېچە قوندۇم. ئەتىسى بۇ ساۋاقدىشىمغا يەنە بىر ساۋاقدىشىمنىڭ ئۆيىگە باشلاپ بېرىشنى ئېيتتىم. ئۇ: «ئۇنداق قىزىلكۆزنىڭمۇ ئۆيىگە بارامدىغان؟ ئۆتكەندە بالىسى ئۆلۈپ كەتكەندىمۇ بارمىدىم... بۇندىن كېيىن قەشقەرگە كەلسەك مېنى ئىزدىسەك ئۇنى ئىزدىمە، بولمىسا تاشلىشىپ كېتىمىز...» دېدى. بۇلارنىڭ ھەر ئىككىلىسىلا ئالىي مەكتەپنىڭ مۇئەللىملىرى، تېخى بىر يۈرتلۇق تۇرۇپ نېمە ئۈچۈن بىر - بىرىنى شۇنچىۋالا ئۆچ كۆرىدۇ؟

ئەپسۇس، بىزدە بىز خەقنىڭ يامان گېپىنى قىلىدىغانلار يەنىلا بىز خەق. يەنى ئۇيغۇرنىڭ يامان گېپىنى قىلىدىغانلار يەنىلا ئۇيغۇرلار. ئۇيغۇرغا زىيانكەشلىك قىلىدىغان يەنىلا ئۇيغۇر. ئۇيغۇرنى پالاكەتكە ئۇچرىتىدىغان، چېقىپ قويىدىغان، تۆتۈپ بېرىدىغان... لار يەنىلا شۇ ئۇيغۇرلار. سېنىڭ باشلىقىڭ ئۇيغۇر بولسا ناھايىتى ئېھتىياتچان بولۇشۇڭ كېرەككى، ئۇ سېنى ئۆستۇرمەيلا قالماستىن، بەلكى ئادەم قىسقارتقاندا باشقىلارنى قىسقارتماي پەقەت سېنىلا قىسقارتىۋېتىدۇ. ئۇچ رۇس سودا قىلسا بىر - بىرىگە: «بۇ نۆۋەت سودا سېنىڭ بولسۇن، كېلەر قېتىم مېنىڭ بولسۇن...» دېيىشىدۇ. ئۇيغۇر سودىگەردە بۇ روھ يوق: «سەن 50 سومغا ساتساڭ، مەن 40 سومغا ساتىمەن، سەن 30 سومغا ساتساڭ، مەن 20 سومغا ساتىمەن...» دېيىشىپ بىر - بىرىگە سودا بەرمەيدۇ. تېخى يېقىندىلا مەلۇم بىر قاسساپ بازىرىدا مۇنداق بىر گەپ يۈز بەردى: باجگىرلار تەكشۈرۈپ سىرتتىن گۆش يۆتكەپ كېلىپ باج تۆلىمەي ساتقان قاسساپ X ئاخۇن ئۇستامنى بىلىۋېلىپ 250 يۈەن جەريمانە تۆلەتتى. چىدىماي قالغان بىچارە X ئاخۇن ئۇستام كەچقۇرۇن باجگىرلارنى ئىزدەپ تېپىپ سىرتتىن گۆش يۆتكەپ ساتقانلاردىن 13 كىشىنى تىزىملاپ بېرىپ، ئۇلارغىمۇ 9000 يۈەندىن جىقراق جەريمانە تۆلەتتى.

مەن X ئاخۇن ئۇستامدىن: «ھەممىگىلا بىر ھۆپىگەر، 360 كۈن بىر يەردە بىللە گۆش سېتىپ ئاغىنىدارچىلىق قىلىشىپ ئۆتىسىلەر. ئەجىبا، ئۇلارنى باجگىرگە چېقىشتۇرۇپ شۇنچە كۆپ زىيان سالدىڭىز، بۇ نېمە قىلىق؟» دەپ سوردىم. ئۇ جاۋاب بېرىپ: «زىيانىنى مەنلا تارتامدىمەن؟ ئۇلارمۇ تارتىپ بېقىشسۇن» دېدى.

ئۆز ئارا پېتىشماسلىق - ئىچكى ئىتتىپاقسىزلىق بىزنىڭ تارىخىمىزنىڭ، ئىستىلىمىزنىڭ ناچارلىقىدىن ئەمەس بەلكى كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى جاھالەت تەپرىقىچىلىقنىڭ تەسىرىدىن شەكىللىنىپ قېنى، تارىخى، تەقدىرى، ئەنئەنىسى، تىلى، دىنى، مەقسىتى، تەلىپى بىر شۇ زامان بوۋىلىرىمىز كەلگۈسى ئەۋلادلىرىغا جۈملىدىن بىزگە بېرلىكنى، ئىتتىپاقلىشىشنى، ئۈيۈشۈشنى ئەمەس، ئۇنىڭ تەتۈرىنى - بىر - بىرىنى ئۇرۇشنى، بىر - بىرىنى يەمتىشنى، بىر - بىرىگە ئورا كولاشنى مەرەز مىراس ياكى زامانىمىزنىڭ تىلى بىلەن ئاتىغاندا پاجىئەلىك سەلبىي مىراس قىلىپ قالدۇرۇپ ئۆتۈشكەنىدى.

دېمەك، «17 - 18 - ئەسىرلىك تارىخىمىزدا بىرمەزگىل يۈرتىمىزغا دىنىي، سىياسىي ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزگەن خوجا - ئىشانلار زامانىدا بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز ئۆزلىرىنىڭ قەدىمدىن بۇيانقى ئەنئەنىۋى خىسلەت، پەزىلەت ۋە خۇسۇسىيەتلىرىنى يوقىتىشقا، مىللىي روھسىزلىنىشقا يۈزلەنگەن. يەنى سوپى - ئىشانلارغا ئەگىشىپ، ئۇلارنىڭ رايى - قىلىقلىرىنى ئۆرنەك ھەم تىرىكچىلىك يولى قىلىپ، يۈرت بىلەن

يۇرت، مەھەللە بىلەن مەھەللە، ئۆي بىلەن ئۆي، ئادەم مەزھەپلەرگە بۆلۈنۈپ، جاھالەت بۆلگۈنچىلىكى، جاھالەت تەپرىقچىلىكى ئىچىدە قوۋلاشماي، پېتىشماي - بىرى ئوت، بىرى سۇ بولۇپ ئۆتۈشىدىغان بولۇپ كېتىشكەن. . . » (ماۋۇت ئىسلامىيەتنىڭ «بەلەن گەپلىرى» دىن)

نەتىجە - ئاقىۋەتتە بىز ھەتتا 21 - ئەسىرنىڭ بوسۇغىسىغا كېلىپ قالغاندىمۇ، ئىچكى جېدەل - ماجرالىرىمىز بېسىقماي، بەزىدە تېخىمۇ ئەدەب، پېتىشمايۋاتىمىز. ئەرزىمەس ئىشقا ئۆچەكىشىپ قالساق، توخۇلىرىمىزنىڭ چىللاشقىنى، ئىتلىرىمىزنىڭ قاۋاشقىنى، ئېشەكلىرىمىزنىڭ ھاڭراشقىنى. . . ئاڭلىنىپ تۇرسىمۇ ئاي ئۆتۈپ، يىل ئۆتۈپ بىر - بىرىمىز بىلەن يوقلاشماي، سالام - سەھەت قىلىشماي، ھومىيىشىپ، ئۇ «ئەسكى»، بۇ «ئوغرى»، ئۇ «مايماق»، بۇ «قەلەندەر». . . دېيىشىپ ئۆتكىنىمىز ئۆتكەن. «مەندىن ئۆتۈپتۇ» دەيدىغانلار يوق. «بولدى قىل»، «ئوندىاق قىلما»، «توغرا ئەمەس» دېگەندەك گەپلەر ئاقمايدۇ. دېمەككى، بىز ئۆز ئەيىبىمىزنى تونۇشقا ئادەتلەنمىدۇق، خىلمۇ خىل «سەۋەب»لەر بىلەن ئۇنى ياپتۇق، يوشۇردۇق. ئەيىبتىن ئەيىب تۇغۇلۇۋېرىپ يۇرت - يۇرت، ئۆي - ئۆيدە «يوغان گەپ»، «قۇرۇق گەپ»، «يالغان گەپ»، «غەيۋەت گەپ»، «پىتنە - ئىغۋا گەپ»، «پو گەپ». . . لەر «ئۆز گەپ» بولۇۋېرىپ تۇگىمەي ئۆتۈۋەردى - دە، بالىدىن - بالىغا «ئاتا مىجەزى»، «ئانا قىلىقى» مىراسنامىسى بولۇپ داۋاملىشىۋەردى.

چىقىشىش - بىرلىشىش - بىر ياقىدىن باش چىقىرىش بولمىغان خەلقتە ئىستىقبال - ئامەت، راۋاجلىنىش نېمە قىلسۇن؟

ياش شائىر ئۆمەر مۇھەممەتئىمىن يازغاندەك:

سەن مېنى پاكار دەپ،
مەن سېنى ناكار دەپ،
بولۇپ كېتەرمىز قايسىمىز قاۋۇل؟

مەن ساڭا چىشىمنى بىلەپ،
سەن ماڭا دوزاخنى تىلەپ،
قايسىمىز كېتەرمىز جەننەتكە ئۇدۇل؟

بولىدۇ، خالاس.

بىزدىكى ئالا كۆڭۈللۈك

بىز بىر مەھەللە، قولۇم - قوشنا، ھەتتا ئۇرۇق - تۇغقان تۇرۇپمۇ بىر - بىرىمىزگە سىر بەرمەي ئۆتۈۋېرىمىز. مەن قوشنامنىڭ چۈشلۈك روھىي ھالىتىگە قاراپ ئەگىتىپراق: «چۈشلۈك غىزا يېدىلىمۇ؟» دەپ سورىسام، ئۇ: «يېدىم» دەيدۇ. ئەمەلىيەتتە ئۇ يېمىگەن، قورسىقى ئاچ. «يۇرسىلە ئۆيگە» دېمىسەك ئاغرىنىدۇ. مەھەللەڭدە نەمۇنچى سايلاش ياكى ئومۇمىي سايلام بولغاندا، سەن ئۇنى سايلىسالڭ: «ياق، مېنىڭ شەرتىم توشمايدۇ، قىلالمايمەن. . . » دەپ ناز قىلىپ تۇرۇۋالىدۇ. ئەگەر سەن ئۇنى سايلىمىساڭ، سەندىن قاتتىق رەنجىيدۇ. ئۆمۈرۋايەت ئۆچ بولۇپ كېتىدۇ. يېقىن بۇرادىرىڭ سېنىڭ مەھەللەڭگە كېلىپ قالغاندا، ئۆيۈڭگە باشلىسالڭ: «ئالدىرايمەن، يەنە مۆرىتى كەلگەندە كىرەي. . . » دەپ ئۆزرە ئېيتىدۇ. مەھەللىسىگە بارغاندا بولسا كىشىلەرگە: «ئۇ قەلەندەر مېنى ئۆيىگىمۇ باشلىيالمىدى» دەپ سېنى سۆكىدۇ.

دېمەك، بىزنىڭ دىلىمىز بىلەن تىلىمىز بىر ئەمەس. ئۆز ئارا سىردىشالمايمىز - تۇغۇلغاندىن تاكى ئۆلگىچە بىر - بىرىمىزگە سىر بەرمەي ئۆتكىنىمىز ئۆتكەن. بۇ ھەرگىزمۇ «نومۇس» ئۇقۇمىدىكى سىر ئەمەس، «سىرىڭنى بەرمە» دېگەن ئالا كۆڭۈللۈكنىڭ ئالامىتى.

ئالا كۆڭۈل - ئىككى يۈزلىمە كىشىلەردە بىر - بىرىگە زىت ئىككى خىل خۇسۇسىيەت بار: بىرى، ئۆزىنى ناھايىتى چوڭ تۇتۇش. يەنە بىرى، ئۆزىنى ناھايىتى تۆۋەن تۇتۇش. ئۆزىنى چوڭ تۇتقانلار «ئامىتى» كەلگەندە ئۆزىنى ئاسمانغا ئېسىپ، دۇنيادا ئۆزىدىن باشقا ئادەم يوقتەك ھېچكىمنى كۆزىگە ئىلمايدۇ. ئۆزىنى تۆۋەن تۇتقانلار بولسا «ئامىتى» قاچقاندا، بۇ دۇنيادا بىر بار، بىر يوق بولۇپ چۈشكۈنلىشىپ قۇل مىجەز، بىقۇۋۇل «نانقېپى» بولۇۋالىدۇ. ھېلىقى ئامىتى كەلگىنى بارا - بارا تېرىسىغا سىغماي ئۆز قوۋۇم، جامائىتىدىن يۈز ئۆرۈپ يەنىمۇ ئۆرلەشنىڭ ھەر قانداق ئۇسۇل - چارىلىرىنى ئىزدەشتىن يالتالمايدۇ. يۇقىرىغا قۇللۇق، تۆۋەنگە شۇملۇق قىلىدۇ. ئۆرلىگەنگە ئۆلۈپ بېرىدۇ. ئۆرۈلگەننى يەنجىپ

تۇرىدۇ. ياماندىن قورقىدۇ، يۈزىنى بوزەك قىلىدۇ. بۇنداقلارنىڭ بەزىلىرى يۇقىرىغا ئۆرلەش يولىدا ھېچنېمىدىن ھەتتا ئىزا تارتىشتىنمۇ قورۇنمايدۇ. سەھنىگە چىقىپ بىر - ئىككى قېتىم ناخشا ئېيتىپ ئادەت چاۋىكى ئاڭلىغانلار «ناخشا چولپىنى»، بىر - ئىككى قېتىم ئەسىرى چىققانلار «يازغۇچى»، چېلىش مۇسابىقىسىدە بىر - ئىككىنى يىقىتقانلار «چېلىش ماھىرى»... بولۇپ كېتىشىدۇ. بۇ خىل «ئامەت» تەكرارلانغاندا ئۇلارنىڭ كۆزى كۆرمەس، قۇلىقى ئاڭلىماس بولۇپ، كاللىلىرى قىزىپ، جاھانغا پاتمايدۇ. ئادەم ياراتمايدۇ. كوچىلارغا چىققاندا كىشىلەردىن سالام، تونۇش چىرايلاردىن ھۇرمەت تەمە قىلىدۇ. سورۇنلاردىن ئۆزىنى «تونۇشتۇرغۇچى» ئىزدەيدۇ. تۆر تالاشقۇسى كېلىدۇ. سالاپەتلىك كۆرۈنۈش قىلىدۇ. ياساپ سۆزلەشكە، ئارىلاپ پو ئېتىشقا ئامراقلىشىدۇ. باشقىلارنىڭ ئۆزىدىن ئېشىپ كېتىشىنى خالىمايدۇ. يامان كۆرىدۇ. ئېشىپ كەتكەنلەرنى سۆكىدۇ - قاغايدۇ. ئۆزى «يۇقىرى» كۆرگەن، «چوڭ» بىلگەن ئورۇن ۋە شەخسلەرگە كۆچۈكلىنىپ خۇشامەت قىلىشتا، ئۆزى «تۆۋەن» ۋە «كىچىك» بىلگەن ئورۇن ۋە شەخسلەرگە ھومىيىپ، گۆلىيىپ؛ مەنسىتمەسلىكتە ئۇلارنىڭ ئالدىغا ئۆتىدىغان ھېچقانداق مەخلۇق دۇنيادا يوق.

ئالا كۆڭۈل (ئىككى يۈزلىمە) كىشىلەردىكى يەنە بىر خىل خۇسۇسىيەت: كىشىلەرنىڭ سايىسىدىلا جاھاندارچىلىق قىلىش. ئۇنداق كىشىلەردە ھەق - ناھەقنى ئايرىش، راست - يالغاننى پەرق ئېتىش، ئىنسانىي غايە، ئىنسانىي خىسلەت، نومۇس، غۇرۇر... ئىستەكلىرى بولمايدۇ. ماختاش، خۇشامەتكويلۇق، كۆتۈرمىكەشلىك، بىچارىچىلىق... ئۇلارنىڭ ماھارىتى. خورلۇقتا تىرىكچىلىك قىلىشتىن سەسكەنمەيدۇ.

مېنىڭ بۇرۇن مەدرىسته بىللە ئوقۇغان بىر ساۋاقدىشىم بار ئىدى. ئىككىمىز بىر مەدرىسته ئىككى مۇللىدا ئوقۇيتتۇق. ئۇنىڭ مۇللىسى: «بەندە قانچە يۈزاش، قانچە نامرات، قانچە ھەۋەسسىز (نادان) ۋە (تەقدىر) گە قانچە سادىق بولسا، ئىمانى شۇنچە كامىل بولىدۇ، يېتىشكەن مۇسۇلمان دېگەن ئەنە شۇ. . .» دېگەن «تەلىمات»نى تالىپلىرىغا تەركىز سىڭدۈرۈپ تۇرغان ئەڭ تەقۋادار زات ئىدى. مەن ئۆز ۋاقتىدا «كەپسىز» لىك «گۇناھىم» بىلەن مەدرىستىن قوغلىنىپ كەتكەنىدىم. لېكىن مېنىڭ ساۋاقدىشىم بىر ئۆمۈر ئەنە شۇ تەقۋادار مۇللىسىدىن ئاجرىمىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ مولا - ئۇستازىنى ماڭا ماختاپ بېرىپ: «. . . ئۇ زات مېنى ئۆز بالىسىدىنمۇ چارى كۆرەتتى. يۇگۇر - يېتىم ئىشلارغا، تۇغمەنگە، ئوتۇنغا مېنى ئەۋەتەتتى. ئىشىنىپ ئۆي، ھۇجرىلارنىڭ قۇلۇپ - ئاچقۇچلىرىنى بېرەتتى. ئېتىز - ئېرىق ئىشلىرىغا مېنىلا بۇيرۇيتتى. نامازنى - نۇزرەت، ئۆلۈم - يېتىم، سەدىقە - پېترىدا يېنىدىن ئايرىمايتتى. پاتمە داستىخانلىرىدا بىللە بولاتتىم. ئۇ زاتنىڭ كۇشەندىلىرىنى كۆرسەم چاينىپ پۇركۇۋەتكۇم كېلەتتى. ياران، ئاشنىلىرىنى كۆرسەم پۇتىغا پايپاق، قولىغا قولقاپ بولۇپ بەرگۇم كېلەتتى. توپتوغرا 30 يىل ئۇ زاتنىڭ خىزمىتىنى قىلىپ دۇئاسىنى ئالدىم. ئۇ زات ئالەمدىن ئۆتتى. خۇدايىم بېرىپ ئۇ زاتنىڭ خىسلەت، پەزىلىتى مېنىڭ ۋۇجۇدۇمغا سىڭىپ، يولى قەلبىمگە ئورناپ، ھازىرغىچە دۇنيادىن غەمسىز، جاپاسىز ئۆتۈپ تۇرۇپتىمەن. چاقىرىش - تەكلىپ دېگەنلەر بولسۇن - بولمىسۇن يىراق - يېقىنلارنىڭ جامائەت پاتمىلىرى (ئۆلۈم - يېتىم، نەزىر - نۇزرەت، سەدىقە - پېتر، دۇئا - تىلاۋەت...) مېنىڭسىز دۇئادىن يانمايدۇ. بۇ راھەتنى ئاتا قىلغان ئاللاغا شۈكرى، زاتى ئۇستازغا ئاللا جەننەت ئاتا قىلغاي...» دېدى:

مۇشۇ كۈنلەردە يېشى 60دىن ئاشقان بۇ بىچارە ساۋاقدىشىمنىڭ ئۆمۈر تارىخىدا نە ئۆي - زېمىن، نە خوتۇن، بالا - چاقا، نە مەھەللە - كوي... دېگەندىن ئىزنا يوق. بىر ئۆمۈر دېگۈدەكلا مۇللىسىدىن ئاشقان تاماقنى يەپ، مۇللىسىدىن ئاشقان سۆڭەكنى غاجاپ، مۇللىسىدىن قالغان كىيىمنى كىيىپ، مۇللىسى ھىجايسا ھىجىيىپ، كۈلسە كۈلۈپ، يىغلىسا يىغلاپ «قوشۇمچە ئىنسان» سالاپىتىدە كۈن ئۆتكۈزگەن بۇنداق «ئاش قېپى» ئادەمنىڭ قەلبىدە ئادەملىك غۇرۇر، ئەجداد، ئەۋلاد، قوۋم - قېرىنداش، يۇرت، مىللەت، خەلق... سېزىمى نېمە قىلسۇن؟ كەيپىياتى خار، نام - ئاتاقتا بىئېتىبار، پەقەت «خوش» دېيىشكىلا كۆندۈرۈلگەن بۇنداق جانلار بىزدە ئازمۇ؟

بىزدىكى يارامسىزلىق

بىزدە مىللەت خاراكتېرلىك مەغرۇرلۇق (قورقماسلىق روھىي ھالىتى) دېگەندەك يوق. ئىنچكى باراۋەرلىكمۇ يوق. سەن مېنىڭ خوجايىنىم بولمىساڭ، مەن سېنىڭ خوجايىنىڭ بولىمەن، دەيدىغان بۇ خىل ھالەت بىزنىڭ جەمئىيىتىمىزدە ئادەملەر باراۋەرسىزلىكىنى، ئاقىۋەتته ئادەملەر قورقۇمچانلىقىنى

يەنى قورقۇتۇش مۇناسىۋىتىنى ئەكسىلەندۇرگەن. دېمەك، قورقۇش - قورقۇتۇش بىزنىڭ روھىمىزغا سىڭىپ كەتكەن بىر خىل نېرۋا خاراكتېرلىك جاھالەت.

«. . . پىر - ئۇلۇغلارنىڭ غەزىپىدىن - زۇلمىدىن، زامانىنىڭ خېيىم - خەتىرىدىن، كۈندۈزنىڭ قازاسىدىن، كېچىنىڭ بالاسىدىن، قۇرۇق سۆز - قۇرۇق تۆھمەتتىن، زەخمەتلىك سوئال - سوراقتىن، بالا - قازادىن، دەردتىن - ئەلەمدىن، كۆزى يامانىنىڭ كۆزىدىن، تىلى يامانىنىڭ تىلىدىن، دىلى يامانىنىڭ دىلىدىن، ئىبادەتسىز دۇئادىن، لەنىتى رەھمەتتىن، نەپسى يامان ئىشان - چوڭلاردىن، پېشكەل سوپى - رودىپايدىن، خۇنخورنىڭ كۆلكىسىدىن، ئىنساپسىز خوجىدىن - بەگلەردىن، ئاغرىقتىن - سىلاقتىن . . . پاناھ بېرىڭ خۇدايىم. . . » («جاھالەت پىرلىرى شىنجاڭدا» ، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى 1987 - يىل 4 - سانىدىن)

17 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن 18 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە بىزگە ھۆكۈمرانلىق قىلىشقان جاھالەتچى خوجا - ئىشان «چوڭ»لار زامانىدا بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز - مېنىڭچە، قورقۇشقا يېتەرلىك ئادەتلەندۇرۇلگەن ئەجدادلىرىمىز قوبۇل قىلغان بۇ «دۇئا» ، «ئىلتىجا»لار شۇ زامانلاردىن كېيىنكى ئەجدادلار ھەم زامانداش يارانلىرىمىزنىڭ روھى، قىسمەتلىرىدە داۋاملىق ساقلىنىپ كەلگەن. بىزدە ھېلىمۇ يەنىلا شۇ «دۇئا» ، «ئىلتىجا»لارنىڭ تەسىرى قويۇق.

بىزدە بالا تۇغۇلۇپ بۆشۈككە چۈشمەيلا قورقۇش قەدىمىنى باسىدۇ. بۆشۈككە چۈشۈپ تاكى بۆشۈكتىن چىققۇچە قورقاق بوۋاق بولۇپ بولىدۇ. بوينىغا «قورقاق تۇمارى» ، «كۆز تۇمارى» . . . ئاسقىلى تۇرىمىز. بالا تەم - تەم مېڭىپ تالادا ئويناشقا يۈرگەندە دەيدىغان تاپشۇرۇق: «ئاۋايلاپ مالىڭ! يېقىلىسەن» ، «يىراققا بارما! بىرسى ئەپكېتىدۇ» ، «تېز ئۆيگە قايت، ئىت بار. . . » دەيمىز. كېچىدە يىغلىغان بالىنى «بۆۋۈ - بۆۋۈ» كەلدى، «جىن» كەلدى دەپ قورقۇتۇپ ئۇخلىتىمىز. كەپسىز بالىلارنى: «دادالىڭ ئۇرىدۇ» دەپ قورقىتىمىز. ئىشقىلىپ بالىلارنى قورقۇتۇپ چوڭ قىلىش بىزگە ئادەت. ئورۇنسىز قورقۇتۇشلاردىن بىزار بولمايمىز.

ئاتا - ئانىلارنى بالىلارنى قورقۇتماي چوڭ قىلىڭلار! بالىلارنى بولسا قورقماي چوڭ بولۇڭلار! ئىنسانلارغا ئورتاق بولغان ئىنسانلىق غۇرۇرى، ئىنسان تەڭلىكى ۋۇجۇدۇڭلاردىن ئورۇن ئالسۇن. . . دېگەندەك تۇيغۇ، چاقىرىقلار بىزنىڭ بىر زامانلىق ئىنسانچىلىق تارىخىمىزدا، مەدەنىيەت تارىخىمىزدا ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ باقمىدى. بالىلارنى قورقۇتۇپ چوڭ قىلىش تەقدىرى ئەنئەنە بولۇپ داۋاملىشىۋەردى. ئىلاھ ۋە ئىلاھىي بېشارەتلەردىن، ئىنسانلاردىن، تەبىئەت ساھەلىرىدىن، زامانلاردىن، بار نەرسىلەردىن ۋە يوق نەرسىلەردىن قورقۇپ ياشاش (ئومۇمەن بۇ ئالەمدە پەقەت قورقۇپلا ياشاش) بىزدىكى روھىي ھالەت تەرىبىسى ۋە ياشاش تۇيغۇسى بولۇپ كېلىۋەردى. قورقۇپ ياشاش ۋۇجۇدىمىزغا شۇ قەدەر تەسىر قىلىپ كەتتىكى، ھەقلىق قوغدىنىش، ھەقلىق قارشىلىق بىلدۇرۇش، ئۆزىنىڭ ئىنسانچىلىق ئىمتىيازىنى قوغداش مۇمكىن بولغان پەيتلەردە، ھەتتاكى قانۇن بىلەن، زامانلارنىڭ ئادالەت ياكى تۇزۇم كۈچلىرى بىلەن قوغدىنىش - قورقماسلىق مۇمكىن بولغان مۇھىت - شارائىتلار ئىچىدىمۇ قورقۇش، تىترەپ ئەيمىنىش بىزدىكى مىجەز بولۇپ قالدى. «توشقاندەك مىلك يىل ياشىغاندىن، يولۋاستەك بىر كۈن ياشىغان ئەلا» دېگەن تەمسىل بىزگە يات - قورقۇنچلۇق بىلىندى. بۇ، ئىنسانىيەت ئالىمىدە ئىنسانلارغا ئوخشاش ياشاشتىن مەھرۇم تۇرۇش - تېگى - تەكتىدىن ئالغاندا ياشىماسلىق، قۇللۇق زېھنى بىلەن ئالەمدىن كېتىش، قەدىرسىز جانلار قاتارىدا دۇنيادىن يوقىلىش، دېگەنلىك ئىدى.

مەن ئەقلىمگە كەلسەم، بىزنىڭ يۇرتىمىزنى بىر بەگ، بەش يۈز بېشى، 12 ئونبېشى، ئىككى دورغا، بىر دۇۋانبېگى سورايدىكەن. يۇرتىمىزدىكى 10 مىڭدىن ئارتۇق پۇقرا شۇلارنىڭ دېگىنىنى قىلىپ (سورىغىنىنى بېرىپ، بۇيرۇغىنىنى قىلىپ، قىسقىسى نېمە دېسە ماقۇل دەپ) پۇقرادارچىلىق قىلىدىكەن. بىزنىڭ ئۆيىمىز بەگلىك ھويلىنىڭ يېنىدىراق ئىدى. مەن ھەر كۈنى بەگنىڭ ھويلىسى ئالدىدا بىر نەچچە ئادەمنىڭ تېرەككە ئېسىقلىق تۇرغانلىقىنى، يەنە بىر مۇنچە كىشىنىڭ دۇمبالىنىپ تاياق دەردىدە تازىم قىلىپ يىغلىشىۋاتقانلىقىنى كۆرەتتىم. كۈندىلا شۇنداق ئىدى. بەگ بىر يەرگە بارماقچى بولسا، كىشىلەر ئۇنى دولىسىغا دەسسىتىپ كۆتۈرۈپ ئاتقا مىندۈرەتتى. نەچچە ئادەم ئەگىشىپ بىللە ماڭاتتى. ئات يۈگۈرسە بىللە يۈگۈرۈپ، توختىسا بىللە توختاپ، بەگ مەنزىلگە يەتكەندە ئات بىلەن بىللە تالادا تۇرۇشاتتى. ئۇلار نېمە ئادەملەر دېسىڭىز، بېگىمگە ئەرزى بارلار ئىدى.

يۈز بېشى، ئونبېشىلارچۇ تېخى؟ ئۇلار دوپپىسىنى ئەكىل دېسە بېشىنى ئەكىلىدىغان، خەلقە زۇلۇم سېلىشتا بەگدىن ئاشۇرۇۋېتىدىغانلار ئىدى. بەگ، يۈز بېشى، ئونبېشى دېگەنلەردىن بۆشۈكتىن تۆشۈككىچە ھەممەيلەن شۇنداق قورقاتتۇق.

1944 - يىلى بىزنىڭ بېگىمىز ئۆز ھويلىسىدا «بېگىمگە بەھۇرمەتلىك قىلغان» ئىككى ئادەمنى

ئېسىپ ئۇرۇپ پۈت - قولىنى سۇندۇرۇۋەتتى. ئۇلارنىڭ «گۇناھى» - بېگىم سورۇنغان قىزنى بەرمىگەنلىك ئىدى. بېگىمنىڭ كۆزى چۈشۈپ ئالتىنچى خوتۇنلۇققا ئالماقچى بولغان باكىر قىزنىڭ ئاكىسى بىلەن شۇ قىزنىڭ ئاشىقى ئەنە شۇنداق جازالانغانىدى.

بۇ ئىش پۈتۈن يۇرتتا چوڭ غۇلغۇلا قوزغىدى. ئىچ ئاغرىتىش، يىغا - زار قىلىش قىزىپ كەتتى. ئەمما ھېچكىمنۇ بېگىم ئۈستىدە يۇقىرىغا ئەرز قىلىشقا پېتىنالمىدى. بەگگە قارشى چىقىشقا، ئۇنىڭ ئەدىبىنى بېرىشكىمنۇ ھېچكىم جۈرئەت قىلالمىدى. باشقا يۇرتلاردىن كېلىپ بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقان بەزى كىشىلەر قىزنىڭ ئاتا - ئانىسىنى ئەرز قىلىشقا، بەگدىن ئوغلىنىڭ زەخمىسىگە ھەق تەلەپ قىلىشقا دەۋەت قىلغاندا، ئۇلار: «خۇدادىن كەپتۇ، قازاغا رىزا ... بولدى قويسىلا...» دېيىشتى. دېمەك، بىزدە قارشىلىق روھى زادىلا يوق ئىدى.

«... ئافاق خوجا تەخت - سەلتەنەتكە چىققاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ بارلىق ھوقۇق، كۈچ ئىمتىيازلىرىنى ئەجدادلىرىمىزنىڭ قارشىلىق كۆرسىتىش روھىنى سۇندۇرۇپ، كۈچ - مادارىدىن تولۇق كەتكۈزۈشكە ھەم ئۇلارنى خۇنخور زالىملارنىڭ قانلىق ھۆكۈمرانلىقىنى قارشىلىقسىز، شەرتسىز، تەخىرسىز، دائىم، تولۇق، يۈزاشلىق بىلەن قوبۇل قىلىدىغان «مۆمىن، مەھكۇم بەندىلەردىن قىلىپ تۇتۇشقا ۋە بۇ خىل ھالەتنى ئەجدادلىرىمىز ئېڭىغا «تەقدىر» ئۇقۇمى بىلەن سىڭدۈرۈشكە يەنىلا بۇ ئالەمدە پەقەت بويسۇنۇشقىلا يارىتىلغانلىقىغا تەن بەرگۈزۈشكە، قارشىلىق قىلالمايدىغان قىلىۋېتىشكە سەرپ قىلغان. بۇ بىزگە تارىختا تۇنجى قېتىم تېگىلغان ئافاق خوجىچە «ئىستىقبال» ئىدى...» («جاھالەت پىرلىرى شىنجاڭدا»، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى 1987 - يىل 4 - سانىدىن)

مانا بۇ بىزدىكى قورقۇنچاقلىقنىڭ تارىختىكى مەنبەسىدۇر.

شۇنىسى ئاجايىپكى، جاھاندىكى قورقۇنچلۇق ئىشلارنىڭ ھەر قاندىقىدىن قورقماسلىق - قارامىلىق، ئەقىلسىزلىق بولاتتى، ئەلۋەتتە. لېكىن بىزنىڭ كىشىلىك تۇرمۇش تارىخىمىزدا مۇنداق ئەقىلسىزلىق دائىم ئۇچراپلا تۇرىدۇ. ھاراقنى جىق ئىچسىڭىز ئۆلۈسىز، خروئىن چېكىۋەرسىڭىزمۇ ئۆلۈسىز، ئادەم ئۆلتۈرسىڭىز ھۆكۈمەت ئاتىدۇ. بۇنداق قورقۇنچلۇق ئىشلاردىن ئۆزىمىزنى تارتمايمىزيۇ، كىشىلىك تۇرمۇشتا ئىنسانچىلىق تەقدىرىمىزنى ئاياغ ئاستى قىلىدىغان، تىرىكچىلىك يولىمىزغا، ئىستىقبالىمىزغا، غۇرۇرىمىزغا تېگىدىغان قەبىھ قىلمىشلارغا يولۇققاندا ئۇنىڭغا تېگىشلىك ئىنسانىي ئىنكاس قايتۇرۇش ۋە قارشىلىق بىلدۇرۇشكە نېمە ئۈچۈن جۈرئەت قىلالمايمىز؟

بىزدە قورقۇشنى يەڭگۈدەك غايە، غەيرەت، قورقۇشنى يەڭگۈدەك ئۈيۇشۇش، قورقۇشنى يەڭگۈدەك پەم - پاراسەت يوق. ھەر قانداق قورقۇنچ بىزگە «قوش» كۆرۈنىدۇ. قورقۇشلا بار، قورقماسلىق روھىمىز يوق. خوجىلار زامانىدىن بىزگىچە يېتىپ كەلگەن ئەجدادلار «دۇئاسى»، ئەجدادلار «ئىلتىجاسى» قەلبىمىزنى تۇتۇپلا تۇرىدۇ.

بىزنىڭ كوچىدا يېقىندا بىر ئۇيغۇر ئائىلىسى بۇلاڭچىلار تەرىپىدىن بۇلاپ كېتىلدى - دە، ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەي ساقچىلار بۇلاڭچىلارنى تۇتۇۋالدى ھەم بۇلانغان ئائىلىنىڭ باشلىقىنى بۇلاڭچىلارنى تونۇپ بېرىشكە چاقىرتتى. لېكىن بۇلانغۇچى بۇلاڭچىلار بىلەن يۈزلىشىشتىن قورقۇپ: «بولدى، مەيلى»، «بولدى، مەيلى» دەپلا يۈزلەشكىلى بارغىلى ئۇنىمىدى.

بىزدىكى «بولدى، مەيلى»، «بولدى، خۇدادىن كەلدى» دېگەن بۇ سۆزلەر تارىختىن بېرى بىزنىڭ خەلقىمىزنى زىيانغا ئۇچرىتىپلا كەلدى، بەزلەپلا كەلدى. مىللىتىمىزنىڭ غۇرۇرىنى يوقاتتى. بۇ خىل نېرۋا خاراكتېرلىك قورقۇش - زالىم ھۆكۈمرانلارنى يېتىشتۇرىدىغان روھىي زېمىن ئەمەسمىدى؟ بۇنداق زېمىندىن قورقۇنتۇچىلار مەڭگۈ يوقالمايدۇ. قورققۇچىلار مەڭگۈ تۇغمەيدۇ. تارىختىكى جاھالەت كۈچلىرىنىڭ: «بەندىنىڭ خار ۋە ئەزىز بولۇشى تۇغۇلغاندىلا پېشانىسىگە پۈتۈلگەن بولىدۇ» دېگەنلىرى ئىز بېسىپلا تۇرىدۇ، خالاس. بىزنىڭ مەدەنىيىتىمىزدە ئۆزىنى ئۆزى قانۇن ۋە ئىنسانىي يول بىلەن مۇداپىئە قىلىشنىڭ شەكىل ئالالمايى تۇرۇشىمۇ ئەنە شۇ سەۋەبتىندۇر.

بىزدىكى «تەقدىر» چىلىك

«تەقدىر، پېشانە» چىلىك 17 -، 18 - ئەسىرلەردىكى ئەجدادلىرىمىزغا «تەرىقەت» چى جاھالەت كۈچلىرى تەرىپىدىن سىڭدۈرۈلگەن بىر خىل ئىپتىدائىي «دىنىي» ئېپسانىۋى ئەقىدە - تەركىدۇنياچىلىقنىڭ بىزنىڭ تىلىمىزدىكى ئاتىلىشىدۇر. بىزگە نىسبەتەن ئىنسان روھى ۋە ئىنسان قىسمىتى ئۇقۇمىدا شەرھلىنىپ كەلگەن بۇنداق «تەقدىر، پېشانە» چىلىك تېگى - تەكتىدىن ئېيتقاندا، جاھالەتكە كۆنمەك،

جاھالەتكە يۈزلەنمەك، جاھالەتنى روھىي ئادەت ۋە روھىي ھالەت قىلماق دېمەكتۇر. «قۇرئان كەرىم» ئەقىدىلىرىگە تۇپتىن زىت كېلىدىغان، ئوغرى ئۇچۇنمۇ، ئوغرىلاتقۇچى ئۇچۇنمۇ، زالىم ئۇچۇنمۇ، مەھكۇم ئۇچۇنمۇ، ئاچ ئۇچۇنمۇ، توق ئۇچۇنمۇ ئوخشاشلا دومىلاپ تۇرىدىغان بۇ «تەقدىر، پېشانە» چىلىك - ئەينى زامانلاردا بولۇپمۇ ئازكەم بىر ئەسىرلىك خوجا - ئىشانلار «خان» لىقلىرى زامانىدا ئەجدادلىرىمىزنىڭ پۈتۈن ئىنسانچىلىق تەقدىرىنى خارابلاشتۇرۇشتا ئاجايىپ ھەل قىلغۇچ رول ئوينىغانىدى. ئەنە شۇ خارابلاشقان ئەجدادلىرىمىز دەل مۇشۇ «ئەقىدە» نىڭ تەسىرىدە ئۆزلىرىنى يېڭىلاش، راۋاجلاندۇرۇش ئۇرۇشلىرىنى قىلالمىغان. ھاكىم خوجا - ئىشلانلار ئۇچۇن خىزمەت قىلىپ ئۇرۇشقان. بىر - بىرىنى خاپا قىلمىغان ۋاقىت بولمىغان. مازارلارغا بېرىپ يىغلاشقان، خاپىلىقتىن قۇتۇلالمىغان. يىللاپ پىيادىلەپ يۇرۇپ بەخت ئىزدەشكەن، ئۇچرىتالمىغان. قان تۆكۈشۈپ باققان، زىيان - زەخمىتى يەنمۇ ئاشقان. ئۆزىنى - ئۆزى خاراب قىلىشقان. يىغلىغانلىرى بىكارغا كەتكەن. يۇرتلىرىدىن ئايرىلغان، قىرىلغان، ئاپەتكە قالغان. ئۆچمەنلىك مادارىدىن كەتكەن، ئۆچمەنلىك روھى ئۆلتۇرۇلگەن... دېمەك تەقدىرىنى قولدىن بېرىۋەتكەن. تارتقۇزۇپ قويغان.

بىز 21 - ئەسىرگە كىرىش بوسۇغىسىغا كېلىپ تۇرغان ھازىرقى پەيتلىرىمىزدىمۇ بۇ خىل «ئېتىقاد» ياكى بۇ خىل «تەقدىر» چۈشەنچىسىنىڭ دامىدىن قۇتۇلالمىدۇقمۇ؟ ياق، تېخى ئۇزۇل - كېسىل قۇتۇلالمىدۇق. كونا چۈشەنچە يېڭى چۈشەنچە بىلەن ئارىلىشىپ كېتىۋاتىدۇ. بەزىلەردىكى يېڭى چۈشەنچە يەنىلا كونا چۈشەنچىگە بېقىنىۋاتىدۇ. توقلۇقنىمۇ «تەقدىر» دىن، ئاچلىقنىمۇ «تەقدىر» دىن، زىيىنىنىمۇ «تەقدىر» دىن، پايدىسىنىمۇ «تەقدىر» دىن، ئەڭ قاباھەت ئىشلارنىڭ ئاقىۋىتىنىمۇ «تەقدىر» دىن، ھەتتا ماشىنا بېسىپ ئۆلتۈرۈۋەتكەن، قاتىل ئۆلتۈرۈۋەتكەن بالىلىرىنىڭ خۇنىنىمۇ «تەقدىر» دىن كۆرۈۋاتىدۇ.

خوتۇنى قىز تۇغسىمۇ «پېشانە» دىن، تۇغمىسىمۇ «پېشانە» دىن، بالىسى مەكتەپكە ئۆتەلمىسىمۇ «پېشانە» دىن، ئۆتەلمىسىمۇ «پېشانە» دىن، نېمىلا ئىش بولسا بولسۇن ھەممىنى «پېشانە» دىن كۆرۈپ ئۆتۈۋېرىدىغان ئادەملەردە ئۆزىگە ئۆزى ئىشەنچ قىلىش، ئۆزىنى - ئۆزى ئوڭشاش، ئۆزىنى - ئۆزى قەدىرلەش ۋە ئۆز كۈچىگە ئۆزى ئىشىنىش... ئىستىكى نېمە قىلسۇن؟

مەھكۇم، ئاجىز ئىنسانلارنىڭ خورلۇقتا تىرىكچىلىك قىلىش ئىدىيىسى بولغان «تەقدىر، پېشانە» چىلىك - خەلقىمىزنىڭ مۇھەببەت - نەپرەت جەھەتتىكى روھىي بىرلىكىنى، غايىۋى بىرلىكىنى، ئېتىقاد بىرلىكىنى خۇنۇكلەشتۇرۇۋەتكەن، بۇزۇۋەتكەنىكەن، ئۇنىڭدىن قۇتۇلۇشنىڭ ئۆزى دەل شۇ خەلق ئۈچۈن ئىنتايىن زۆرۈر بولغان مەنىۋى ئىنقىلاب - خۇراپاتلىققا قارشى ئىنقىلابنىڭ ئۇزۇلدۇرمەي داۋاملاشتۇرۇشتۇر.

بىزدە زۇلمەت - جەبرىنىڭ
بىزدە خارلىق - زەربىنىڭ
بىزدە يىغلاش - نالىنىڭ
بىزدە ئەرز - داد - زارنىڭ
دەل تۆگۈنى شۇ «تەقدىر».

قىممىتىنى يوقاتقان كونا چۈشەنچىنى مەنبە قىلغان مەدەنىيەتسىز تۇرمۇش ئادىتىنى - مەدەنىيەتسىز روھىي ھالەتنى مەنبە قىلغان نادانلىق - ئۆتمۈشتە بىزنىڭ خەلقىمىزنىڭ قاباھەت سەلبىي قىممىتى بولۇپ كەلگەنىدى. ئەمما ئۇنىڭ قىسمەن تەسىرى بىزدە تېخىمۇ تۆگىمەيۋاتىدۇ. ئارىمىزدا تەبىئىتى غەش - پەس تەبىئەتلىك كىشىلىرىمىز خېلى بار.

- زامانىمىزنىڭ نادانلىرى، - دەپ يازىدۇ مەرھۇم ۋەقەشۇناس ئەدىب مامۇت ئىسلامى ئۆزىنىڭ «بەلەن گەپ» لىرىدە، - بالا - ۋاقىلىرىنى ئوقۇتۇشنى ئالۋان دەپ قارايدۇ. «پېشانە» پەرەس كېلىدۇ. غۇرۇرى يوق. تارىختا ئۆتكەن كونا كەسىپ، ھۈنەرنىلا كەسىپ - ھۈنەر بىلىپ يېڭىلىرىنى غەلىتە كۆرىدۇ. قوبۇل قىلمايدۇ. جاپاكەش كېلىدۇ، خورسىنمايدۇ، ھار ئالمايدۇ. يېڭىلىققا كىرمەيدۇ، كۆنمەيدۇ. يېڭى گەپ، يېڭى نەسىھەتلەرگە ئۆچ، باشقىلارنىڭ گېپىنى گەپ ئەتمەيدۇ. سودىدا گىرى كېلىدۇ. ئەخمەق، قوپال بولىدۇ. سەت تىللىشىدۇ، پېتىشمايدۇ، كۆڭلى قارا كېلىدۇ. بەتنىيەت، يامان خىياللاردا كۆپ بولىدۇ. كۆرەلمەس كېلىدۇ. ھەۋەسنىڭ ئورنىغا ھەسەت قىلىدۇ. ئىنسابسىز - ئاچكۆز كېلىدۇ. ئۆزىنى، ئەۋلادىنى باشقىلاردىن يۇقىرى كۆرىدۇ. ھايانى بىلمەيدۇ. كۆرۈشكە تېگىشلىك بولمىغان نېمىلەرنى كۆرىدۇ. ئاڭلاشقا بولمايدىغان گەپلەرنى ئاڭلايدۇ. غەيۋەتخور كېلىدۇ. باشقىلارنىڭ بىر نېمىلىرىنى ئېلىۋالىدۇ. يەۋالىدۇ. ئەزالىرىنى پاكىزە تۇتمايدۇ، تازىلىقتا پۈتى بىلەن قولى ئوخشاش. ئىنسانچىلىق پەزىلىتى يوق. كۆنۈپ قالغان كەيپلىرىنى تاشلىمايدۇ. ھارامدىن قاچمايدۇ. زالىم، بىرەھىم كېلىدۇ. غەرەز ئۇقمايدۇ. كۆكەمە، جىدەلخور، گەپلىرى تۇتامسىز، شەخسىيەتچىلىكى ئېغىر، پوچى، ئەخمەق كېلىدۇ...

دەرۋەقە، بىزدىكى بۇنداق تۈرمۇش سۇپەتسىزلىكى، مىجەز سۇپەتسىزلىكى، گەخلاق سۇپەتسىزلىكى، مەدەنىيەت سۇپەتسىزلىكى دۇنيادا بىزنى سۇپەتسىز، نومۇسسىز خەقلەر قاتارىغا گۇتكۇزۇپ قويۇۋاتىدۇ. باشقىلارنىڭ كۇلكىسىگە قېلىۋاتىمىز. گوقۇمىغان - نادان ئادەملەردە ھەقىقەت بولمايدۇ. گوقۇمىغان - نادان ئادەملەر نامراتلىقتىن قۇتۇلالمايدۇ. بايلىق بولغان بىلەن مەدەنىيەت بولمىسا، گۇزىنى گۇللەندۇرۇش مۇمكىن ئەمەس. نادانلىقتىن گۇزىمىزنى قۇنتۇزمىساق تەرەققي قىلىمىز، گۇللىنىمىز دېگىنىمىز بىكار.

بىزدىكى قەلەندەرچىلىك

مىللىتىمىزنىڭ غۇرۇرىغا تېگىدىغان (نومۇسىنى تۆكىدىغان) ھەم روھي جەھەتتىن زەئىپلەشتۈرۈش رولىنى ئۆتەيدىغان قەلەندەرچىلىكتىن بىز خەق تېخى قۇتۇلۇپ بولالمىدۇق. «- كىم قەلەندەر؟ - ئۇيغۇر! »، «- نەلىك قەلەندەر؟ - ئالتە شەھەرلىك!»، «ئۇيغۇردىن قەلەندەر چىقىدۇ. . . » دېگەندەك يامان سۆزلەرنى ئاڭلاپ تۇرغىنىمىز تۇرغان. بۇنداق گەپلەرنى بەزىلەر كۆپتۈرۈپراق ئېيتىشۋاتقان بولسىمۇ، لېكىن قەلەندەرچىلىكنىڭ بىز خەقتە بارلىقى راست. تەن ئالماي بولمايدۇ.

قەلەندەرچىلىك بىزدە قانداق پەيدا بولۇپ قالغان؟ بەزىلەر ئۆتمۇشتىكى نامراتچىلىقتىن پەيدا بولغان دېيىشسە، بەزىلەر ئۆتمۇشتىكى جاھالەتچىلىكتىن، نادانلىقتىن پەيدا بولغان، دېيىشىدۇ. مېنىڭچە، بۇمۇ ئاساسلىق تاشقى سەۋەبلەرنىڭ بىرى. لېكىن ئەڭ مۇھىم ئىچكى سەۋەبلەرنىڭ يەنە بىرى - بەزىبىر كىشىلىرىمىزنىڭ خاراكتېرىدىكى ئۆزىمىزنى خورلاش (ئەمگەكسىز - قېرى - چۆرىلەرنى، بېقىمسىز ناتاۋانلارنى ھەم تىرىكچىلىكتە پاناھسىزلانغان ئەجداد، ئەۋلاد . . . لىرىنى خورلاش، تاشلىۋېتىش) ئالامەتلىرىدىن پەيدا بولغان دېيىشكىمۇ توغرا كېلىدۇ. ئۇلاردىكى قارا قورساقلىق، نومۇس سېزىمىنىڭ تۆۋەنلىكى، تاشيۇرەكلىك . . . قەلەندەرچىلىكنىڭ داۋاملىشىش مەنبەسىدۇر.

ئالايلى، بەزى ئۇيغۇرلارنىڭ تىرىكچىلىك ئادەتلىرىدە كالا، ئېشەك بېقىش، توخۇ، ئۆردەك بېقىش، ئۆي بېقىش، نەۋرە بېقىش، باغ بېقىش، خامان بېقىش . . . لار، ئۆي، ھويلا - ئارام خىزمەتلىرى ئومۇمەن ئەمگەكتىن قالغان بوۋاي - مومايلارنىڭ ئادەت مەجبۇرىيىتى بولۇپ قالغان. تاشقارقى ئۆيلەردە، ئايۋان - دالانلاردا، بۇلۇڭدىكى ئىسكەتسىز سۇپا، كارىۋاتلاردا تۇراقلىق ئورۇن تۇتۇش - يېتىمپ - قوپۇش . . . بوۋاي - مومايلارغا بالىلىرى تەرىپىدىن بېرىلگەن «ئىمتىياز». ئەسكى يوتقان، ئەسكى كۆرپە، ئەسكى كىگىز - پالاز، ئەسكى تەكمي، كونا كىيىم، كونا جابدۇق يەنىلا شۇ بوۋاي - مومای، قېرى - چۆرىلەرنىڭ تىرىكچىلىك «مۇلۇك» لىرى. ئەتىدىن كەچكىچە تىنماي مىدىرايدىغانلار، ئۆيلەرنىڭ ئوتۇن، سۇ، كۆمۈرلىرىنى توشۇيدىغانلار، ئەخلەت، كۇللىرىنى تۆكىدىغانلار، دەككە- دۈككە ئىشنام يەيدىغانلار، گېپى ئۆتمەيدىغانلار، «تىرىكتاپ»، «قىلىقى سەت»، «پىتىلىق»، «پاسكىنا»، «قالاق»، «ئەخمەق»، «نوقانچى»، «قەلەندەر» دېگەندەك تىل - ھاقارەتلەرنىڭ نىشانى بولۇپ تۇرغانلار، ئاشقان - تاشقانىنىڭ ئىگىلىرى، ئاچقۇ تەگمەيدىغانلار، «يۇك» ئادەملەر، ئىگە - چاقسىزلار . . . يەنىلا شۇ قېرى - چۆرىلەر.

دېمەك، بىزنىڭ بىر قىسىم ئۇيغۇرلىرىمىزدا قېرىغان ئاتا - ئانىلىرىنى، قېرى - چۆرىلىرىنى ئوبدان كۆتمەيدىغان، خورلايدىغان، ھەتتا تاشلىۋېتىدىغان قىلىق - قىلمىشلار ساقلىنىپ كەلگەن ھەم كېلىۋاتىدۇ. بۇ، ئەجدادىنى خورلاش - ئۆزىنى خورلاش، ئەلۋەتتە. ئۆز پۇشتى ئەۋلادىنىڭ ئەنە شۇنداق «بېقىش»، «كۆتۈش» لىرىگە قېپقالغان قېرى - چۆرىلەر ئارىسىدىن قەلەندەر - «ئابدال»، مەدداھ چىقمای نېمە چىقىدۇ؟ قېرى - چۆرىلىرىنى تاشلىۋېتىدىغان كىشىلەر نومۇس قىلمىغان يەردە جان بېقىش بىچارىچىلىقىدا تىلەپ يۇرگەن قېرىلار نومۇس قىلارمۇ؟ تۇرمۇش كىشىلەرگە نېمىنى قىلغۇزمايدۇ؟

ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ X تېغى باغرىدا گەمە كولاپ ئۆي تۇتۇپ ئولتۇرغىلى بەش يىل بولغان قەلەندەر بوۋاي «X ۋەيرانى» ئۆزىنىڭ قەلەندەر بولۇپ قېلىش تارىخىنى ئەسلەپ يېقىندا مۇنداق دېدى: «72گە كىردىم. ئۇچ قىز، ئۇچ ئوغلۇم بار. ھەممىسى بېجىرىم چوڭ بولغان. قىزلار ئەرنىڭ قولىدا. بىر ئوغلۇم دېھقان، بىر ئوغلۇم باققال. كىچىك ئوغلۇم 18 ياش چېغىدا ئۆيدىن چىقىپ كېتىپ، ئۇچ - تۆت يىلدىن بېرى كەلمىدى. بالىلىرىمنىڭ ئانىسى بۇندىن سەككىز يىل ئاۋۋال ئالەمدىن ئۆتكەن. تاپقان - تەرگەنلىرىم قىزلارنى چىقىرىش، ئوغۇللارنى ئۆيلەش . . . بىلەن تۆگىگەن. مەن ئۆيدە بىرەر يىلدەك يالغۇز ئۆتۈپ باقتىم. قىزىم بېرەرمىكى، كېلىنىم بېرەرمىكى، دېگەن تەمە بىلەن ھەر كۈنى تەلمۇردۇم. سەت كۆرۈنگىلى تۇردۇم. بىر كۈنى ئەتىگەندە چاي بېرەرمىكى دېگەن ئوي بىلەن چوڭ ئوغلۇمنىڭ ئۆيىگە كىردىم. چاينىڭ ئورنىغا چوڭ كېلىنىمنىڭ: «كۈندە بېزىرىپ كېلىۋېرەمدىلا. . . »، دېگەن گېپىنى ئاڭلاپ ئىزادىن ئۆلمۇدۇم، بېرىسى بولدۇم. ئەتىسى ئىككىنچى ئوغلۇمنىڭ ئۆيىگە كەچلىك غىزاغا كىردىم.

غىزا ئورنىغا: «باشقا ئوغۇللىرىڭنىڭ قېشىغا نېمىشقا بارمايسەن. . . ؟» دەپ دەشنام بەردى. بارا - بارا تۇتۇن ماراپ ئاچ - توق قالدىم. پۇل يوق، ئاش - نان يوق. ھالىمدىن خەۋەر ئالدىغان ھېچكىم يوق. يالغۇزلۇق ئۆلۈمدىن يامانكەن. نەگە بېرىشىمنى، نېمە ئىش قىلىشىمنى بىلمەي ئاخىرى بىر قەلەندەر بوۋاي بىلەن ئۆچرىشىپ X مازىرىمغا چىقىۋېلىپ «ساۋاب تامىقى» يېدىم. «ساۋاپ تاپاۋىتى» قىلدىم. كۈنۈم ئوبدان ئۆتتى. لېكىن بالىلىرىم بۇنى بىلىۋېلىپ، مازاردىن مېنى ھەيدەپ كېلىپ: «بىزنى نومۇسقا قويدۇڭ ئۆلمىگۇر ئوغرى. . .» دەپ تىللاپ داۋامنى بەردى. بىرەرسىنىڭمۇ ئۆيىگە پاتمىدىم. ئاخىرى 1988 - يىلى ئۈرۈمچىگە چىقىۋالدىم. قەلەندەرچىلىك قىلىمەن، تاپاۋىتىم ئوبدان. ئۆتكەن يىلى بىر قىزىم ئېرىدىن چىقىپ كېتىپ يەتتە ياشلىق بىر قىزىنى ماڭا ئەۋەتىپ بەردى. بۇ يىل يەنە بىر ئوغلۇم 11 ياشلىق بىر ئەما قىزىنىمۇ ماڭا ھەمراھىغا ئەۋەتىپتۇ. تىلەپ يۈرۈپ بۇ نەۋرىلەردىنمۇ خەۋەر ئالىمەن. . .»

قاراڭلار خالايىق! بۇ بوۋاينىڭ بالىلىرىدىكى ۋىجدانىنى؟ بىزدە مۇشۇنداق ۋىجدانسىز، تاشيۈرەك بالىلار ئازمۇ؟ مۇشۇنداق تەقدىردە ئۆمرىنى ئۆتكۈزۈۋاتقان قېرى - چۆرىلەرچۇ؟

يۈرتلىرىنى تاشلاپ ئۈرۈمچىگە جايلىشىپ ئوقەتچىلىك قىلىشۋاتقان بەزىبىر ئۇيغۇرلىرىمىز ئارىسىدىمۇ يۈرتتىكى قېرى ئاتا - ئانىلىرىنى قىشتا ئۈرۈمچىگە ئەكېلىۋېلىپ قەلەندەرچىلىككە سېلىپ، پۇل - ۋەج تاپقۇزۇۋېلىپ، يازلىق ئىشلار چىققاندا يۈرتقا ماڭغۇزۇۋېتىدىغانلارنىمۇ ئۆچرىتىپ تۇرغىلى بولىدۇ. ھەتتا بەزىبىر ئۇيغۇرلىرىمىز قېرى - چۆرىلىرىنى قەلەندەرچىلىككە «كەسىپ» لەندۈرۈۋاتىدۇ. قەلەندەر بوۋاي - مومايلارنىڭ تىلەپ تاپقانلىرىنى بىرمۇ بىر سۈرۈشتۈرۈپ ئېلىۋېلىپ تۈرىدىغان يېگىت - قىز ئۇيغۇرلىرىمىزمۇ بار. «ئىشقا ئورۇنلاشتۇرالمىدىڭ، بايلىق قالدۇرالمىدىڭ، خوتۇن ئېلىپ بېرەلمىدىڭ، ياتلىق قىلالمىدىڭ، ئۆلۈملۈكمۇ تاپ. . .» دەپ قېرى ئاتا - ئانىلىرىنى قىستاپ قېشىدىن قوغلىۋەتكەنلەر، ئۆيدىن ھەيدىۋەتكەنلەر، ئارامى خۇدا جان ساقلاشقا يول بەرمەيۋاتقانلارمۇ بار. ئۇلارغا قەلەندەرچىلىك قىلماي نېمە چارە؟

يۇقىرىقىلار بىزدە قەلەندەر پەيدا بولۇشنىڭ مۇھىم سەۋەبلىرىدىن بىرى.

يەنە بىرى، قەلەندەرچىلىكنى بايلىق تېپىش يولى، يۈمشاق، چىقىمسىز، ئوڭاي پۇل تېپىش چارىسى قىلىشۋالغان نومۇسسىز، پەس ئۇيغۇرلىرىمىزمۇ بار تېخى!

مەن يېقىندا ئۈرۈمچى شەھىرىدىكى X تاغ يامىزلىدا خۇسۇسىي ئۆي سېلىپ ئولتۇرۇۋالغان ئۆچ ئۆيلۈك ئاغلاقچى (لوبەن) قەلەندەر ئۇيغۇر بىلەن تونۇشتۇم. بۇلارنىڭ ئىلكىدە تىلەمچىلىككە «كەسىپ» لەندۈرۈلگەن ئون نەچچە ئۇيغۇر بالىنىڭ بارلىقىنىمۇ بىلدىم. بۇلارنىڭ ئىچىدە X قارىمىنىڭ بەش ئۇيغۇر قىزىدىن تەشكىل قىلغان تىلەمچىلىك گۇرۇپپىسى مېنى ئالاھىدە قىزىقتۇردى: بۇ بەش قىز قارىمىغا ھەر كۈنى 30 يۈەندىن 40 يۈەنگىچە نەق پۇل، بىرەر تاغاردەك كونا كىيىم - كېچەك، ئۈچ - تۆت كىشىلىك كونا ئاياغ تىلەپ تاپشۇرىدۇ. X قارىمىمۇ بۇ قىزلارنىڭ ياتاق، تاماق، تۇرمۇشىدىن خەۋەر ئالىدۇ. كۈنىگە ھەر بىر قىزغا بەش يۈەندىن نەق پۇل «ئىش ھەققى» بېرىپ تۇرىدۇ. بۇ قىزلار يامالىق تەرەپلەرنى ئۆز يۈرتى، ئۆز مەھەللىسى، X قارىم ئائىلىسىنى «ئۆز ئائىلىسى» بىلىشىدۇ. يامالىق تەرەپلەردە، جەنۇبىي ۋىلايەتلەردە بۇ قىزلار ئەركىن تىلەيدۇ. ئۇلار تىلەپ كەلسە ھەر قانداق ئۇيغۇر بىر نېمە بەرمەيمۇ تۇرالمايدۇ. دېمەك، كىرىمى ئوبدان. ئالدى ئەمدىلا 13 ياش، ئاخىرى سەككىز - توققۇز ياش ئەتراپىدا كەلگەن بۇ قىزلار ھازىر گەپچىلىك، ئەپچىللىك، چاققانلىق، «بۇۋىم» لىك، «دۇنياكويلۇق»، قېلىنلىق ھەم بېشەملىك. . . تە ھەر قانداق ناسازلار (ئەرۋاھ - سەرۋەڭ يۇرىدىغان) ئۇيغۇردىن قېلىشمايدۇ. تىلەشتىن نومۇسلانمايدۇ. بۇرۇن جىم - جىم تىلەپ كەلسە، ئەمدىلىكتە «ھۆكمەت» توۋلاپ تىلەپ كېلىدۇ. نان، پارچە پۇل بەرسىڭىز ئالمايدۇ. ئەسكى كىيىملەرنى يارىتمايدۇ. ھېچنېمىدىن قورقمايدۇ، تارتىنمايدۇ، قورۇنمايدۇ. ئۆز «كەسىپ» لىرىگە ئامراق، كۆنۈپ كەتكەن. باشقا ئىشلارنى يارىتمايدۇ، قىلمايدۇ. دېمەك، بۇ ئۇيغۇر قىزلارنى X قارىم ئاھايىتى ئوبدان پۇل تېپىش «كارخانىسى» نىڭ ئەزالىرى ھەم ئاھايىتى قابىلىيەتلىك كەسىپىي قەلەندەرلەردىن قىلىپ يېتىشتۈرۈپ چىققان. ئۇلار كەلگۈسى قەلەندەر ئۇيغۇر بالىلىرىنىڭ ئانىلىرىمۇ بولىدۇ - دە، ئەلۋەتتە.

مەن بۇنداق ئىشنى ئۆتكەن يىل يەكەن چىلتەنلىرىمدە، ئۈرۈمچىنىڭ توپا شەھەر (چىداۋان)، لىيۇداۋان زەراتگاھلىقلىرى ئەتراپىدىمۇ ئۇچراتتىم. يەكەن چىلتەنلىرىمدە پۈتۈن تىلەش تۈگۈنلىرىنى

ئىگىلەپ ئېلىپ يېگەندىن كېلىپ تىلەمچىلەرگە قوشۇلغان بالىلاردىن «تىلەش پۇلى» يىغىۋالىدىغان، ئىگە - چاقسىز ئۇششاق بالىلارنى يىغىۋېلىپ شەھەرگە تىلەشكە ئەۋەتىدىغان ۋە مەخسۇس تىلەش ئۈرۈپپىلىرىنى قۇرۇپ پۇل تاپىدىغان ئوچ ئاغلاقچى بوۋاينى ئۇچراتتىم. ھەر يىللىق ھېيت نامازلىرىدا ئىگە - چاقسىز ئاققۇن بالىلارنى تەشكىللەپ تىلەشكە سالىدىغان ئۇيغۇر «دۇئا» چىلارمۇ بار. 1980 - يىلى ئوچ قىزنىڭ بىللە ئېلىپ بىزنەسكە مەلىگە تىلەپ كېلىدىغان بىر بوۋاي بار ئىدى. بۇلتۇردىن بۇيان ئۇ بوۋاينىڭ ئوچ قىزى ئوچ مەھەللىدە قەلەندەرچىلىك قىلىشۋاتىدۇ. ئۇلارغا توي قىلغان يىگىتلەردىن ئىككىسىمۇ ھازىر كوچىلاردا «قەلەندەر مېلى» ساتىدىغان سودىگەرلەردىن بولۇپ كېتىشكەن. ھازىرقى چاغلاردا ئۇششاق بالىلارنى، قېرى - چۈرى ئاتا - ئانىلارنى ھەتتا خوتۇن، بالا - چاقىلارنى قەلەندەرچىلىككە سېلىۋاتقان ئۇيغۇرلارنىمۇ ئاران ئۇچراتتىم قالمىدى.

تېخىمۇ ئېچىنىشلىقى شۇكى، خروتىن چېكىشكە ئۆگىنىپ قېلىپ ئاتا - ئانىسىنىڭ پۇتۇن زېمىن، مال - مۈلكىنى چېكىپ تۈگىتىپ، يەنىمۇ غالجىرلىشىپ ئاتا - ئانىسىنى، ھەتتا خوتۇن - بالىلىرىنى قەلەندەرچىلىك قىلىپ پۇل تېپىپ بېرىشكە قىستاۋاتقان ئۇيغۇر ناتەسلەرمۇ پەيدا بولۇپ قالغان. مۇشۇنداق كېلىشمەسلىككە قالغان X لىق ھۇنەرۋەن X ئاخۇنۇمنىڭ خروتىنكەش ئىككى ئوغلى ئۇستىدە دەرد تۆكۈپ يازغان بىر پارچە دەردنامىسىدا بۇ كېلىشمەسلىك مۇنداق تەكىتلەنگەن: «ئىككى ئوغلۇم (بىرسى 21 ياش، يەنە بىرسى 25 ياش) خروتىن چېكىشكە چۈشكەن ئوچ يىلدىن بېرى شۇلارنىڭ دېگىنىنى تېپىپ بەرمەي ھەم قىلىپ بەرمەي خاتىرجەم تۇرالمىدۇق. بار - يوق ئوچ ئېغىز ئۆيىمىزنى سېتىپ بىر تىيىنىنمۇ ئېلىپ قالماي ئۇلارغا سېلىپ بەردۇق. ئىككى قېتىمدا 4 مىڭ يۈەندىن جەرىمانە تۆلەپ تۇرمىدىن ئەپچىقتۇق. بىزنىڭ ناممىزنى سېتىپ باشقىلاردىن ئوتنە ئالغان 27 مىڭ يۈەننى تۆلىدۇق. پۇتۇن دەسمايىمىز غالتەككە چىقتى. بىر بالىلىق كېلىن، مەن، ھەم مېنىڭ ئايالىم - تۆت كىشى ئۇرۇمچىگە كېلىپ يەنىلا خروتىن چاتىقى بىلەن تۇتۇلۇپ قولغا چۈشكەن بۇ ئاكا - ئۇكىلارنى قۇتقۇزۇش كويىدا بولۇۋاتىمىز. بالا كۆتۈرگەن چوكان كېلىنىم ئېرىنى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن نومۇسىنى قايرىپ قويۇپ يەنئەن كوچىسىدا تىلەمچىلىك قىلىۋاتىدۇ. ئانىسى لېۋداۋان تەرەپلەردە «بۇۋىم» بولۇپ كىشىلەردىن «سەدىقە» يىغىۋاتىدۇ. مەن ئاق مەسچىت ئالدىدا تەسۋى تۇتۇپ ئولتۇرۇپ خەير - ئېھسان ئالمەن، جۈمە كۈنلىرى مەسچىت جامائىتىدىن ياردەم تىلەيمەن...»

بۇندىن تۆت يىل بۇرۇن X نىڭ خېلى كۆزگە كۆرۈنگەن بايۋەچچىسى ئىككى ئوغلىنىڭ خروتىنغا بېرىلىپ كېتىشى بىلەن ئەدىلىكتە ئۈرۈمچىنىڭ «قەلەندەرى»، يىگىتنىڭ چىرايلىق، نازۇك خوتۇنى بولسا بالا كۆتۈرگەن «قەلەندەر چوكان» بولۇپ قالغان.

خروتىنكەش ئۇيغۇر يىگىتلەر ئاڭلاڭلار! سىلەر ئاتا - ئاناڭلارنى ئەنە شۇنداق ۋەيران قىلىشقا يارالغانمۇ؟ سىلەرگە مۇھەببىتىنى بەرگەن گۈزەل ئۇيغۇر قىزى سىلەر ۋەيران قىلىپ تاشلىۋەتكەن «بالىلىق دۇنيا» - «بالىلىق خار چوكان» بولۇپ تىلەپ يۈرمەمدۇ؟

جەمئىيەتتە يەنە «ئايلىقچى قەلەندەر»، «يىللىقچى قەلەندەر»، «يالىلاپ قەلەندەرچىلىك ئوقىتى»نى راۋاجلاندۇرۇۋاتقان، «قەلەندەرخانا»، «قەلەندەر ياتاق»لىرى ئېچىپ كىرىم تېپىۋاتقان «قەلەندەر» ئۇيغۇربايلىرىنىمۇ ئۇچراتقىلى بولىدۇ.

بىزدە «خوجام»، «قارىم»، «كارامەتكار»، «تاپقاق زات»، «دۇئاكوي»، «رەمبال»، «پىرىم»، «بۇۋىم»، «خېنىم» «ھاجىم»، «شەيخىم»، «ئاخۇنۇم»... بولۇۋېلىپ ئۆيىمۇ ئۆي قاتراپ قەلەندەرچىلىك قىلىدىغان يەنە بىر خىل «مويسىپىت» ئۇيغۇرلىرىمىزمۇ بار. ئۇنداقلارنىڭ بىر قىسمىنى كىشىلەر «ئابدال» دەپ ئاتىشىدۇ. «ئابدال» لار تالاقەلەندەرلىرى (ئىشىك تۇۋىدە، كوچىلاردا، يوللاردا كىشىلەرنىڭ ئالدىغا كېلىپ بېچارىلىق بىلەن كۆرۈنۈش قىلىپ، يالۋۇرۇش ئاھاڭىدا سۆزلەپ، بىر قولى كۆكسىدە قول تەڭلەپ تىلەيدىغانلار) نى يامان كۆرىدۇ. «قەلەندەر» دەپ تىللايدۇ. ئۆزلىرى بولسا قەرزدارەك ئىشىك قېقىپ ئاچقۇزۇپ تۆرگە ئۆتۈپ «ئايەت» ئوقۇپ، «دۇئا» قىلىپ، گەپ سېتىپ

ئولتۇرۇۋېلىپ «تۇتمىغان كىيىم» ، «بىرەر پاخلانلىق پۇل» ، «بىرەر تال ئېرىغ مال» «تىلەپ» ئۆيدىن چىققىلى ئۇنمايدۇ. «چۇشى بۇزۇلغان» ، «قاپىقى تارتقان» ، «خاپىلىق كەلگەن» ، «خۇشاللىق كەلگەن» ، «كۆڭلى بۇزۇلغان» ، ئىشقىلىپ روھى ئارامسىزلىق ھېس قىلغانلار ئۇلارنىڭ دېگىنىنى قىلىپ «دۇئا» سىنى ئالماي قۇتۇلالمايدۇ. بىزنىڭ ئۆيدىكىلەرمۇ ئۆتكەن ئايىنىڭ بىر پەيشەنبە كۈنى مۇشۇنداق «دۇئايى ئۇلۇغ زات» تىن ئۇچىنى ئۇزاتتۇق:

ئىشىك قاتتىق قېقىلدى. ئاچتۇق. سالاپەتلىك، قىران ھەم تەمبەل كەلگەن، پاكىزە دۇراپ تون، يېپىيېڭى سەر پۇش تۇماق، پارقىراپ تۇرغان مەسە - كالاش كىيگەن، ئېسىل سومكا كۆتۈرگەن ئۇچ كىشى بىر «جامائەت» بولۇپ تۆردىن قاتار ئورۇن ئالدى. بۇ ئۇچ كىشىدىن بىرسى «خەتمە قۇرئان» باشلىدى. خاتىمە قىلىپ «دۇئا» غا قول كۆتۈرۈشتى. ئايالىم بىلەن ئىككىمىز تەڭ دۇئا قىلدۇق. يېشى 45 ـ 50لەر ئەتراپىدا كەلگەن، چىلگىدەك سەللە ئورىغان، سېرىق ساقال بىرسى دېدى: «بىز ئىمامى جەئفىرى سادىقتىن ئەسھابۇل كەئبلىرىمگىچە نۇرغۇن مازايى - ماشايىقلارغا دۇئا - تالاۋەتتە بولدۇق. ھەزرىتى مۇسا ئەلەيھىسسالام يۇرگەن چۆللەرنى يۈردۇق. خىزىر ئەلەيھىسسالام ماڭغان يوللارنى ماڭدۇق، دىلىمىز ئاللا بىلەن، تىلىمىز ئىمان بىلەن، قەدىمىمىز خىزىر ئەلەيھىسسالام ئاتا قىلغان رىزقى بەرىكەت ئۈستىدە ئۆتتى. ئىمانى پاكلىقىمىز شۇبھىسىز جىمىكى ئىنسانلاردىن زىيادە، ئەۋزەلدۇر. . . خۇدا دىلىمىزغا بۇ ئۆينى سالدى. تۇتمىغان كىيىم، تۇتمىغان جايناماز، تۇتمىغان كېپەنلىك ئاق، تۇتمىغان سەللالىق رەخت. . . دۇئا قىلماققا قەدەم تەشرىپ قىلدۇق. پۇتۇن پۇل - پىچەك، ئېرىغ مال - جابدۇق بولسىمۇ ئۆلۈپ كەتكەن ئاتا - ئانىلار ھەققىدە، قازا نامازلار ھەققىدە، بۇزۇلغان چۈش، كەلگەن بالا - قازاھەققىدە. . . دۇئا قىلىپ قوبۇل قىلىمىز. قوللىمىزنى قۇرۇق قايتۇرغان، ئاللانىڭ سەدىقىسىنى غۇدۇراپ بەرگەن، سەدىقىنى يەتتە نامراتنىڭ بىر كۈنلۈك روزا نېسىۋىسىدىن تۆۋەن ئۇزاتقان كىشىلەر ئاللا نەزىرىدە بېخىل، پىخسىق ئاتالغاي. بېخىلنى ئاللا بەندەم دېمىگەي. . . »

بۇ سۆزمەن، سالاپەتلىك قەلەندەرلەر ئاخىرى ئۆيىمىزدىن تېخى يەڭ ساپمىغان بىر ئەرەنچە كۆڭلەك، بىر جايناماز، 10 مېتر كېپەنلىك داكا، 20 يۈەن پۇل ئۇندۇرۇۋېلىپ ئىشىكتىن چىقىشتى. بىز بىر تەرەپتىن ئۇلارنىڭ سالاپەتلىرىدىن نومۇس قىلىپ، بىر تەرەپتىن قورقۇپ، يەنە بىر تەرەپتىن ئۆيىمىزدىكىلەر سۆزگە تەسىرلىنىپ ئۇلارنى «رازى» قىلىپ ئۇزاتتۇق.

نۆۋەتتى كەلگەندە تىلەپمۇ، سوراپمۇ، قىستاپمۇ، تەسىرلەندۇرۇپمۇ، ئالداپمۇ ئالىدىغان ئۇنداق «ئابدال» لار تىلەمچىلىكنى يوقسۇزلۇقتىن قىلمايدۇ. بەزىلىرى ئۆز «كەسىپ» نى بالىلىرىغا، تۇغقانلىرىغا «مىراس» مۇ قالدۇرۇشىدۇ. بۇلارنىڭ ئارىسىدا ئاتلىق، ھارۋىلىق تىلەيدىغانلىرىمۇ بار. دېمەك، ئۇلار مەنپەئەت ئۈچۈن «دۇئا» ساتىدۇ. ئىسلام دىنىنىڭ ئۇلۇغ ئەقىدىلىرىنى ساتىدۇ. پەيغەمبەرلەرنىڭ ناملىنى، مازايى - ماشايىخلارنىڭ ناملىنى ساتىدۇ. كىشىلەر ئۇستىدىكى «بالا - قازا» نى، «كېلىشمەسلىك» نى، «بەختسىز» لىكنى، «دۇشمەن قەستى» نى، «ياماننىڭ كۆزى» نى، «ياماننىڭ تىلى» نى . . . كىشىلەردىن ۋەج ئېلىپ «يوقىتىپ» مۆمىن مۇسۇلمانلارغا «روھىي ئاسايىش» لىق «ئاتا» قىلىشىدۇ. ئەملىيەتتە ئۇلار ھەرگىزمۇ دىنىي كىشىلەر ئەمەس، نامرات كىشىلەرمۇ ئەمەس. پەقەت پۇل - ۋەج ئۈچۈنلا ئىسلام دىن ئەقىدىلىرىنى، مىللەتنىڭ نومۇسىنى، يۇرتنىڭ يۈزىنى تۆكىدىغان ساختىپەزلەرنىڭ بىر تۈركۈمىدۇر.

نومۇس بولمىسا غۇرۇر، ساغلام غايە، ساغلام ئۇمىد، يۈكسىلىش بولمايدۇ. نومۇسى يوق ئادەملەردە ۋىجدان بولمايدۇ، ۋىجدان يوق يەردە ئىستىقبال نېمە قىلسۇن؟

قەلەندەرچىلىك بولسۇن، «ئابدال» چىلىق بولسۇن بەربىر قاتتىق نومۇسلۇق ئىش. مىللەت ئۆزىنىڭ بۇ ئىللىتىنى ئۆزى تۈگىتىشى شەرت. ئەمما قەلەندەر، «ئابدال» لارنىڭ ئوغۇل - قىزلىرى، تۇغقانلىرى، ھامىيلىرى. . . بولغان، ئۆزلىرىنى «مەن» چاغلىشىدىغان بەزىبىر ئۇيغۇرلىرىمىز پۇل - ۋەجنى دەپ نومۇسنى قايرىپ قويۇپ ئانىلىرىنى، ئاتىلىرىنى، بوۋا، مومىلىرىنى، بالىلىرىنى، خوتۇنلىرىنى، كىچىك ئىنى - سىڭىللىرى . . . نى قەلەندەر بولۇپ، «ئابدال» بولۇپ پۇل - ۋەج تېپىشقا سېلىۋاتامدۇ؟

هېچ بولمىسا توسماي سۆكۈت قىلىشىپ (كۈندۈزدە قېچىپ، كېچىدە قۇچاقلىشىپ) ئۆتۈشۈۋاتامدۇ؟
قارشىلىقسىز ئۆچرىمىغان ئىللەت يوقالمايدۇ. شۇنىسى ئېچىنىشلىقكى، قەلەندەرچىلىكنى، «ئابدال» لىقنى پۈل - ۋەج تېپىش يولى، پۈل تېپىش كەسپى قىلىشۋالغان بەزىبىر قەلەندەر، «ئابدال» ئۇيغۇرلارنىڭ ئومۇمىي ئىستەك ۋە كەيپىياتلىرىدىن، بىر قىسىم ئۇيغۇرلارنىڭ قارىسىغا «ئىچ ئاغرىتىش» خاراكتېرىدىن قارىغاندا، قەلەندەرچىلىك بىلەن «ئابدال» چىلىق بارا - بارا ئۇيغۇرلاردىكى گەنئەنىۋى مىللىي ھۈنەر، كەسىپ - «تامچىلىق»، «تۆمۈرچىلىك»، «ياغاچچىلىق»، «دېھقانچىلىق»، «چارۋىچىلىق». . . كەسىپلىرى قاتارىغا ياندىشىپ «ئۇيغۇر خەلق كەسىپلىرى» نىڭ بىرى بولۇپ قالامدۇ نېمە؟

بىزدىكى نەسلىگە ۋاپاسىزلىق

ئاتا - ئانىلار مېھىر - شەپقىتىدىن، مەكتەپلەر مېھىر - شەپقىتىدىن، جامائەت ۋە جەمئىيەت مېھىر - شەپقىتىدىن مەھرۇم قېلىپ، ماڭارىپسىز - نادان قېلىۋاتقان، ۋەيران بولۇپ كېتىۋاتقان، بۇزۇلۇپ تۆگىشىۋاتقان، ھالاكەتلىك تۇرمۇش ساھەلىرىنىڭ ھەممە قىسمەتلىرىدە تېگىرقاپ ياش تۆكۈپ يۈرگەن ئۇيغۇر بالىلىرى ھازىر بىزدە ئازمۇ؟ ياق، ئاز ئەمەس، بەلكى كۆپىيىپ تۇرۇۋاتىدۇ. بىز پۈتۈن شىنجاڭ تەۋەلىرىگە، پۈتۈن مەملىكەت شەھەرلىرىگە، ھەتتاكى چەت ئەللەرگىچمۇ سەرگەردان بالىلارنىڭ تارقىتىدىغان خەق بولۇپ قالامدۇق - قانداق؟

مېنىڭچە، بۇنى تارىخىمىزدا يۈز بېرىۋاتقان ئىنتايىن يامان مىللىي پاجىئەلەردىن بىر ساھە دېمەي مۇمكىن بولماس، ئەلۋەتتە.

ئاقىۋىتى مىللىي خورلۇق، مىللىي نومۇس ۋە قاتتىق مىللىي نادامەتنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان، چىقىرىۋاتقان ۋە ئۇنى تېزلىتىدىغان بۇنداق يامان پاجىئە بىزگە نەدىن ۋە كىملەردىن كېلىۋاتىدۇ؟

بىرلا جاۋاب - ئاساسەن ئۆزىمىزگە ئۆزىمىزدىن، ئۆز كىشىلىرىمىزدىن كېلىۋاتىدۇ.

بىر قىسىم ئائىلىلەردە ئەرلەر مۇستەبىتلىكىنىڭ ئېغىرلىقى، ئانىلار خورلۇقىنىڭ داۋاملىشىشى تولا ئاجرىشىش، كۆپ نىكاھلىنىشنىڭ ئاۋۇپ بېرىشى، چېكىدىن ئاشقان شەخسىيەتچىلىك، بالىلارنىڭ ماڭارىپسىز قالدۇرۇلۇشى - ياش - ئۆسمۈرلەرنىڭ بۇزۇلۇشىنى، يېتىم - يېتىمە بالىلارنىڭ كۆپىيىپ بېرىشىنى، بالىلار ۋەيرانچىلىقلىرىنىڭ ئېغىرلاپ كېتىشىنى ۋە ئاقىۋەت ياش - ئۆسمۈرلەر تەقدىرىنىڭ نابۇت بولۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان ۋە چىقىرىۋاتىدۇ

مەن 1994 - يىل يازدا ھەمسەپەرلىرىم بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭدىكى تۆت ناھىيىدە تۆت كەنت، ئىككى كىچىك كوچىنى نىشانلىق زىيارەت قىلىپ (جەمئىيەت كۆزىتىپ)، بۇ جايلاردا شەھەر - بازار تۇرمۇشىنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ يۈز بېرىۋاتقان ئائىلە، مۇھەببەت، نىكاھ مەسىلىلىرىنى، ئانا - بالىلار ھادىسىلىرىنى ئىگىلەپ كۆردۇم. بۇ تۆت كەنت، ئىككى كىچىك كوچىدىكى 1300دىن جىقراق ئۇيغۇر ئائىلىلىرى ئارىسىدا 1989 - يىلدىن بېرى ئەرلەرنىڭ سەۋەبى بىلەن ئاجراشقان ئەر - خوتۇنلار شۇ جايلار بويىچە ئاجراشقان ئەر - خوتۇنلارنىڭ %87نى، ئەرلىرى تاشلاپ كەتكەن خوتۇنلار شۇ جايلاردىكى ئەرلىك خوتۇنلارنىڭ %7نى، ئەرلەرنىڭ سەۋەبى بىلەن «تىرىك يېتىم» قالغان، تاشلىنىپ قالغان، يوقاپ كەتكەن، كىشىلەر بېقىۋېلىپ تۇرغان بالىلار شۇ جايلاردىكى ئومۇمىي يېتىم بالىلارنىڭ %45نى، ئەر كىشىلەرنىڭ خورلىشىغا ئۇچراپ كېسەلمەن بولۇپ كەتكەن خوتۇنلار شۇ جايلاردىكى خوتۇنلارنىڭ %4نى، ئەر ۋە بالا دەردىدە يۈرتتىن سەرسان بولۇپ چىقىپ كەتكەن جۇڭخۇان، چوكانلار شۇ جايلاردىكى تۇل قالغان، ئېرى تاشلاپ كەتكەن خوتۇنلارنىڭ %2نى تەشكىل قىلغان.

مەن ھەمسەپەرلىرىم بىلەن X ناھىيىسىدە مۇشۇنداق تاشلىنىپ قېلىپ ۋەيران بولۇپ كەتكەن بىر ئائىلىنى زىيارەت قىلدىم. شۇ ئائىلىنىڭ ئانىسى X خان ئۆز ئائىلىسىنىڭ ۋەيران بولۇش جەريانىنى

تونۇشتۇرۇپ مۇنداق دېدى: «مەن بالىلىرىمنىڭ داەسى X بىلەن 1973 - يىلى توي قىلغان. ئۇچ پەرزەنتلىك بولدۇق. بالىلىرىمىزنىڭ ئالدى 14 ياشقا، ئەڭ كىچىكىمۇ تۆت ياشقا كىرىپ قالدى. چوڭ بولۇۋاتىدۇ. ئېرىم ئەسلىدە كەمبەغەل يىگىت بولغاچ ئاتا - ئانامنىڭ ئۆيىگە كۈيئوغۇلچىلاپ كىرىپ تىرىكچىلىك قىلغان. بىز ئىككى بالىلىق بولغاندا، ئاتا - ئانام بىزگە ئۆي ئايرىپ بەرگەن. ھالىمىزدىن ئايمايي خەۋەر ئېلىپ تۇرغانىدى. 1985 - يىلدىن كېيىن ئېرىم تىجارەتكە كىرىشتى. خۇدايىم بېرىپ 1990 - يىلغا كەلگۈچە پۇل - ۋەجدە مەھەللىمىزدە تۆتىنىڭ بىرى بوپقالدى - دە، مەندىن، بالىلاردىن چانغىلى تۇرىدى. شەھەرمۇ شەھەر كېتىپ ئايلاپ - ئايلاپ ئۆيگىمۇ يولىمايدىغان، بىزگە بىر پۇللۇق راسخوتمۇ قويمايدىغان بولۇۋالدى. ناۋادا ئۆيگە كېلىپ قالغۇدەك بولسا: «خېتىڭنى ئال سەت قېرى. . . » دەپ دۇشكەلەيدىغان، «بالىلىرىڭنىمۇ ئال، ماڭا يولاتما، يولاتساڭ بوغۇزلىۋېتىمەن. . . » دەيدىغان، بالىلارنى تەلۈنلىك قىلىپ قوغلاپ يۇرۇپ ئۇرۇپ كېتىدىغان بولۇۋالدى. 1991 - يىلى يازدا تاغ ئارقىسىدىن سەتەڭ بىر چوكاننى ئاشنا تۇتۇپ ئەكەپتىكەن. ئۆيدە (بىز بىلەن بىر ئۆيدە) يېتىپ - قوپۇپ يۇردى. مەھەللە، قولۇم - قوشنىلىرىمىزنىڭ ئەيىبلەشلىرىگىمۇ پىسەنت قىلمىدى. بىزنىڭ كۆز يېشىمىز بىلەنمۇ كارى بولمىدى. ئاخىرى 1991 - يىلى كۈزدە ئۆيىمىزدە بار بىر قىسىم پۇللۇقراق نەرسىلەرنى ئېلىپ ئاشىنىسى بىلەن يەكەندىن يوقالدى. ئاڭلىساق، ئىچكىرىدە ھېلىقى ئاشىنىسى - سەتەڭ بىلەن ئۆي تۇتۇپ ئولتۇرۇپتىمىش . . . مەن ئاغرىقچان بەش ياشلىق قىزىم X گۈل بىلەن ئۆيدە ئولتۇرىمەن. 14 ياشلىق ئوغلۇم X بىلەن 11 ياشلىق ئىنىسى X ئۆيىمىزنىڭ جان بېقىشى ئۇچۇن تىلەمچىلىك قىلىدۇ، قەلەندەر بولۇپ قالدى. . .

بىز 14 ياشلىق قەلەندەر X بىلەنمۇ مۇڭداشتۇق. ئۇ مۇنداق دېدى:

- تەتۇر پېشانىلىكىمىزدىن بىز ئۇچ بىر تۇغقان ئاخىرى ئوقۇيالمىدۇق. قەلەندەر بولۇپ كەتتۇق. . .

- كۇن بويى قەلەندەرچىلىك قىلامسىلەر؟

- ئۇكام بىلەن ئىككىمىز ئازنە، پەيشەنبە كۇنلىرى يېرىم كۇن تىلەپ، يېرىم كۇن X مازار غوجامغا كىرىپ دۇئا - تالاۋەتتە ئولتۇرىمىز. خۇدايىمدىن ئۆزىمىزگە، ئانىمىزغا رىزقى نېسىۋە، ئاسايىشلىق، چوڭ بولغاندا ئۆزىمىزگە ئامەت ئاتا قىلىشىنى تىلەيمىز. . .

مىسالىمىزدا تەكىتلەنگەن بۇ ئانا - بالىلارنىڭ بىر ۋاپاسىز «ئەر» - «ئاتا» ئۇستىدە بايان قىلىۋاتقان يۇقىرىقى سۆز - شىكايەتلىرى، مېنىڭچە، بىزنىڭ جەمئىيىتىمىزدە بايان قىلىنىۋاتقان سان - ساناقسىز دەردنامىلاردىن بىرىدۇر.

راستتە، ئاتا ۋاپاسىزلىقىغا يولۇققان ۋە يولۇقۇۋاتقان سانسىزلىغان پاناھسىز (ئىستىقبالى تۇيۇق) بالىلار ئۆزلىرىنىڭ كېلەچىكىنى بىر خۇدادىنلا تىلەشكە موھتاج بولۇپ قېلىۋاتىدۇ، ئەلۋەتتە.

مىللىتىمىزنىڭ ئالدىنقى جامائىتى ھېسابلىنىدىغان ئەر خەلقلىرىمىز سېپىدە ئەنە شۇنداق ئەرلەر مۇستەبىتلىكى، ئانىلارنى خورلاش ئادىتى، بالىلارنى تاشلىۋېتىش، بۇزۇقچىلىققا بېرىلىش. . . قىلمىشلىرى ئەۋجىگە چىققانسېرى جەمئىيەتتە ئانا - بالىلار خورلۇقىنىڭ، ئانا - بالىلار ۋەيرانچىلىقىنىڭ، ئانا - بالىلار بۇزۇقچىلىقىنىڭ ۋە باشقا ئىجتىمائىي پاجىئەلەرنىڭ كېلىپ چىقماسلىقى مۇمكىنمۇ؟ خورلۇق، ئازاب كىشىلەرنى ھېچنېمىدىن قورقمايدىغان قىلىۋەتمەمدۇ؟

ئەپسۇس! بىزدە مۇشۇنداق قىلمىشلارنى ئەستايىدىل ئەبىلەيدىغان، چەكلەيدىغان جامائەت پىكرى ناھايىتى كۇچسىز - قۇدرەتسىز. مۇناسىۋەتلىك جامائەت ئورگانلىرىنىڭ بۇ ساھەدىكى خىزمەت قۇدرىتى ئەنئەنىۋى ئادەت كۇچىنىڭ، مۇتەئەسسىپ «ئەنئەنە» نىڭ تەسىرىنى بېسىپ چۇشەلمەيدۇ، «ئادەت ھەممىگە قادىر» نىڭ قۇۋۋىتىگە تىزپۇكىدۇ.

قىز - يىگىتلىرىمىزنىڭ مۇھەببەت، ئائىلە، ئەۋلاد قارىشىدىمۇ بالىلارنى كۆزدە تۇتمايدىغان نۇقسانلار خېلى بار. بەزى قىز - يىگىتلىرىمىز «بىر كۆرۈپ كۆيۈپ قېلىپ» لا، چىرايلىق گەپ، شېرىن سۆزلەرگە

مەست بولۇپ، كەلگۈسى تۇرمۇشىنىڭ قانداق بولۇشىنى تەسەۋۋۇر قىلىپ ئۇلگۈرمەيلا تولىمۇ يەڭگىللىك بىلەن تۇرمۇش قۇرۇش رازىلىقىنى بېرىشىدۇ. ئۇلار تۇرمۇش قۇرۇش ئالدىدىكى بىر - بىرىنى ئوبدان سىناش، ئۆزلىرىنى كەلگۈسىدە ئاتا - ئانا بولۇشقا تەييارلاشتەك جەريانىدىن ئۆتمىگەچكە، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ھارا - ھارا سوۋۇش ھاسىلىنىدۇ. ئۇلار ئاجراشمىغان تەقدىرىمۇ ئايال ئۆيدە، ئەر تالادا يۈرىدۇ. ياش ئايال بولسا: «ھېلىقى شېرىن سۆزلەر، تەلمۇرۈپ تۇرغان كۆزلەر قېنى؟» دېگەن خىياللار بىلەن روھىي جەھەتتىن ئازابلىنىدۇ. ئائىلىنىڭ كۆڭۈلسىزلىك تارىخى باشلىنىدۇ. بۇنداق كۆڭۈلسىزلىك تېگى - تەكتىدىن ئالغاندا، بولغۇسى بالىلارنىڭ تەقدىرىنى بۇزىدىغان ئاقىۋەتلەر بىلەن نەتىجىلىنىدۇ. يەنە ئالايلى، نازۇكلۇق، سېپايىلىك، خۇش مۇئامىلىچىلىك قىزلارغا خاس خۇسۇسىيەت. بىراق تۇرمۇش قۇرغان بەزى قىزلار ئاسانلا ئۆزگىرىدۇ. سەۋەبى، سىرتقى مۇھىتنىڭ، ئەتراپتىكى ئادەملەرنىڭ ۋە ئەر - ئايالنىڭ بىر - بىرىگە تەسىرى ناھايىتى كۈچلۈك بولىدۇ. بەزىدە ئەرمۇ ئايالىنىڭ خۇلقى - مىجەزىگە قاراپ ئۆزگىرىدۇ. ئەر بىلەن ئايالىنىڭ ھاياتقا ئاڭلىق قارىشى بىردەك بولمايمۇ قالىدۇ - دە، قىز - يىگىتلەر مۇھەببىتىگە دەز پەيدا بولىدۇ. «ئۇجمە كۆڭۈل قىز - يىگىتلەر»، «قىزىپ - سوۋۇپ تۇرىدىغان» لار، «تاللاپ ئويناىدىغان» لار، «ھېڭگايغانغا دېڭگايغان» لار، «ئاشنىۋاز» لار، «دەردمەن» لەر، «بۇزۇق» لارنىڭ بىر قىسمى ئەنە شۇ خىل دەزلەردىن بىخلاپ چىقىدۇ - دە، ئاقىۋەت «ئائىلە بەختى - خاتىرجەملىك» بۇزۇلىدۇ. تۇغۇلۇپ قالغان بالىلارنىڭ «تىرىك يېتىم» لىكى، ۋەيرانچىلىقى، ھالاكىتى كېلىپ چىقىدۇ.

جەمئىيىتىمىزدە ھەقىقىي مۇھەببەت ئۇقۇمىنى جىنسىي «مۇھەببەت»، شەھۋانىي «مۇھەببەت» (جۇپلىشىش) ئۇقۇمىدىن چۈشىنىدىغانلار، قارايدىغانلارمۇ ئاز ئەمەس. «باشلىغاندا ئوتتەك، ئوتتۇرا يولدا يوقتەك، كونىرىغاندا پوقتەك» ئۆتۈشۈۋاتقان، نىكاھ زىدىسى گەۋدىسىدىن تۆكۈلۈپ تۇرىدىغان، جىق ئۆيلىنىشنى «نوچىلىق»، جىق ياتلىق بولۇشنى «ئىرادە» - «رىزقىنى تاپقان» لىق . . . قىلىۋالغان نىكاھ بېدىكلىرى ئەنە شۇ شەھۋانىي «مۇھەببەت» نىڭ مەھسۇلى. دېمەك، ئالدىراپ باغلانغان يۈزەكى مۇھەببەت - ھېڭگايغاندا دېڭگايغانلار «مۇھەببىتى»، شەھۋانىيلار «مۇھەببىتى» ياكى جىنسىي «مۇھەببەت» لەر ھەقىقىي ئىشقى مۇھەببەتنىڭ ئورنىنى بېسىشى ئەسلا مۇمكىن ئەمەس، بەلكى ياشلارنى تۇزىتىپ بولمايدىغار خاتالىقلارغا ئېلىپ كېلىشى تۇرغان گەپ.

مەن ھەمسەپەرلىرىم بىلەن ئەنە شۇنداق جىنسىي «مۇھەببەت» ياكى شەھۋانىي «مۇھەببەت» نىڭ يامان ئاقىۋەتلىرىنى باشلىرىدىن ئۆتكۈزۈۋاتقان بىر جۇپ يىگىت، چوكاننى ئۈچراتتىم. چوكان X لىق، ھازىر 19 ياش. يىگىت X ناھىيە X بازار X كوچىسىلىق، ھازىر 22 ياش. ھەر ئىككىلىسى نامرات ئائىلىلەرنىڭ بالىلىرى ئەمەس. تولۇقسىز ئوتتۇرىدا ئوقۇشقان. ئىش - ئوقەتسىز. ئاتا - ئانىلار بېقىمىدا. ئۇلارنىڭ «مۇھەببەت» لىشىش جەريانى مۇنداق: X نىڭ قىزلىق خۇمارى تۇتۇپ، X نىڭ يىگىتلىكى قوزغىلىپ تۇرغان كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۇلار X بازىرىدا تۇنجى ئۇچراشقان. ئۇچرىشىش ئىككى - ئۈچ قېتىم تەكرارلانغاندا كۆزلەر ئۇچرىشىشى باشلانغان. بارا - بارا كۆزلەر ئۇچرىشىشى يۈزلەر ئۇچرىشىشى، ئېغىزلار ئۇچرىشىشى، نامازشام ئۇچرىشىشى، خالىي يەر ئۇچرىشىشلىرىغا ئۆرلىگەن. «ئالىمەن - تېگىمەن» قىزغىنلىقى بۇ ئىككى ياشنىڭ ئۆلسىمۇ يانمايدىغان، ھېچقانداق كۈچ توسۇپ قالالمايدىغان «مۇھەببەت ئىرادىسى» بولۇپ قالغان. بۇ ھال ئاتا - ئانىلار ھوزۇرىغا ئاڭلانغان. ھەر خىل «مۇھەببەت» كېپىللىكى ئارقىلىق ئاخىرى 11 كۈن ئىچىدىلا «پىشىپ يېتىلگەن» بۇ «مۇھەببەت» نىڭ تويى ناھايىتى كاتتا ئۆتكەن. توي چىقىملىرى ئاتا - ئانىلارنى خېلىلا ھالسىرىتقان. ئاردىدىن ئىككى ئاي ئۆتمەي تۇرۇپلا يىگىت بىلەن چوكاننىڭ «مۇھەببەت» ئوتلىرى ئارىلاپ - ئارىلاپ «سەندىن مەن قالامتىم» نىڭ تەسىرلىرىدە تازا يالقۇنجاشتىن سېلكىپ تۇتۇنلەشكە باشلىغان. «كۈنلەش»، «ئاغزى بېزەپ» لىك، «جابدۇنۇش»، «ئېغىر تەلەپ» . . . لىك ئىللەتلىرى ئىككى ياش ئوتتۇرىسىدا توختىمايدىغان «كېلىشەلمەسلىك» بولغىلى تۇرغان. بارا - بارا بۇ «كېلىشمەسلىك» ھەر خىل جېدەل - ماجرالار (ياقىدىن ئېلىش، تاياق يېيىش، ئۇرۇش، تاشلۇۋېتىش ۋە باشقا سەتلىشىشلەر) نى كەلتۈرۈپ چىقارغان. شۇنداق قىلىپ، بويىدا قالغىلى ئۇچ ئاي

بولغان X خېنىم توي قىلىپ ئۇچ - تۆت ئاي ئۆتەر - ئۆتمەيلا ئېرىدىن يامانلاپ ئاتا - ئانىسىنىڭ ئۆيىگە كېتىۋالغان. يېگىت X بىلەن ئۇنىڭ ئاتا - ئانىسىنى «ئاغزى يامان» ، «قىلىقى سەت» ، «ئايىغى سۇيۇق» لىقتا ئەيىبلەپ ئالغىلى بارمىغان. يېگىت Xنىڭ كۆزى يەنە باشقا «قىز» لار بىلەن ئۇچراشقىلى تۇرغان - دە، ئايالىنى تاشلىۋەتكەن. «ئۆيدە تۇرمىدى» ، «تالاغا قارايدىكەن» . . . دېگەن «ئەيىب» نى ئارتىپ چوكا چاغلىق نەرسە بەرمەي، تۇغۇلغان ئوغۇل بوۋاقنىمۇ كۆتۈرتۈپ خېتىنىي بېرىۋەتكەن. بىر يېرىم ئايلىق بوۋاق Xنىڭ «تېرىك يېتىم» لىك تەقدىرى تېخى بۆشۈككە بارماي تۇرۇپلا باشلانغان. يېگىتكىمۇ، قىزغىنمۇ بۇ بالىنىڭ كېرىكى بولمىغان. ئوغۇل تەرەپ چوڭلار: «پەسنىڭ بالىسى» دېيىشىپ، قىز تەرەپ چوڭلار بولسا: «ئەسكىنىڭ بالىسى» دېيىشىپ بۇ نەۋرىگە يېقىن كېلىشمىگەن. ئاخىرى بۇ بوۋاق X مازار غوجامغا «خۇدايى ئەۋلاد» قىلىپ تاشلاپ قويۇلغان. بۇ مازاردا بىر ئۆمۈر دۇئاگويلۇق قىلغان 65 ياشلىق X قاري بۇ بالىنى تېپىۋالغان - دە، «خۇدا بەردى» دەپ ئات قويۇپ بېقىۋالغان. يېگىت X بولسا X لىق يەنە بىر قىز بىلەن «مۇھەببەت» پىشۇرۇپ توي قىلىۋالغان. ئۇنىڭ ئاجراشقان ئايالى ئۆتكەن يىل 10 - ئايدا يېگىت شىماللىق X بىلەن «مۇھەببەت» پىشۇرۇپ توي قىلىپ ئاربىدىن توققۇز كۈن ئۆتكەندە ئۇرۇمچىدە ئاجرىشىپ بولغان.

كەلگۈسىگە «تېرىك يېتىم» سەغرەلەرنى يېتىشتۇرۇپ بېرىشىدىغان، پۈشتىدىن بىزار مۇشۇنداق «مۇھەببەت» چىلەر بىزدە ئازمۇ؟ ھازىر جەمئىيىتىمىزدە كۆپىيىۋاتقان «مەسچىت بالىلىرى» ، «مازار بالىلىرى» ، «تاشلاندۇق بوۋاق» لار، بوغۇۋېتىلگەن، تۇنجۇقتۇرۇۋېتىلگەن، سۇغا تاشلىۋېتىلگەن. . . ئۇيغۇر بوۋاقلارنىڭ ئوت - ئۇۋالى كىمگە؟ مىللىتىمىز تەركىبىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقان بۇنداق رەسۋا، قەبىھ «مۇھەببەت» چىلەرنى بىزنىڭ ئەيىبلەپ، تەربىيىلەپ تۇزىتىپ كېتىش قۇدرىتىمىز زادى قانچىلىك؟

بىزدە ئۆزىنىڭ ئۆمۈر تەقدىرىنى، ئەۋلادىنىڭ تەقدىرىنى، جاھاندارچىلىقنىڭ تەقدىرىنى پەقەت پۇلغىلا باغلاپ قارايدىغان كىشىلەر ئىنتايىن كۆپ. ئۇلار پۇل - ۋەج ئۇچۇن ھەممىنى قىلىش، پۇل - ۋەجنى دۇنيادا ھەممىدىن ئۈستۈن قويۇش، پۇلنى ئادەمنىڭ قىممەت ئۆلچىمى قىلىشنى ئۆزلىرىنىڭ ئىنسانلىق خىسلىتى قىلىشقان.

دېمەك، پۇل - ۋەج ئۇلارنىڭ ئەخلاق قارىشى، مەدەنىيەت قارىشى، ۋىجدان قارىشى، تۇرمۇش، تەقدىر قارىشىنىڭ يىلتىزى.

بايلىققىلا تۇتۇنىش - مېنىڭچە، نۇرغۇن ھالىلاردا بايلىققىلا چوقۇنۇشنى، شەخسىيەتچىلىكنى، كەيپ - ساپاچىلىقنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ - دە، كىشىلىك غايە، مىللىي تۇيغۇ، ئەخلاقتا ئېغىر دەرىجىدە قېيىش ۋە غۇلاشنى پەيدا قىلىدۇ. ئوچۇقراق ئېيتقاندا، بايلىققىلا تۇتۇنىدىغان جەمئىيەت كىشىلىرى مەۋجۇت مەنىۋىيەت كۆچلىرىدىن ھەتتاكى نەچچە ئەۋلاد كىشىلەرنىڭ ساغلام روھىدىن ئايرىلىپ قالىدۇ. «پۇل تاپالىغان قەھرىمان» دېگۈچىلەرنىڭ ئەڭ قورقۇنچلۇق بىر تەرىپى - ئۇلار: ھەممە ئادەمنىڭ پۇل توغرىلىق سۆزلىشىنى، پۇلنى ئويلىشىنى، پۇل تېپىشقا بېرىلىشىنى، شۇنداقلا پۇل ئۇچۇن ساختىلىق قىلىشىنى، بىر - بىرىگە ئورا كولىشىنى، ئالدامچىلىق قىلىشىنى، ئۆلە - تىرىلىشىگە قارىماي خەتەرلىك ھاڭلارغا مېڭىشىنى. . . جەمئىيەت قىسمىتى قىلىشتىن يالتايمايدۇ. پۇلنى ئادەمنىڭ قىممەت ئۆلچىمى قىلىشۋالمدۇ. پۇلغا تۇتۇنىش غايىسىنى جەمئىيەتنىڭ، مىللەتنىڭ ئىدىيە، ئەخلاق دائىرىسىگە سۆرەپ كىرىدۇ. مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ ھەممە تەركىبلىرى (ئىدىئولوگىيە، تارىخ، مەدەنىيەت، سەنئەت، ئەخلاق، سىياسەت، ماۋارىپ . . . ساھەلىرى) گە سەل قارايدۇ. دېمەك جەمئىيەتتىكى كىشىلىك مۇناسىۋەتنى پەقەت «پۇل مۇناسىۋىتى» قىلىشىدىغان ئۇنداق كىشىلەر ۋە ئۇنداق قىلىقلاردىن مىللىتىگە، خەلقىگە، ئەۋلادىغا، ۋەتىنىگە ۋە ئۇلارنىڭ تەقدىرىگە ۋاپا، ئىستىقبال كېلىدۇ، دەپ قارىغىلى بولمايدۇ. ئەگەر پۇل چەمبىرىكىنىڭ تېخىمۇ گۈزەل بولغان روھىي دۇنيايىمىزنى توسۇۋېلىشىغا يول قويىدىغان بولساق، مىللىي تەقدىرىمىزنىڭ كەلگۈسى ئاقىۋىتى نېمە بولار؟

پەقەت بايلىققىلا ئېتىقاد باغلىغان - «ئىت بول، ئېشەك بول، پۇل تاپ» قىلاتۇرغان بەزىبىر كىشىلىرىمىزنىڭ پۈتۈنلا دېپ ھازىرقى زامان مەدەنىيىتى - ماڭارىپ ساھەيىمىزگە، ياش ئەۋلادلارنىڭ تەقدىرى قىسمەتلىرىگە، جەمئىيىتىمىزنىڭ، مىللىتىمىزنىڭ كەلگۈسى ئىستىقبالىغا، ھەر بىرىمىزنىڭ ۋىجدان، غۇرۇرىمىزغا قىلىۋاتقان زىيانكەشلىك (ئاڭلىق، ئاڭسىز قىلىۋاتقان زىيانكەشلىك - ئا) قىلمىشلىرىدىن بىز دەپرەتلەنمەي تۇرالمايمىز.

ئۇلاردا ياش ئەۋلادلارنى ماڭارىپسىز قالدۇرۇپ «پۇل تېپىش» يولىغا يېتەكلەش خاھىشى ئېغىرلىشىۋاتىدۇ.

1990 - يىل 1 - ئاينىڭ 17 - كۈنى چىققان «شىنجاڭ گېزىتى» دە 1989 - يىللىق ئوقۇش يىلىنىڭ باشلىرىدا قاغىلىق ناھىيىسىدە ئاتا - ئانىلىرى ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپلەردىن چىقىرىۋېلىپ تىجارەتكە، ھۈنەرگە، ئەمگەككە ۋە باشقا «پۇل تېپىش» قا سالغان ئۇيغۇر بالىسىنىڭ سانى 869غا يەتكەنلىكى قەيت قىلىنغان. 1994 - يىل 5 - ئاينىڭ 12 - كۈنى چىققان «ئاسىيا كىندىكى» گېزىتىدە غۇلجا شەھىرىنىڭ بايانداي يېزىسىدىمۇ مۇشۇ ئىككى يىل ئىچىدە 70 نەچچە ئۇيغۇر بالا باشلانغۇچ ۋە ئوتتۇرا مەكتەپلەردىن چىقىرىۋېلىنىپ تىجارەت، ھۈنەر، ئۆي ئىشى، ئەمگەك، «پۇل تېپىش» قا مىلىكە قىلىنغانلىقى تەكىتلەنگەن.

ياش ئەۋلادلارنى ماڭارىپسىز قالدۇرۇپ «ھۈنەر» گە، «تىجارەت» كە، «پۇل تېپىش» قا باشلاۋاتقان كىشىلەردە دەرۋەقە مېنىڭچە ياش ئەۋلادلارنىڭ كەلگۈسى ساپاسىنى، سۈپىتىنى، مەۋجۇت تۇرۇش ئىقتىدارىنى، ئىستىقبالىنى، ئۆمۈر تەقدىرىنى ئويلاشقۇدەك ئاڭلىق ئىقتىدار يوق. ئوقۇتۇپ، بىلدۇرۇپ ئاڭلىق ھۈنەرۋەن، ئاڭلىق تىجارەتچى، ئاڭلىق پۇل تاپقۇچى... قىلىش پاراسىتى تېخىمۇ يوق. ئادەملەرنىڭ پۇلسىز، يەر - مۈلۈكسىز قېلىشى ئېچىنىشلىق ئەھۋال، ئىنسانلىق قەدىر - قىممىتىنى يوقىتىشى ئېچىنىشلىق، دېگەن ئۇقۇم تېخىمۇ يوق. ئۇلار ئىنسانلارنىڭ خورلۇقى - جاھىللىق ۋە نادانلىقتىن باشلىنىدىغانلىقىنى ھېسمۇ قىلىشالمايدۇ. بىز ئەنە شۇنداق تەركىبىمىزنىڭ - ئاڭسىز، پىكىر - پاساھىتىنىڭ تايىنى يوق، مەۋقەلىرى تۇراقسىز، مۇلاھىزىلىرى چۈڭالچاق، بىر - بىرىگە زىت چۈشەنچىلىك، ۋىجدان - غۇرۇرى يوق، قەدىرى كۈل - تۈپراق نادان قېرىنداشلىرىمىزنىڭ بولغانلىقى بىلەنمۇ خۇرسىنىمىز، ئەلۋەتتە.

بىز يېقىندا يېقىن بۇرادىرىمىز X ئۇستامنىڭ بىر ئۆمۈر چوڭ قىلغان توققۇز پەرزەنتىنىڭ ھەممىسىنى ماڭارىپسىز قالدۇرۇپ «ھۈنەر»، «تىجارەت»، «پۇل تېپىش» قا سالغاندىن بۇيانقى ئاجايىپ كەچۈرمىشلىرىنى بىر قۇر كۆرۈپ، بىلىپ چىقتۇق:

X ئۇستام ئۆز ئۆمرىدە ئىككى قىز، يەتتە ئوغۇل تېپىپ تولۇق قاتارغا قوشقان. بالىلارنىڭ ئەڭ كىچىكى بۇ يىل 13 ياش. ھەممىسلا بەرجەس قاتارغا قوشۇلغان بۇ بالىلارنىڭ بىرەرسىمۇ مەكتەپلەردە تۇزۇك ئوقۇتۇلماي بازاردا ئۇدۇللۇق «ھۈنەر»، «تىجارەت»، «پۇل تېپىش» قا سېلىنغان. ھازىر بازاردا بىرسى شوپۇر، بىرسى رېمونتچى، بىرسى تىككۈچى، بىرسى دۇكانچى... بىرسى ئالاقىچى، بىرسى ئائىلىدە كاسسىرلىق قىلىشىدۇ. ئاتا بىلەن ئانا ئۇلارنىڭ بالىلىرىنى باقىدۇ، كىر - قاتلىرىنى يۇيىدۇ، كەم - كۈتىلەرنى تاپىدۇ، قورساقلىرىنى باقىدۇ، ئۆي تۇتىدۇ، تاماق توشۇيدۇ... توختىماي ھەرىكەت قىلىشىدۇ. ئائىلىنىڭ كۈنلۈك تاپاۋەتلىرى بىرەر مىڭ يۈەندىن ئايلىنىپ تۇرىدۇ. كۆلىمى ئىككى مودىن چوڭراق بىر باغ ھويلا، توختىماي كىراغا مېڭىپ تۇرىدىغان بىر شەخسىي مىنىبۇس، ئۈچ - تۆت موتسىكلىت، ئىشلەپ تۇرغان ئىككى رېمونت دۇكان... بۇلارنىڭ ئىلكىدە. بايلىق دېگەن بار.

لېكىن بۇ ئائىلىنىڭ كۆرۈۋاتقان كۈنى، تارتىۋاتقان ئازابى - كۈنى ئەڭ تەس ئۆتۈۋاتقان ئاقساق - چولاق دەردەن تىلەمچىدىن نەچچە باراۋەر ئېغىر: بىرىنچىدىن، ئوغۇللارنىڭ ھەممىسلا «نوچى» (قاراقورساق) چوڭ بولغانلىقى ئۈچۈن ھەپتىسىگە دېگۈدەك كوچىدا ئادەم ئۇرۇپ، جېدەل تېرىپ ساقچى ئورۇنلىرىغا تۇتۇلۇپ تۇرىدۇ - دە، ئاجرىتىۋېلىش جەريانىسى 2 ـ 3 مىڭ يۈەندىن تۆۋەن بولمايدۇ.

بۇ «نوچى» لاردىن تاياق يەپ دوختۇرخانىدا ياتقان، يىقىلىپ قالغان بىچارە ئۇيغۇرلارنىڭ داۋالىنىش، بېقىش، تۆلەم بېرىش چىقىمىغا ئېيىنغا 4 ـ 5 مىڭ يۈەندىن تۆۋەن چۈشمەيدۇ. ئىككىنچىدىن، بۇ «نوچى» لار قولىدا ھەر ئايدا ماشىنا، موتسىكلىت خەتىرىگە يولۇقۇپ تۇرىدىغان كىشىلەر ئاز ئەمەس. ئۇلارنى داۋالاش، بېقىش، رازى قىلىش چىقىمىنى 4 ـ 5 مىڭ يۈەندىن تۆۋەن مۆلچەرلەش تەس. ئۇچىنچىدىن، بۇ ئائىلىنىڭ «نوچى» لىرى ھاراق، نەشە، مەيزاب، «خانلەيلۇن» (ئۇلار خروئىن - خەنزۇچە «خەيلويىن» دېگەن سۆزنى پەدازلاپ «خانلەيلۇن» دەپ ئاتاشقان تېخى - ئا)، تاماكا دېگەنلەرنى چېكىش - ئىچىشتە ئۆز يېرىدە دائىما ئالدىنقى ئورۇننى بەرمەيدۇ. بۇ ئىش تۈپەيلىدىن «نوچى» ئاكا - ئۇكىلارنىڭ بۇلاڭچىلىق - زىيانكەشلىك ماھارەتلىرىمۇ جەمئىيەتنى قاتقىقىر قاقشىتىپ تۇرۇۋاتىدۇ. تۆتىنچىدىن، بۇ ئائىلىدىكى «نوچى» لارنىڭ جېدەل - ماجرالىرى، رەسۋاچىلىقلىرى، قىلمىشلىرى ئۇلار تۇرغان يەر - مەھەللە - كوچىلارنىڭلا ئەمەس، بەلكى شۇ يۇرت بازىرىنىڭ خاتىرجەملىكى، ئامانلىقى... نى بۇزغۇچى ئامىل بولۇپ قالغان. بۇ ئائىلىدىكى ھەر ئايدا «ياماناپ» ئۆيدىن چىقىپ كېتىپ، جاھان كېزىپ قانغۇدەك «ئويناپ» بىر تالاي قەرز كۆتۈرۈپ ياكى بىر تالاي ئىش تېپىپ كۈنى تەسلەشكەندە ئۆيگە كېلىۋالمىدىغان، ئىزدەپ تېخى، ئىزدىمەي تېخى قۇتۇلغىلى بولمايدىغان، جېدەلخور، كۆكەمىلكىنى مىجەز قىلىشىۋالغانلىرىچۇ تېخى.

بۇ «نوچى» بالىلىرىنىڭ بۇنداق دەرد - ئەلەملىرىگە بەرداشلىق بېرەلمىگەن پۇلخۇمار قېرى ئاتا ئاخىرى ئۆز ئائىلىسىنى تاشلاپ ئون نەچچە قېتىم يىراق - يىراق يۇرتلارغا مۇساپىر بولۇپ چىقىپ كېتىپمۇ باققان. بىر قىزى ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالغان. ئانا بولسا يەتتە - سەككىز قېتىم ئۆيىنى تاشلاپ «ياماناپ» سەرسانلىقتا قېلىپ، ئاخىرى كېسەل بىلەن نىمجان بولۇپ قالغان. مۇشۇ بىرلا «چوڭ ئۆي» دىن زادىلا چىقىپ كېتەلمىگەن ئوغۇللارنىڭ ئالدى ئۈچ قېتىمدىن، كەينى بىر قېتىمدىن ئۆيلىنىشكەن، بىر قىز بولسا تېخى 20 ياشقا بارماي تۇرۇپلا ئىككى قېتىم، يەنە بىر قىز بولسا 18 ياشتا بىر قېتىم نىكاھ زىيادىسى بولۇپ بولغان. بۇ يىگىت - چوكانلارنىڭ مەكتەپ يېشىغا يەتكەن بالىلىرىمۇ تېخى مەكتەپ بوسۇغىسىغا بېرىپ باقمىغان. بارمايدىغاندەك قىلىدۇ. بوۋاي - مومايغا «بەخشەندە» قىلىپ تاشلاپ بېرىلگەن. ئائىلە كىشىلىرىنىڭ مىجەز «خىسلىتى»: بىر - بىرىنى كەمسىتىش، بىر - بىرىنى تىللاش، بىر - بىرىنى كولاش - چېقىشتۇرۇش، جېدەل، ھاياسىزلىق يامراپ تۇرغان خىسلەت. بوۋاي - مومايى كونا زامان ئىدىيىسىدىكى ئادەملەر، بالىلىرى بولسا ھازىرقى زامان ئىدىيىسىدىكى كىشىلەر بولغىنى ئۈچۈن بىر - بىرىگە دەردىسەر تۆيۈلىدۇ. ئاتا - ئانىنىڭ دېگىنى بالىلارغا، بالىلارنىڭ دېگىنى ئاتا - ئانىغا، بىرىنىڭ دېگىنى يەنە بىرىگە توغرا كەلمەيدۇ، ياقمايدۇ. بۇ ئۆيدىكىلەر - خالىغان يەردە، خالىغان ئورۇندا شەرم - ھاياسىز پايپاسلاپ يۈرىدىغان، ئەخلاق، ئەدەب، نومۇس... دېگەننى بىلمەيدىغان، چېچى گەجگىسىدە، پېتلاپ، سىركىلەپ كەتكەن، يۈيۈنۈپ، تارىنىپ يۈرمەيدىغان... لار ئائىلىسى بولۇپ قالغان. شۇڭا بۇ ئائىلىدە چوڭلار كىچىكلەردىن، كىچىكلەر چوڭلاردىن قۇتۇلۇشنى تىلەيدۇ. بىر - بىرىگە كۈشەندە. ئائىلىدە ھۆرمەت، مېھرىبانلىق، غۇرۇر، ۋىجدان، دىن، مىللەت، ئەل - يۇرت... دېگەندەك ئەقەللىي ئىجتىمائىي ئۇقۇم يوق. يېمەك - ئىچمەك، ئويىنىماق، خالىغانچە ياشىماق، بۇزۇقچىلىق ئائىلە «نوچى» لىرىنىڭ مۇرادى، خالاس.

دېمەك، X ئۇستام توققۇز پەرزەنتنى تېپىپ چوڭ قىلىپ مەكتەپ قارىسى كۆرسەتمەي تەربىيىلەپ، تۇزۇك ئادەم قىلالمايى، پۇل ئۈچۈن «ئىت»، «ئېشەك» بولۇشۇپ، ئاقىۋەتتە جەمئىيەتكە، مىللەتكە، جاھانغا بىر توپ لوكچەك، بۇزۇق، زامانغا جىنايەتچى، ئۆزلىرىگە بىۋاپا، قارانىيەت «نوچى» لارنى يېتىشتۇرۇپ چىققان. «ئۆزۈم تاپقان بالاغا، نەگە باراي دەۋاغا» مۇپتىلا بولغان.

ماڭارىپ تەربىيىسى كۆرمىگەن ئادەملەردىن ئاتا - ئانىسىغا، ئەل - يۇرتىغا ۋاپا كېلەرمۇ؟ ماڭارىپسىزلىق ئىجتىمائىيلاشقان نادانلىق دېمەكتۇر.

بىزدە مۇشۇنداق X ئۇستاملار ئازلىمايۋاتىدۇ. بۇمۇ بىزنىڭ روھىي مەغلۇبىيەتلىرىمىزدىن بىر ھالقا.

بىزدە دەسلى - دەسەپ مۇناپىقلىرى باش كۆتۈرگەن. ئۇلار بىر قىسىم باش ئەۋلادلار ئېگىنىغا «پۇلى بولغىنىڭ جەنى بوق»، «پۇل تاپقان باتۇر»... ئۇقۇمىنى سىڭدۈرۈپ، ئۇلارنى پۇل ئۈچۈن ھەممىنى قىلىشقا، ھېچنېمىدىن يانماسلىققا، ھەممىدىن ۋاز كېچىشكە چاقىرىشماقتا، بېتەكلەشمەكتە.

«... ئاقسۇ شەھىرىدە بۇ يىل 3 - ئايدىن 8 - ئايغىچە 61 نەپەر ئۆسمۈرنى بەزى كىشىلەر ئېچكى ئۆلكىلەرگە «پۇل بېرىش» ۋەدىسى بىلەن ئالداپ ئەكەتكەن. بۇ ئالداپ كېتىلگەن بالىلار ئىچىدە 14 ياشتىن 17 ياشقىچە بولغانلار 19 جان. 14 ياشتىن تۆۋەنلەر 42 جان. بۇنىڭ ئىچىدە مەكتەپ بالىسى 27 جان. جىنايەتچىلەر ئالداپ ئەكەتكەن بالىلارنى ئۇرۇش، قورقۇتۇش، قىيناش، تەھدىت سېلىش، ھەتتا ئىتقا تالىتىش قاتارلىق قەبىھ ئۇسۇللارنى قوللىنىپ، ئۇلارنى ئوغرىلىق قىلىشقا، قىمار ئويناشقا مەجبۇرلىغان. ...» («ئاسىيا كىنىكى» گېزىتى 1994 - يىل 9 - ئاينىڭ 15 - كۈنىدىكى سانىدىن)

1994 - يىل 8 - ئاينىڭ 17 - كۈنىدىكى «شىنجاڭ گېزىتى»دە ئېلان قىلىنغان ماتېرىياللاردىن قارىغاندا، ئۆتكەن يىلنىڭ بېشىدا بورتالا شەھىرىدە بەزى پۇلخۇمار قارانىيەتلەر كىچىك بالىلاردىن 27 كىشىلىك ئوغرىلىق، بۇلاڭچىلىق گۇرۇھى ئۇيۇشتۇرۇپ، بورتالا شەھىرى بىلەن ئارشاڭ ناھىيىسىدە 50 مىڭ يۈەنلىك دېلو پەيدا قىلغان. 20 نەچچە ئۇيغۇر قىزنى ئەخمەق قىلغان.

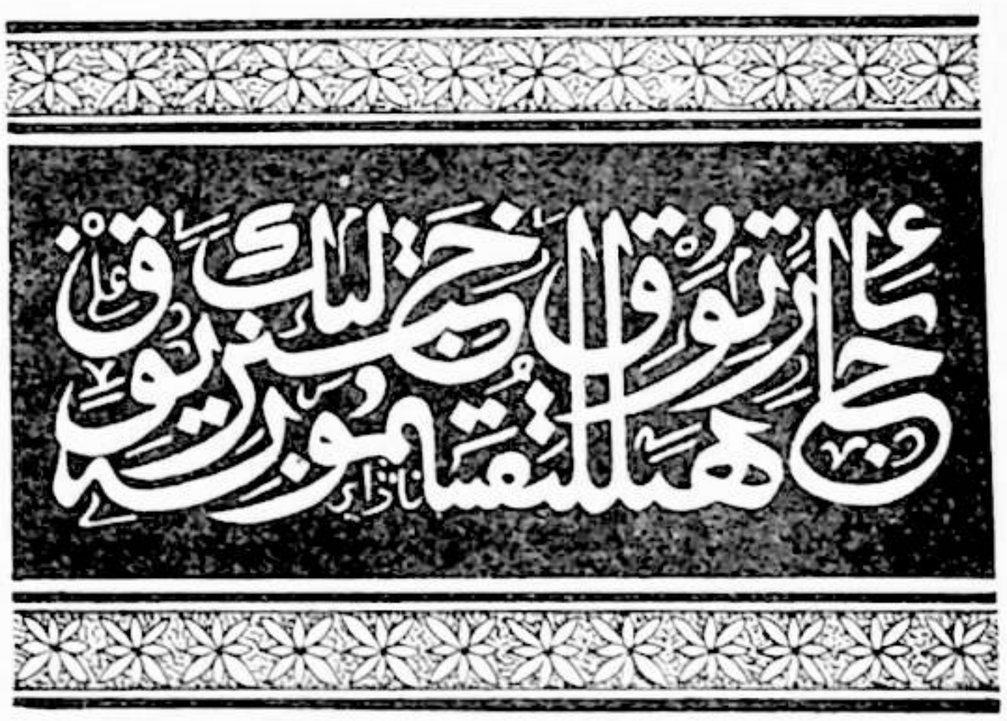
ھازىر جەمئىيىتىمىزدە مۇشۇنداق «بالىلار دېلولىرى»، «بالىلار ۋەقەلىرى»، «بالىلار پاجىئەلىرى» يۈز بەرمەيۋاتقان ھېچقانداق بۇلۇڭ - پۇشقاق قالمىدى - دە.

ماۋارىپسىز قېلىپ جەمئىيەتتە تەمتىرەشكە دۇچ كېلىۋاتقان بىر قىسىم ياش غۇنچىلار بولۇپمۇ پاناھسىز قېلىۋاتقان سەغىرە بالىلارنى سېتىۋېتىدىغان، ئالداپ ھەر خىل يامان قىلمىشلارغا سالىدىغان، يامان يوللارغا باشلايدىغانلار پەقەت پۇلغىلا ئەقىدە باغلىغان قانداش، دىندىاش - ئۆز كىشىلىرىمىز ئەمەسمۇ؟ ياش، كىچىك قىزلارنى بۇزۇقچىلىققا تۈتۈپ بېرىۋاتقان، باشلاۋاتقان، «پاھىشە بازىرى» ئېچىۋاتقان... ۋەسۋا ھەمىشىرە دەللاللىرىمىزچۇ تېخى؟ جەمئىيەتتە ئاتا - ئانىلىرىنى زار - زار قاقشىتىپ ياكى ئەلەمدە قالدۇرۇپ ئوغرى، يانچۇقچى، بۇلاڭچى، خىرىسنچى... جىنايەتچى بولۇپ كېتىۋاتقان ياش غۇنچىلارنىڭ يېتەكچى «ئۇستاز»لىرى يەنىلا پۇلخۇمار ئاغلاقچى (لوبەن) ئۇيغۇرلار ئەمەسمۇ؟ ھەتتا پۇل ئۈچۈن ھېچقانداق قىلمىشتىن يانمايدىغان بەزىبىر ئاغلاقچىلىرىمىز جەمئىيىتىمىزدە ئازغان بالىلاردىن ئوغرىلىق، يانچۇقچىلىق، بۇلاڭچىلىق، ئالدامچىلىق، خىرىسنچىلىق، جېدەل، تۆھمەت... لەر بويىچە مەخسۇس «قوشۇن»لارنى تەشكىللەپ، ئۆزىمىزدە جۇملىدىن ئۆزىمىزدىن سىرتقى جايلاردا «پۇل تېپىش»قا تۈتۈنغانلىقى ئۈچۈن، ئۇ جايلاردىكى بىر قىسىم ئاھالىلەر ئارىسىدا «ئۇيغۇر» دېگەن نامغا نومۇس دېغىمۇ چاپلاشتىغۇ؟ بەزى كىشىلەرنىڭ تىلى بويىچە ئېيتقاندا، ئېچكى ئۆلكىلەرنىڭ خېلى بىر قىسىم يۇرت - شەھەرلىرىدە ئۇيغۇر سەپەرخانلارغا نىسبەتەن ئالتە ھەزەر: ياتاقتا بىلەت سېتىپ بېرىشتىن، ئۆي ئىجارە بېرىشتىن، دۇكانلارغا كىرسە كۆتۈشتىن، ئاپتوبۇس، پويىزلاردا يولۇقۇشتىن، ئاشخانىلاردا ئۈچرىشىپ قېلىشتىن، مۇئامىلىدىكى قوپالچىلىقتىن ھەزەر ئەيلەش ھادىسىلىرى شەكىللەنگەن. بۇ بىزگە ئۆزىمىزدىن كەلگەن ئىززەت، غۇرۇر يوقىتىش شەپسى ئەمەسمۇ؟ شان - شۆھرىتىمىز ۋە ئەخلاقىمىزنىڭ ئىجتىمائىي ئىناۋىتىگە، پاك - سادىدا غۇرۇرىمىزغا ئەڭ يامان داغلار (بىزنى كەمسىتىدىغان غەيرىيلەر كۆلكىلىرى) نى قوشۇپ قويۇشىۋاتقان بۇ خىل «پۇلخۇمار» ئەۋلاد رەقىبلىرىگە نىسبەتەن ھومىيىش، غەزەپ - نەپرەت بىلەن دەككە بېرىش بىزدە ئادەت شەكىللەندىمۇ؟ ياق، شەكىللەنمىدى، ئاڭلاپ قويۇپ، كۆرۈپ قويۇپ، سۆزلەپ قويۇپلا ھاڭۋېقىپ ئۆتۈۋاتىمىز. شۇڭا، مەھەللە - كويلىرىمىزدىن ئۇنداق يامان ئادەملەر ئۆزۈلمەي چىقىپ، ئۆزۈلمەي ھەرىكەت قىلىپ «پۇل تېپىش»لىرىدىن توختىمايۋاتىدۇ. بىزدىكى بۇنداق قاباھەت مىللىي پاجىئەنى توسقۇدەك، چەكلىگۈدەك كۈچ - مادارىمىز يوقمۇ؟ خەلق كۈچى، زامان كۈچى، مىللىي ئەخلاق، مىللىي ئادەت كۈچى... دېگەنلەر ھازىرقى «پۇل كۈچى» ئالدىدا بىقۇۋۇللۇق كۆرسىتىۋاتامدۇ نېمە؟

كۈچلۈك ئەيىبلەشكە، چەكلەشكە ئۇچرىمىغان بۇنداق ئىللەت بىزنى نەگىمۇ ئاپىرار، نېمىلەرنىمۇ كۆرسىتەر؟

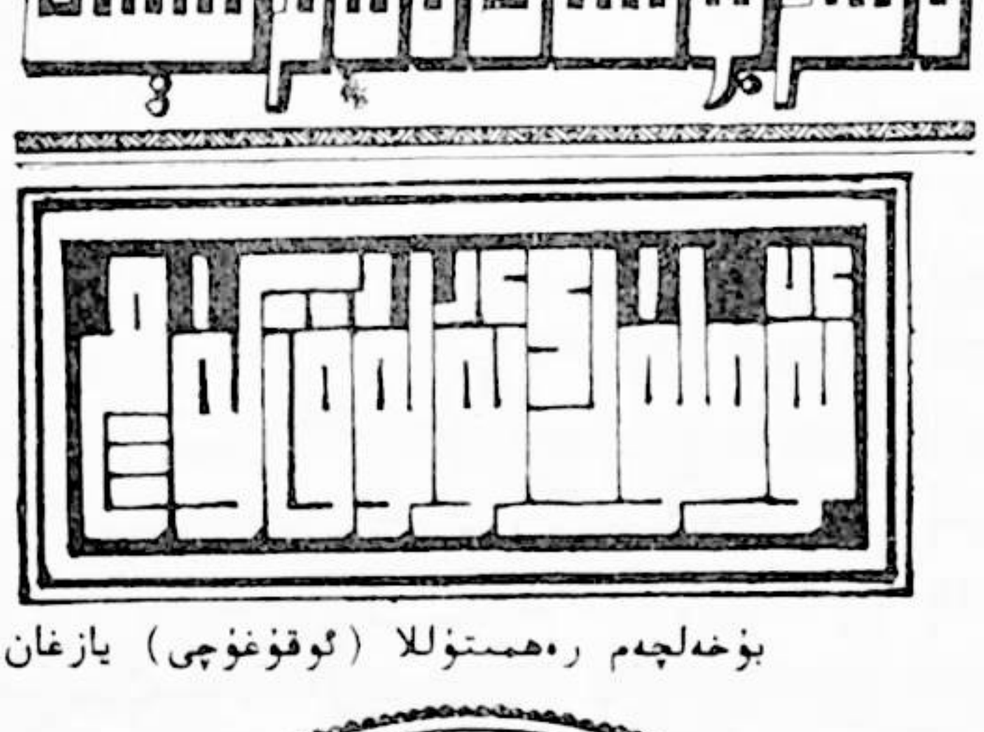
ئابدۇرۇسۇل روزى (ئوقۇغۇچى) يازغان

ئىلمەردان ئابدۇللا يازغان

بۇخەلچەم رەھمتوللا (ئوقۇغۇچى) يازغان

شىرئىلى ئابلا (ئوقۇغۇچى) يازغان

ئۇسمۇرلەر «كىچىك ئامانىسا» ھەيكىلى ئالدىدا دىكلاماتسىيە قىلماقتا　　ئۆتكۈر نىجات فوتوسى

«شىنجاڭ مەدەنىيىتى» 1995- يىل 1 -سان
(قوش ئايلىق ئۇنىۋېرسال ئەدەبىي ژۇرنال)

《新疆文化》（维吾尔文）
综合性文学双月刊

باشقۇرغۇچى: ش ئۇ ئا ر مەدەنىيەت نازارىتى
چىقارغۇچى: ش ئۇ ئا ر ئاممىۋى سەنئەت يۇرتى
تۈزگۈچى: «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى تەھرىر بۆلۈمى
باسقۇچى: شىنجاڭ «ئىشچىلار ۋاقىت گېزىتى» باسما زاۋۇتى
ئۇرۇمچى شەھەرلىك پوچتا ئىدارىسىدىن تارقىتىلىدۇ
مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى پوچتىخانىلار مۇشتېرى قوبۇل قىلىدۇ

主　管：新疆维吾尔自治区文化厅
主　办：新疆维吾尔自治区群众艺术馆
编　辑：《新疆文化》杂志编辑部
印　刷：新疆《工人时报》印刷厂
发　行：乌鲁木齐市邮局
订　阅：全国各地邮局

مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن ژۇرنال نومۇرى NC65 - 1073/1
ۋەكالەت نومۇرى: 22 - 58. باھاسى: 1.20 يۈەن

国内统一刊号：CN65—1073/1
本刊代号：58—22.　定　价：1.20